Україна
крізь віки

С.Д.Крижицький, В.М.Зубар, А.С.Русяєва

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

2
ТОМ

ПЕРЕДМОВА

Однією з найцікавіших сторінок в історії давнього населення, яке мешка-ло на теренах сучасної України, стало переселення греків на північне узбереж-жя Чорного моря – Понту Евксінського, як його іменували стародавні елліни Засновані ними міста та сільські поселення проіснували тут близько цілого тисячоліття – від VI ст. до Н.Х. по IV ст. н.е. Життя греків було тісно пов'язане з місцевими племенами як кочовиків, так і землеробів – на їхній культурний політичний та економічний розвиток грецькі держави справили великий вплив. Стосунки поміж двома світами не обмежувалися відносинами лише з найближчими сусідами: античні речі досягали на півночі Середнього Подні пров'я, а на сході навіть Приуралля. Велику роль відіграли античні причорно морські міста Криму в успадкуванні культурних традицій наступними по колiннями середньовічних міст, адже вже у IV ст. н.е., зокрема на Боспорі, за роджується християнство.

Усе це робить античні держави Північного Причорномор'я невідривною частиною історичних процесів, що колись відбувалися на теренах сучасно України.

У зв'язку з цим слід нагадати, що особливістю розміщення колоній були їх розташування виключно по берегах морів та лиманів. Вони не заходил вглиб материка. Завдяки цьому не виникало значних конфліктів з осілими т кочовими племенами хінтерланду. Навпаки, це був взаємовигідний симбіо: Інша справа – відносини з кочовиками, які переміщувалися. Тут відносин були досить напруженими з частими військовими конфліктами.

Спливло півтори тисячі літ після зникнення більшості цих міст та поселен Рештки від одних заносилися еоловими відкладами, на місці інших виникал нові міста. Майже всі вони зазнали руйнації внаслідок наступу морів н суходіл: в античні часи рівень Чорного моря був на 4-6 м нижчим, ніж зара І хоча північнопричорноморські давньогрецькі міста-держави свого час були добре відомими в античному світі, ця пам'ять залишилася тільки в ман скриптах.

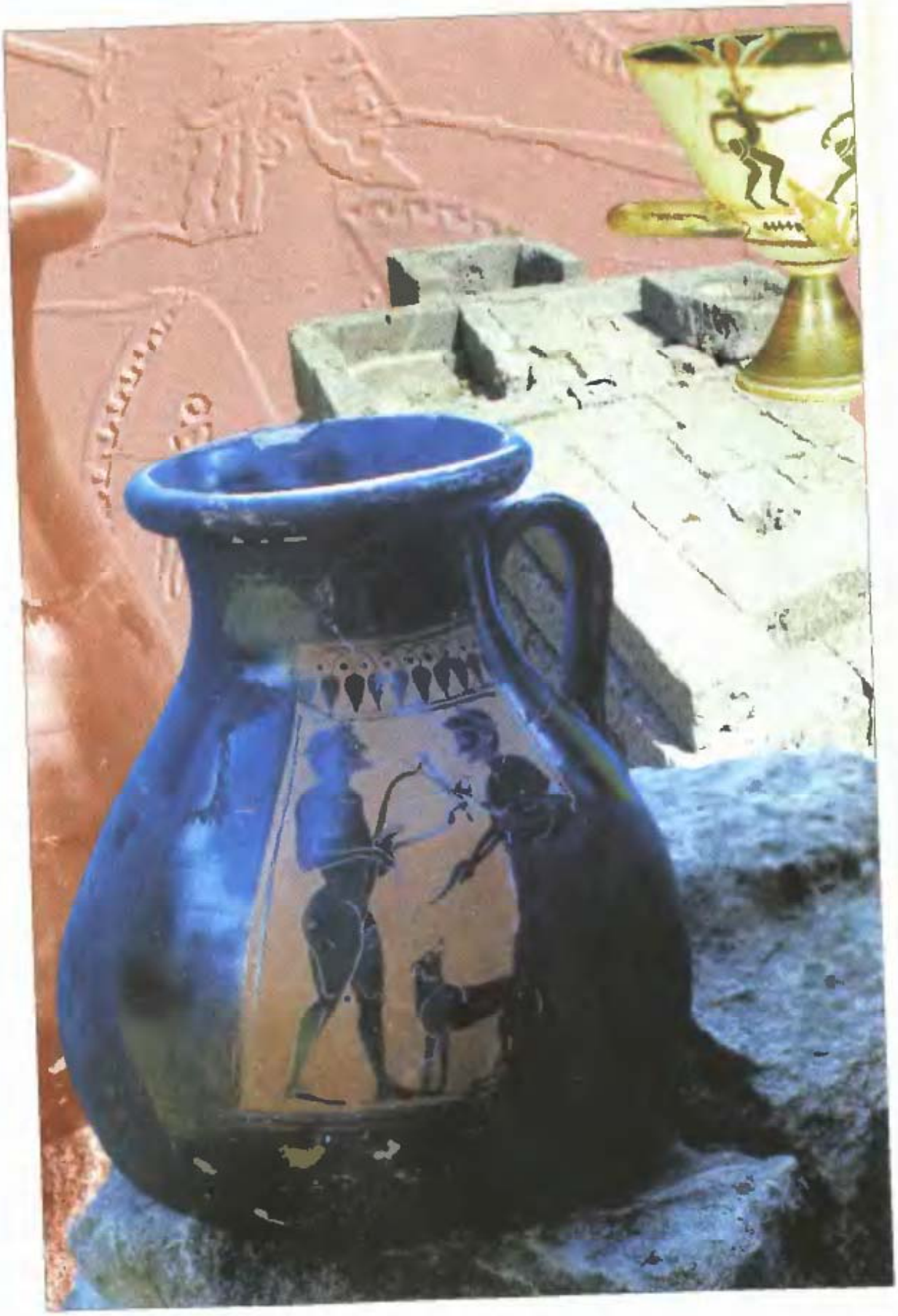

Україна
крізь віки

С.Д.Крижицький, В.М.Зубар, А.С.Русяєва

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Том 2

Видавничий Дім
Альтернативи
Київ – 1998

Крижицький Сергій Дмитрович

Зубар Віталій Михайлович

Русяєва Анна Станіславівна

Національна академія наук України
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України

На замовлення
Міністерства України у справах науки і технологій

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

Автори:
С.Д.Крижицький – *передмова, розділи перший – третій;*
В.М.Зубар – *розділ четвертий;*
А.С.Русяєва – *розділ п'ятий.*

Крижицький С.Д. та ін.
Античні держави Північного Причорномор'я. – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 352 стор.

Другий том 15-томного видання "Україна крізь віки"
присвячений одній із найцікавіших сторінок
в історії України – грецькій колонізації
Північного Причорномор'я і тисячолітньому
існуванню тут низки античних держав.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський
Редактор В.Шкляр

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4
ISBN 966-7217-32-9 *(том 2)*

© С.Д.Крижицький, В.М.Зубар, А.С.Русяєва, 1998
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1998
© Видавничий дім «Альтернативи», 1998

Практично лише за новітніх часів прокинувся інтерес до цієї сторінки історії давнього населення.

Історію та археологію Ольвії, Херсонесу, Боспору Кіммерійського досліджують уже впродовж двох сторіч. За цей час, крім залишків великих міст (таких, як Ольвія, Херсонес, Пантікапей), виявлені та частково досліджені й менш значні центри: Тіра і Ніконій у Подністров'ї, Калос-Лімен та Керкінітіда в Західному Криму, Німфей, Тірітака, Мірмекій, Фанагорія і Гермонасса – на Боспорі. А ще – сотні сільських поселень, що оточували ці міста і входили до сільських округ. Було розкопано численні рештки оборонних споруд, жител, храмів, олтарів, поховальних пам'яток, виробничих комплексів, знайдено величезну кількість пам'яток культури, які нині прикрашають експозиції багатьох музеїв не тільки України та Росії, а й усього світу. Це стало доброю основою для розроблення питань історії та розвитку культури античного Північного Причорномор'я.

Зазначимо одну важливу особливість реконструкції історичного процесу за часів античної епохи. Складність тут полягає в тому, що ми не маємо достатньої кількості суто історичних джерел, зокрема свідчень давніх авторів. Тому для відтворення певних подій, встановлення хронології, особливостей вірувань, повсякденного життя, торговельних та культурних зв'язків, занять населення, економічного розвитку широко використовуються археологічні джерела: архітектурно-будівельні залишки, монети, посуд, керамічна тара, епіграфічні написи та графіті, скульптура, металеві вироби (прикраси, знаряддя праці тощо). Це дає змогу оживити сухі історичні схеми.

На основі всього накопиченого матеріалу, його аналізу та узагальнення створено й видано десятки наукових монографій та сотні статей, присвячених висвітленню однієї з найцікавіших сторінок нашої давньої історії.

Не можна не згадати дослідників, які створили і розробили цю наукову базу. Назвемо імена бодай тих, хто зробив найбільший внесок у дослідження. Якщо йти за географічним принципом розташування пам'яток, починаючи із заходу, з досліджень острова Левка, то насамперед слід згадати І.І.Толстого. Нині тут працюють С.Б.Охотніков та А.С.Островерхов, які вивчають святилище Ахілла. Над дослідженням Тіри працювали Е.Р.Штерн, Л.Д.Дмитров, А.І.Фурманська, П.Й.Каришковський, а нині – І.Б.Клейман, Т.Л.Самойлова, Н.О.Сон, О.М.Росохацький та ін.; Ніконій вивчали М.С.Синицин, А.Г.Загинайло, а тепер – Н.М.Секерська, С.Б.Охотніков та ін.

Березанське поселення досліджували Е.Р.Штерн, М.Ф.Болтенко, В.В.Лапін, Л.В.Копєйкіна, нині – Ю.Г.Виноградов, Я.В.Доманський, В.В.Назаров, С.Л.Соловйов, К.К.Марченко. Над вивченням історії, культури та археології Ольвії працювали А.С.Уваров, В.В.Латишев, Б.В.Фармаковський, Л.М.Славін, О.І.Леві, О.М.Карасьов, П.Й.Каришковський, тепер – В.О.Анохін, А.В.Буйських, Р.І.Ветштейн, Ю.Г.Виноградов, Ю.І.Козуб, В.В.Крапівіна, С.Д.Крижицький, Н.О.Лейпунська, А.С.Русяєва, Т.Л.Самойлова, М.В.Скржинська та ін. Сільську округу Ольвії вивчали В.І.Гошкевіч, Ф.М.Штітельман, нині – С.Б.Буйських, А.В.Бураков, Я.В.Доманський, С.Д.Крижицький, К.К.Марченко, В.М.Отрешко, Є.Я.Рогов, В.В.Рубан.

Серед дослідників Херсонеса та його околиць не можна не згадати К.К.Косцюшко-Валюжинича, Р.Х.Лепера, М.І.Скубетова, К.Е.Гриневича, С.Ф.Стржелецького, А.К.Тахтай, Г.Д.Бєлова, О.І.Домбровського; тепер у цій царині працюють І.А.Антонова, М.І.Золотарьов, В.М.Зубар, В.І.Кадєєв, В.І.Кузіщин, Л.В.Марченко, Г.М.Ніколаєнко, А.І.Романчук, та ін. Північно-Західний Крим був об'єктом досліджень О.Д.Дашевської, О.М.Щеглова; Керкінітіда – В.О.Кутайсова, Калос-Лімену — В.О.Кутайсова та В.Б.Уженцева.

Значний внесок у вивчення міст та поселень Боспорської держави зробили А.Ашик, М.І.Веселовський, О.Є.Люценко, І.О.Стемпковський, М.І.Ростовцев, В.В.Шкорпил, В.Д.Блаватський, Й.Б.Брашинський, В.Ф.Гайдукевич, Н.Л.Грач, І.Б.Зеєст, Є.Г.Кастанаян, М.М.Кобиліна, І.Д.Марченко, М.І.Сокольський, М.М.Худяк, Д.Б.Шелов. Нині цю сферу досліджують Є.М.Алексєєва, Т.М.Арсен'єва, І.Т.Кругликова, О.О.Масленніков, Є.О.Молев, Н.П.Сорокіна, В.П.Толстіков.

Автори щиро вдячні усім своїм попередникам – археологам та історикам, дослідникам античних міст Північного Причорномор'я, плідна праця яких зробила можливим створення цієї монографії.

Хвіртка в оборонних стінах Херсонеса III-II ст. до Н.Х.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ГРЕКИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

§ 1. Грецька колонізація

Грецька колонізація північного узбережжя Чорного Моря — Понту Евксінського — не була випадковим явищем. З давніх-давен грецьких мореплавців приваблювали безмежні степи, заселені кочовиками, з якими можна було вести торгівлю, родючі землі вздовж узбереж, багаті на рибу великі річки Північного Причорномор'я. Чужоземні речі, що їх знаходять археологи під час розкопок стоянок людей початку 1-го тисячоліття до Н.Х., свідчать про такі спорадичні контакти.

Внаслідок цього середземноморські греки мали значні відомості про природу та клімат узбереж Чорного моря. Про це дізнаємося з низки стародавніх міфів, події в яких розгорталися на тлі причорноморських регіонів, і з подорожніх описів. Згодом, із розвитком у Середземномор'ї античного суспільства, контакти двох регіонів посилюються. І нарешті відбувається масове переселення греків у Північне Причорномор'я.

МІФИ ТА ПОДОРОЖНІ ОПИСИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Значне місце в грецьких міфах, які знайшли відображення і в античній драматургії — творах Есхіла, Евріпіда та ін., уже з VI ст. до Н.Х. відводилося Північному Причорномор'ю. Зокрема, це стосується Геракла та його неодноразових відвідин Скіфії. За міфологічними переказами грецьких мешканців північнопричорноморських міст, Геракл побував у Гілеї, де зустрівся з місцевою зміеногою богинею-дівою. Він залишив відбиток своєї ступні на узбережжі річки Тірас. Неодноразово також Геракл мандрував через Північне Причорномор'я для здійснення своїх героїчних вчинків.

З Північним Причорномор'ям пов'язані міфи про Ахілла та його дружину Іфігенію (дочку Агамемнона і Клітемнестри) на острові Левка (нині має назву Зміїний, лежить навпроти гирла Дунаю) і про

Ахіллів Дром (сьогодні — Тендрівська коса). За уявленнями греків, це був острів Блаженних, де жили душі героїв. З цим островом пов'язані також міфи про Ахілла Понтарха — могутнє божество, — володаря Левки, покровителя Понту та його мореплавців. На Ахілловому Дромі начебто були святилище Ахілла та священний гай, а назва Дром (дромос — місце, де відбуваються змагання з бігу), за однією з версій, походить від змагань, що їх влаштовував тут Ахілл із друзями на честь якоїсь перемоги на Понті Евксінському.

Ще за одним міфом про Іфігенію в Тавриді Артеміда перенесла її до свого храму, який був розташований на північному узбережжі Понту серед жорстокого племені таврів, і зробила її там своєю жрицею. Іфігенія мусила приносити у жертву Артеміді всіх іноземців, які потрапляли до таврів.

Існували також місцеві варіанти міфів, зокрема оповіді про амазонок — плем'я войовничих жінок, які, за Геродотом, після всіляких поневірянь припливли до Кремни — гавані в землі царських скіфів на північному березі Меотіди (сучасне Азовське море). Тут амазонки викрали табун коней і стали нападати на скіфів, з якими потім об'єдналися.

Згадки про кіммерійців та скіфів є і в загальногрецьких міфах, зокрема в історії про блукання Іо — коханки Зевса країною цих народів.

Поряд із міфами вже на ранніх етапах з'являються перші подорожні описи. Так, щонайменше до VI ст. до Н.Х. належить перший періпл — "Періпл ойкумени" Скілака Каріандського, про якого йдеться у Геродота та Страбона. Текст цього періплу в його первісному вигляді не зберігся. У тій частині, що дійшла до нашого часу, мова йде про грецькі колонії V-IV ст. до Н.Х. Це свідчить про те, що він був написаний пізніше, ніж за життя Скілака Каріандського, ймовірно в другій половині IV ст. до Н.Х. У цьому періплі є детальна характеристика східних та південних узбереж Понту. Північні узбережжя описані зі скупішими подробицями, однак і тут є досить цікаві відомості, зокрема опис шляху кораблів із Греції до Тавріки. Йдеться також про скіфів, таврів, фракійців, сарматів, про річки Істр, Танаїс та Тірас, хоча чомусь немає навіть згадки про таку велику річку, як Борисфен. Крім того, перелічено майже всі античні центри, що існували на той час у Північному Причорномор'ї, за винятком Ольвії.

Інші відомі нам періпли належать до пізнішого часу, наприклад, періпл Скімна Хіоського (друга половина II ст. до Н.Х.). Але немає сумніву, що таких творів було значно більше. Можливо, серед них траплялися й твори причорноморских авторів. Зокрема, відомо про географа Деметрія із Калатії, який жив наприкінці III ст. до Н.Х.

Крім періплів, грецькі географи робили так звані періегеси-землеописи, де були описи не лише берегів, а й інших місцевостей — у тому порядку, як їх бачили давні мандрівники. Такий періегес ще в VI ст. до Н.Х. склав Гекатей Мілетський, який описав усі грецькі колонії на Понті та скіфські племена, відомі грекам на той час.

ПРИЧИНИ, ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ, ХАРАКТЕР ТА НАПРЯМИ КОЛОНІЗАЦІЇ

Велика Грецька колонізація, яка розпочалась у VIII ст. до Н.Х. і тривала до VI ст. до Н.Х. включно, була у різних місцях і на різних хронологічних етапах обумовлена різними причинами: війнами, внутрішніми політичними поразками певних груп населення, пошуком ринків збуту виробів розвинутого грецького ремісництва, а також джерел отримання сировини, зокрема металів: заліза, міді, олова, свинцю, золота, срібла тощо. Проте найголовніша причина масової колонізації VI ст. до Н.Х. полягала в стрімкому зростанні кількості населення, що примушувало надмір жителів окремих полісів і навіть цілих регіонів шукати вільні землі.

Колонізаційна хвиля охопила практично все Середземномор'я — північні береги Африки, узбережжя Італії, Франції та Іспанії — й перекинулася в Причорномор'я.

Тут не пізніше VII ст. до Н.Х. засновується Сінопа, в середині VI ст. до Н.Х. — Гераклея (на південному узбережжі Понту), приблизно в той же час — Істрія (остання чверть VII ст. до Н.Х.), Каллатіс (друга половина VI ст. до Н.Х.), Томіс (VI ст. до Н.Х.) та ін. (усі — на західному узбережжі).

У другій половині VII ст. до Н.Х. виникають два найбільш ранні поселення в Північному Причорномор'ї: на Березанському півострові (нині це острів біля м.Очаків) та біля сучасного м.Таганрог (на узбережжі Азовського моря). У VI ст. засновуються майже всі найзначніші північнопричорноморські міста.

Головними районами поширення грецьких колоній у Північному Причорномор'ї були Боспор Кіммерійський (Пантікапей, м.Керч), Німфей (с.Ельтіген), Феодосія, Фанагорія, Горгіппія (на Таманському півострові) та ін., а також Нижнє Побужжя (Ольвія, в місці злиття Бузького та Дніпровського лиманів), освоєння яких починається з першої половини VI ст. до Н.Х. Колонізація Західного Криму (перше іонійське поселення на місці Херсонеса — нині м.Севастополь, Керкі-

нітіда — сучасна Євпаторія) та Нижнього Подністров'я (Тіра — сучасний Білгород-Дністровський, Ніконій — на лівому березі Дністровського лиману біля с.Роксолани) відбулася наприкінці VI ст. до Н.Х.

Трохи пізніше — можливо, у VI, але не пізніше V ст. до Н.Х. — грецькі переселенці засновують Фасіс та Діоскурію в Східному Причорномор'ї.

Таким чином усе Причорномор'я охоплюється грецькими колоністами. Мова йде, звичайно, лише про вузькі узбережні смуги моря та лиманів. Усі ж внутрішні території, так званий хінтерланд, залишаються під місцевими племенами. Слід наголосити, що терміни "колонізація", "колонії" мають дещо умовний характер, далекий від їх сучасного розуміння. По-перше, греки в абсолютній більшості випадків селилися на незайнятих місцевим населенням територіях. По-друге, відносини з навколишніми племенами могли бути мирними або ворожими, але ніколи ці племена не опинялися в залежності від грецьких міст (далі ми зупинимося на такому феномені, як Боспорська держава). І, нарешті, засновані колонії були незалежні від своїх метрополій, тобто від тих грецьких міст, з яких походили переселенці. Відносини між першими та другими базувалися на рівноправних договірних засадах.

Форми організації колонізаційного потоку були різними. За існуючими літературними моделями, реконструйованими на ґрунті дослідження пам'яток епіграфіки та свідчень античних авторів, ще в метрополії призначався або обирався керівник загону переселенців — ойкіст. Прибувши на нове місце, колоністи розмежовували територію міста на ділянки для окремих громадян — ойкопедони, для громадських та адміністративних будівель, відводили десяту частину під культові центри тощо. Насамперед місто оточувалося захисними спорудами. Відбувалося також межування і сільської території, що належала місту, де кожний громадянин отримував свою частку. Зазвичай таке місто від самого початку набувало регулярної прямокутної системи планування, що ми й спостерігаємо в багатьох містах Середземномор'я.

Проте колонізація могла мати й стихійний характер, коли переселенці не мали чіткої організації і переселялися на нові місця невеличкими колективами. Судячи з того, що серед північнопричорноморських міст лише Херсонес був регулярно розпланований, колонізація в Північному Причорномор'ї мала здебільшого стихійний характер. Це пояснюється й особливостями складу переселенців. Річ у тім, що переважну більшість переселенського потоку становили звичайні сільські жителі, обезземелені на батьківщині. А основою економічного життя грецьких держав було сільське господарство. Зрозуміло, поряд із селянами в колонізації брали участь й інші верстви населення: ремісники,

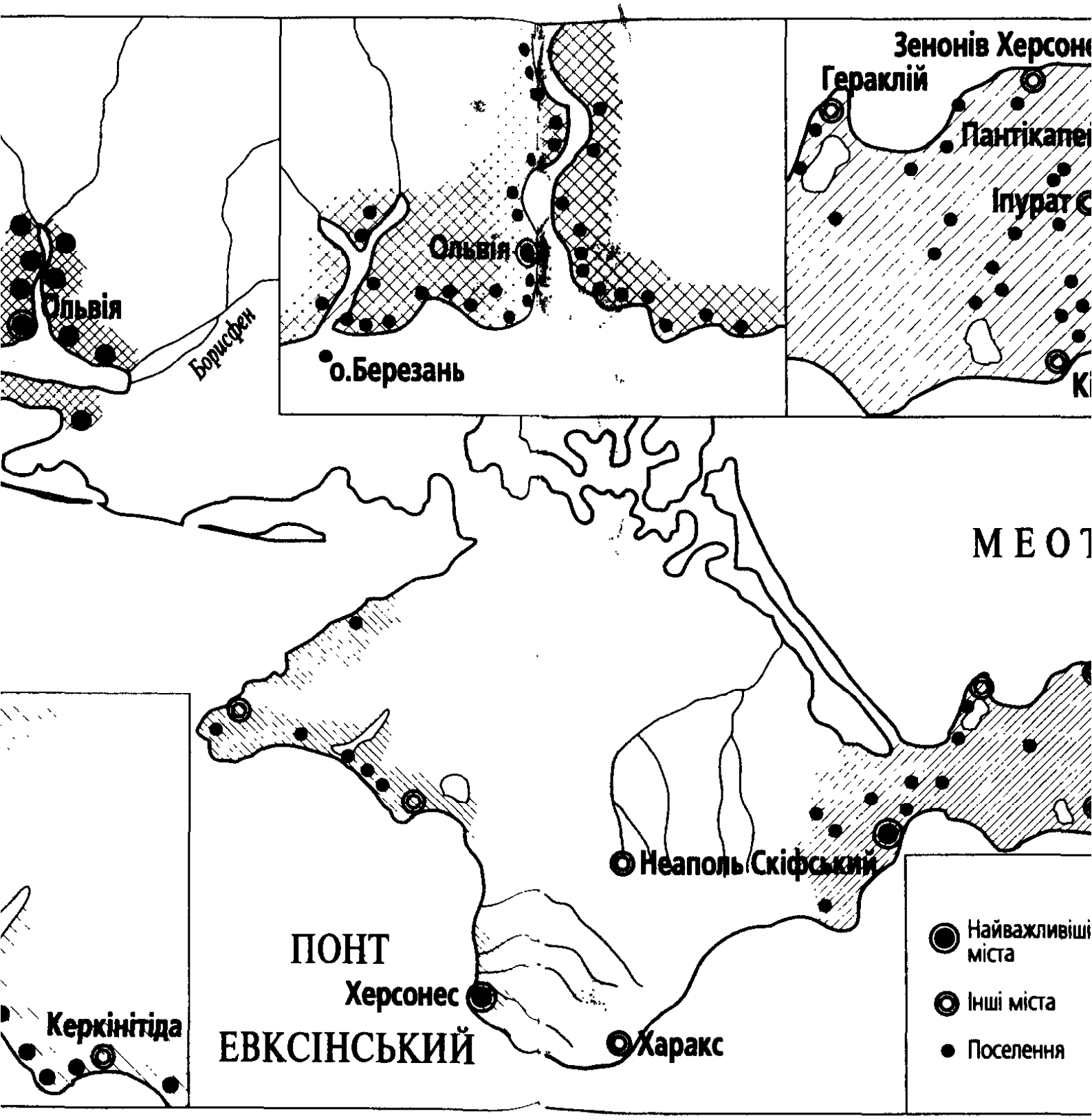

Рис. 1. Карта-схема розміщення античних міст

торговці, рибалки, мореплавці, будівельники тощо, але, судячи з демографічних підрахунків, сільські мешканці в Північному Причорномор'ї становили, якщо й не більшість, то в усякому разі досить значний відсоток. А власне колонізація VI ст. мала переважно аграрний, а не торговельний характер.

Слід зауважити, що з приводу характеру грецької колонізації Північного Причорномор'я серед дослідників довго точилися гострі дискусії. Мова йшла головним чином про протиставлення двох форм колонізації: торговельної і аграрної. За першою з них, заснуванню міст-держав передували торговельні факторії, так звані емпорії, які мали б стати необхідною ланкою в розвитку міст. Дослідження останніх десятиріч показали хибність такої позиції. Якщо певною мірою ще можна вважати, що деякі з поселень, зокрема Березанське, могли мати емпоріальний характер, то стосовно інших міст для такого висновку підстав немає. Та й узагалі важко собі уявити, щоб така значна кількість переселенців виїхала у Північне Причорномор'я майже одночасно, для торгівлі.

З цим питанням тісно пов'язане інше — визначення міст, звідкіля йшов в Північне Причорномор'я головний переселенський потік. За даними пам'яток епіграфіки, маємо досить переконливу відповідь — з малоазійського міста Мілета та взагалі з Іонії. Це знов-таки підтверджує аграрний характер колонізації, оскільки саме в ці часи іонійські греки й, зокрема, мешканці Мілета зазнавали численних перських навал та розорення сільського господарства. Лише кілька причорноморських міст були засновані вихідцями з інших центрів. Звісно, в цьому колонізаційному потоці, судячи з деяких особливостей культури, могли брати участь вихідці й з інших центрів, але їх було небагато.

ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКІ СВЯТИЛИЩА

Як відомо, в житті давніх греків значну роль відігравала релігія, яка пронизувала усі сфери їхнього життя — від політичного до приватного. Олтарі були не тільки на теменосах, в адміністративних чи громадських спорудах, а й у житлових будинках. При цьому грецька релігія з її багатобожжям не пригнічувала людину, як це мало місце в Єгипті. Її боги та обожнювані герої були цілком зрозумілі звичайній людині.

Святилища греки мали найрізноманітніші. Крім окремих олтарів та храмів або цілих священних ділянок з храмами та олтарями, святими місцями могли бути печери, струмки, дерева тощо. Існували і великі

святилища, які розташовувалися осторонь міст. Тому під час колонізації, крім звичайних міст та поселень, греки засновували й окремі значні святилища, які шанувалися не тільки жителями того чи іншого поліса. На Боспорі такими були місце вшанування Афродіти Апатури поблизу м.Фанагорія на Тамані, мис Партеній зі статуєю Партенос (можливо, на мисі Фіолент у Криму), святилища кабірів, Афродіти, Деметри у Німфеї (Керченський півострів). У Нижньому Побужжі вирізняються святилище Деметри на Гіпполаєвому мисі (у місці злиття Дніпра та Південного Бугу), священний гай Гекати (Кінбурнський півострів), де Ахіллові присвячено жертовник та плід кедра, Ахіллів Дром, де відбувалися календарні свята, зокрема кінні агони, присвячені Ахіллу, і особливо святилище на острові Левка — "Білому острові Ахілла", острові Блаженних, де живуть душі героїв.

Заснування на Левці святилища сягає початку грецької колонізації Північного Причорномор'я, можливо, ще кінця VII ст. до Н.Х. — цим часом датуються найбільш ранні знахідки античної кераміки. Згадка про Білий острів є ще в Арктіна — поета, який жив у середині VII ст. до Н.Х. Про ідентифікацію Зміїного з островом Блаженних свідчить звертання до Ахілла поета кінця VII - початку VI ст. Алкея: "О Ахіллесе, володарю землі скіфської", — а також повідомлення Павсанія та Конона, де йдеться про перших відвідувачів священного острова. Ними були іонійські греки.

Шанувальниками та покровителями культу героя Троянської війни на острові стали ольвіополіти. Близько третьої чверті VI ст. до Н.Х. тут був збудований храм. Час першого розквіту святилища припав на кінець VI - початок V ст. до Н.Х., але воно функціонувало й значно пізніше та було особливо популярним у IV - III ст. до Н.Х. Із цікавого повідомлення Філострата дізнаємося, що люди, які плавають морем, можуть ступати на цей острів, але будувати там житла заборонено всім мореплавцям та жителям узбереж Понту — як еллінам, так і варварам.

Знайдені на острові монети свідчать про дуже широке коло мореплавців, які побували на Левці: вони потрапляли сюди з усіх більш-менш значних полісів Понту та Середземномор'я, але найбільша кількість монет належала Ольвії. В античному світі острів був настільки відомий, що про нього є згадки навіть у таких видатних поетів і драматургів, як Піндар та Евріпід.

Протекторат Ольвії над Левкою тривав до кінця I ст. У той же час ольвіополіти переносять поклоніння богові-герою на Березань, де знайдено значну кількість написів римського часу на честь Ахілла Понтарха і, зокрема, віршована присвята рубежу I-II ст.

На межі I-II ст. патронат над островом переходить до західнопонтійських грецьких міст, наймовірніше до Томіса. Святилище Ахілла діє й далі, але на цьому раніше безлюдному острові розташовуються частини V-го Македонського легіону і Мезійської ескадри. V-й легіон залишає острів найвірогідніше до 166 р., а стоянка флоту могла існувати до середини III ст. Остаточно острів втрачає своє культове значення із завершенням античної епохи.

§ 2. Основні періоди та етапи історичного розвитку еллінської спільноти в Північному Причорномор'ї

Кожна північнопричорноморська антична держава мала власну історію та історичну періодизацію свого життя. Проте ці держави були тісно пов'язані як з античним світом — спочатку еллінським, а згодом римським, — так і з навколишніми племенами. Значні історичні події зумовлювали й деякі загальні риси життя міст на певних етапах. Це дає змогу в тисячолітній історії цих держав вирізнити два великі, практично спільні для них усіх періоди та в кожному з періодів — кілька етапів.

Перший період головним чином пов'язаний із грецьким проникненням у Північне Причорномор'я та розвитком тут грецької культури — від другої половини VII ст. до Н.Х., коли було засновано поселення на п-ові Березань, до середини I ст. до Н.Х., коли почалася активна експансія римських військ після загибелі в 60-ті роки I ст. до Н.Х. царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора. Другий період називають римським. Він починається в другій половині I ст. до Н.Х. і закінчується приблизно в 70-ті роки IV ст. У цей час римський вплив охопив усе Північне Причорномор'я, а кілька міст, зокрема Тіра, Ольвія та Херсонес, увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія. У 70-ті роки IV ст. відбувається гуннська навала, з якої

починається епоха так званого Великого переселення народів та проникнення в Північне Причорномор'я впливу Візантії. Останнім часом дослідники вирізняють для Боспору та Херсонеса додатково ще один період — так званий пізньоантичний, який закінчується за часів правління Юстиніана I (527-565 рр.).

ПЕРШИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ПОЛОВИНА VII СТ. ДО Н.Х. – СЕРЕДИНА I СТ. ДО Н.Х.)

Впродовж усього часу тривали тісні культурні та економічні зв'язки з грецьким світом — містами Середземномор'я, а згодом і північного узбережжя Чорного моря — та з навколишніми племенами. Це стало можливим внаслідок відносної стабільності загальноісторичної ситуації протягом майже чотирьох перших сторіч існування міст. Основою матеріальної та духовної культури населення, політичної та адміністративної організації держав і суспільств, норм життя, культових служінь були еллінські традиції. Невеликим був і прошарок варварів (цей термін тут і далі вживається не в сучасному розумінні, а в тому, як його використовували давні греки; варвар — це просто не грек) у складі населення міст. Тому цей період може бути названий загалом еллінським або грецьким. Однак слід мати на увазі, що саме в цей час виникає Боспорське царство, до якого ввійшли не тільки еллінські поліси, розташовані на узбережжі Керченської протоки, а й варварські племена синдів, меотів та ін. Втім, хоча це була греко-варварська держава, правителі якої за своїм походженням були найімовірніше варварами (царями вони вважалися для племен, а для античних міст — архонтами), варваризація в культурі та побуті населення власне античних міст та їхніх сільських округ помітних виявів не знайшла.

Початковий етап пов'язаний із заснуванням у другій половині VII ст. до Н.Х. двох найбільших ранніх поселень: Березанського і Таганрозького, а в VI ст. — більшості інших міст. Цей етап, який в історії давньої Греції отримав назву архаїчного, для античних міст Північного Причорномор'я став періодом поступового становлення економіки, основою якої було сільське господарство.

Вже у цей час налагоджуються тісні торговельні зв'язки з містами Іонії, острівними центрами: Родосом, Хіосом, Самосом та ін., а також і з містами материкової Греції. Розвитку торговельної діяльності сприяли відносно мирні стосунки з навколишніми племенами, зокрема скіфами, про що свідчить поява великої кількості неукріплених

сільських поселень, які становили хори (сільські округи, що були складовою частиною держави) міських центрів.

Виниклі міста являли собою самостійні державні утворення, які мали необхідні для їх існування органи законодавчої та виконавчої влади. Це переважно були аристократичні або демократичні республіки. Найвищою ланкою законодавчої влади були Народні збори ("народ") та Рада, яка складалася з найбільш поважних громадян. Рада готувала проекти різних постанов, почесні декрети, договори з іншими містами, закони, постанови про надання прав іноземцям за заслуги перед містом та ін. Народ їх ухвалював. У Народних зборах брали участь тільки громадяни. Виконавча влада складалася з різних колегій, які займалися фінансами, карбуванням власної монети, судовою справою, посольствами, обороною міст та іншими питаннями. Найвищими були колегії архонтів, серед них обирали головного архонта. Існували також окремі посади магістратів — астіномів, які стежили за благоустроєм міст, агораномів, що відповідали за додержання правил торгівлі, грошових курсів між власною монетою та іноземною тощо.

Звичайно, в тих або інших державах у владних структурах могли бути певні відмінності: десь були якісь специфічні колегії чи магістрати, а десь їх не було. Найістотніші особливості зафіксовані, як уже зазначалося, на Боспорі. Але в цілому такі відмінності не мали кардинального характеру. Описані державні утворення відповідають найпоширенішому серед науковців терміну "поліс", хоч у давньогрецькій мові цей термін не мав стабільного статусу. Він вживався іноді у значенні "цитадель", "острів", "країна", "місто-держава", а іноді просто як позначення великого проти інших міста, що входило до складу такої держави і не мало самостійного статусу.

У першому періоді історії північнопричорноморських античних держав можна вирізнити кілька етапів.

Перший із них охоплює кінець VII та практично все VI ст. до Н.Х. В історії Давньої Греції він має назву архаїчного. В цей час практично завершується першопочаткове становлення античних центрів на новому місці. Більшість із них були суто грецькими з переважанням іонійських традицій у культурі, принципах господарства, суспільного устрою. Вирізняється серед них Боспорське царство, до складу якого ввійшли не тільки еллінські поліси по берегах Керченської протоки, а й варварські племена синдів, меотів та ін.

Відносини з навколишніми місцевими племенами, переважно кочовими, були на той час досить спокійними: перші грецькі поселення навіть не мали оборонних споруд. Більше того, немає жодних даних про

якусь причетність північнопричорноморських міст до подій, пов'язаних з походом Дарія І Гістаспа в інтервалі між 520-507 рр. до Н.Х. проти скіфів. Тому можна вважати, що скіфам було не до античних міст.

Така ситуація сприяла закріпленню переселенців на нових місцях. Вони мали змогу зайнятися своїм господарством, поступовим зміцненням економіки на базі сільського господарства, зокрема землеробства. На цей час античні центри Причорномор'я вже мали тісні культурні та економічні зв'язки з великими центрами свого світу, особливо з містами Іонії — Малої Азії (Мілет, Клазомени та ін.), островами Хіосом, Самосом, Лесбосом, Родосом, материковою Грецією (Афіни, Корінф та ін.).

Міста цього часу не зовсім були схожі на звичайні грецькі міста. Житлові квартали складалися переважно із землянкових та напівземлянкових будинків: переселенці ще не мали розвинутої бази для розгортання кам'яного будівництва. У цій галузі греки запозичили досвід населення Південно-Східної Європи. Однак практично одночасно тут облаштовуються й священні ділянки — теменоси — з кам'яними храмами та олтарями, з'являються агори — міські площі для торговельної, адміністративної та суспільної діяльності. Особливо яскраво це помітно в Ольвії. Ці храмові та інші споруди мало чим відрізнялися від середземноморських, хіба що за розмірами й інколи матеріалами. Храми та олтарі робилися з дерева і сирцевої цегли, рідше — з місцевого вапняку та інколи з мармуру. Але вже наприкінці архаїчного часу міста Північного Причорномор'я почали набувати вигляду звичайних античних міст: з'являються типові наземні кам'яно-сирцеві будинки із внутрішніми дворами, довкола яких групуються криті приміщення.

Із V ст. до Н.Х. починається класичний етап історії античних міст. Він триває приблизно до 30-х років IV ст. до Н.Х. і є часом їхнього найбільшого розквіту. У цей же час еллінський світ переживає період небаченого розвою грецької культури: створюється багато величних пам'яток архітектури і мистецтва, розвиваються наука, література, які залишилися назавжди в скарбниці людських цінностей.

Північнопричорноморські центри розвивалися скромніше, але й вони не стояли осторонь цього процесу. У цей час дуже активізується різногалузева економіка полісів, сільське господарство, ремесла, внутрішня та зовнішня торгівля, культура населення, наука, література, мистецтво, зростає значення цих центрів у грецькому світі. Північнопричорноморскі міста, особливо Боспорське царство, були важливими постачальниками сільськогосподарської продукції, зокрема зерна, до Аттіки. Так, оратор і письменник Демосфен повідомляє, що Боспор вивозив до Афін 400 тис. медимнів (16 700 т) зерна щороку.

У 30-ті роки V ст. до Н.Х. до Понту прибула афінська ескадра на чолі з Періклом, яка побувала в різних містах узбережжя, і частина її ввійшла до складу Афінського морського союзу.

Дуже активно розвиваються торговельні стосунки з усім античним світом. Формується й внутрішньопонтійський ринок: дедалі міцнішими стають зв'язки з південним узбережжям Чорного моря, античними містами Криму.

Починаючи з V ст. до Н.Х., чимраз більшу роль у житті античних полісів відіграють місцеві племена. Це синди та меоти на Боспорі і скіфи — на Боспорі та на інших територіях регіону. Особливо яскраво проявилися тісні зв'язки з варварським світом на Боспорі. Коли в 438 р. до Н.Х. відбулася зміна династії Археанактидів на династію Спартокідів, то її засновником став Спарток I, який, можливо, був вихідцем із місцевої знаті фракійського походження. За часів Спартокідів (правили Боспорським царством до II ст. до Н.Х.) Боспор приєднував до своїх земель не тільки античні міста на узбережжі Керченського півострова, а й місцеві осілі племена Тамані, Прикубання та східного Приазов'я. Боспорські царі, зокрема Левкон I (389-349 рр. до Н.Х.), називали себе "архонтами Боспору та Феодосії, царями синдів, торетів та дандаріїв".

У Нижньому поблизу Ольвії місцеві племена не мали своїх поселень. Тому відносини Ольвії зі скіфами не були такими тісними, але вони, безперечно, існували і, за Геродотом, знайшли своє відображення в легенді про Скіла, а також у факті карбування в Ольвії монет Емінака, якого частина дослідників вважає скіфським царем.

Стосовно Херсонеса немає даних, які говорили б про стосунки поліса з варварськими племенами Криму — таврами — в V-IV ст. до Н.Х.

Найбільший розквіт античних полісів Північного Причорномор'я припадає на наступний етап — елліністичний, що охоплює час від останньої третини IV ст. до Н.Х. до середини I ст. до Н.Х. У грецькому світі цей етап пов'язаний із діяльністю Александра Македонського та виникненням змішаної східної греко-варварської культурної традиції в результаті його походів на Схід. Однак це тільки одна зі сторін цього історичного етапу. Важливою характеристикою є активний розвиток різногалузевої економіки, міжнародних зв'язків тощо. Значне піднесення в господарстві та культурі в першій половині еллінізму згодом змінюється занепадом.

У Північному Причорномор'ї процеси, характерні для еллінізму в цілому, трохи відрізнялися. Змішана греко-варварська культурна традиція тут не мала помітного східного впливу, та й виявлялася не так виразно, як у Середземномор'ї. Сильнішою вона була на Боспорі, але

зовсім слабкою — в Нижньому Побужжі. Та й вияви свої вона мала не стільки в античних полісах, скільки в еллінізованих поселеннях варварських племен.

Як уже зазначалося, найбільшого розквіту набули античні держави Причорномор'я на початку еллінізму: в останній третині IV - першій половині III ст. до Н.Х. Активно розбудовуються міста регіону, розвивається економічна база: сільське господарство, ремесло, торгівля. Розширюються міжнародні зв'язки. У торгівлі посилюються відносини з причорноморськими центрами, зокрема Південним Понтом, острівними центрами Егейського моря, Малою Азією, зміцнюються контакти між північнопричорноморськими містами.

Однак такий розквіт не був довготривалим. У цей час почалися активні пересування в Степу кочових племен, зокрема сарматів, що призвело до дестабілізації в регіоні. Це підривало базу добробуту античних держав — сільське господарство — та певною мірою перешкоджало обмінним стосункам з місцевими племенами.

Яскрава картина цього періоду знайшла відображення в кількох епіграфічних пам'ятках Ольвії — декретах на честь Анфестерія й особливо в декреті на честь ольвійського багатія та діяча Протогена. Тут мова йде про нескінченні дари варварським ватажкам, зокрема цареві Сайтафарну, про те, що готується навала варварських племен галатів та скірів. Галатів побоюються й інші варвари: фісамати, скіфи та савдарати, які шукають укріпленого місця; раби та мікселліни, що жили поблизу кордонів, були зведені ворогами; у зв'язку з таким станом багато громадян та іноземців залишили Ольвію.

Скрутна ситуація ще посилилася через погіршання клімату: в цей час починається перехід до посушливого періоду, пік якого припадає на II ст. до Н.Х. Про неодноразові посухи та неврожаї, а внаслідок цього — голод та розруху, йдеться і в згаданих декретах ольвійського поліса, де в другій половині III ст. до Н.Х. практично було знищено базу його економіки — велику сільськогосподарську округу (хору).

Аналогічні кризові явища переживали й інші поліси Північного Причорномор'я: Тіра, Херсонес, міста Боспору.

Криза цього часу охопила практично весь античний світ: не тільки Північне, а й Західне Причорномор'я, а також власне Грецію.

Дедалі посилюється тиск варварських племен на північнопричорноморські міста. Так, у середині II ст. до Н.Х. в певній залежності від Пізньоскіфського царства опиняється Ольвія, де карбуються монети скіфського царя Скілура. Із середини II ст. до Н.Х. Південно-Західний Крим підпадає під владу так званих пізніх скіфів. Херсонес вступає у затяжний військовий конфлікт із цими племенами. Зрештою

він виходить із того конфлікту переможцем, але тільки за допомогою Діофанта — полководця Мітрідата VI Євпатора. У почесному декреті Херсонеського поліса на честь Діофанта розповідається про те, що він скорив таврів, примусив скіфів відійти на свою територію, захопив Неаполь Скіфський та фортецю Хабеї. Однак для остаточного підкорення скіфів Діофанту довелося зробити ще один похід.

Боспор також переживав скрутні часи. У його сільській окрузі скорочувалася кількість землеробських поселень, хоча водночас зросла кількість рибальських на узбережжі. У степовій частині Боспору будуються укріплені городища. Економічна криза, яка супроводжувалася сплеском суспільних та етнічних суперечностей, особливо загострилася в середині II ст. до Н.Х. Все це закінчилося у 107 р. до Н.Х. двірцевим переворотом, який очолив Савмак, одружений з дочкою царя Боспору Перисада. Він походив із знатного скіфського роду (традиційно вважалося, що це було повстання скіфів-рабів, очолюваних Савмаком). Але перемога Савмака була недовгою: той же Діофант розгромив повстанців, узяв Савмака в полон і оволодів Пантікапеєм та Феодосією.

Наприкінці II ст. до Н.Х. цар Понту Мітрідат VI Євпатор об'єднує під своєю владою всі причорноморські держави, в тому числі Тіру, Ольвію, Херсонес, Боспор.

Таким чином античні держави Північного Причорномор'я опинилися в зоні зіткнення інтересів Понтійського царства та Риму. На першому етапі боротьби Північне Причорномор'я було головним джерелом сировини, харчових та людських ресурсів для Понтійської держави. До участі в конфлікті були залучені не тільки міста Боспору, Херсонес та Ольвія, а й численні племена. Війна, що затягнулася на довгі роки, підривала сільське господарство, торгівлю, ремесла. Все це стало причиною поширення антипонтійських настроїв, що призвело у 63 р. до Н.Х. до повстання. Першою піднялася Фанагорія, до неї приєдналися Німфей, Феодосія, Херсонес, Пантікапей. Результатом повстання було звільнення північнопонтійських міст з-під влади Мітрідата.

Боротьба Риму з Понтійським царством закінчилася перемогою Риму та поширенням його впливу на античні держави Північного Причорномор'я.

ДРУГИЙ ПЕРІОД
(СЕРЕДИНА І СТ. ДО Н.Х. - СІМДЕСЯТІ РОКИ IV СТ.)

Як уже зазначалося, цей період в історії північнопричорноморських держав пов'язаний із певною залежністю їх життя від Риму, з проникненням у Північне Причорномор'я впливів провінційно-римської культурної традиції. Але це явище не набуло значного розвитку: майже у всіх античних центрах регіону і далі переважав еллінський спосіб життя з тими чи іншими відмінностями в різних полісах. Найбільше елліністичні традиції збереглися в Ольвії, де навіть у І ст., за свідченням Діона Хризостома, усі ольвіополіти шанували Гомера, знали Платона і не бажали додержуватись римських звичаїв. Значно більшою була романізація в Херсонесі та Тірі.

Треба підкреслити, що в цей час набагато виразнішою, ніж раніше, стала різниця в економіці, політиці, культурі окремих центрів. Через те важко вирізнити загальні для всіх держав етапи історичного розвитку. Так, наприклад, Ольвія втрачає значення одного з найвпливовіших центрів. Її територія скорочується майже втричі. Хоча в Олівії розміщуються частини римських військ, її стратегічне значення не є важливим. Проте Ольвія залишається державою із самоврядуванням, великою сільською округою, із самостійною економікою, досить широкими торговельними зв'язками.

У сприятливішому становищі опинився Херсонес: він був основним опорним пунктом римських військ у Криму. Територія міста навіть трохи зростає, але сільська округа скорочується. Безсумнівною є важливість Херсонеса в системі римських рубежів.

Найбільш сприятлива ситуація, особливо економічна, складається на Боспорі, який був практично незалежним від Риму. Територія його столиці Пантікапея в перші століття нашої ери збільшується майже удвічі і становить приблизно 100 га. З'являються нові поселення та городища, наприклад, Ілурат.

Мабуть, відносно стабільно існувала в римські часи й Тіра. Про це свідчить, зокрема, збільшення її території.

Треба сказати, що історія античних держав римського часу в Північному Причорномор'ї не проходила спокійно.

На початковому етапі — від середини І ст. до середини II ст. — римляни поступово, але не без конфліктів, закріплюються на цій території. Так, у 60-ті роки Риму не вдалося зробити Боспор своєю провінцією, він був підпорядкований Риму тільки номінально. Херсонес, навпаки, був підкорений Боспором і в боротьбі за свою неза-

лежність покладався на допомогу Риму. Кілька разів звільняючись від Боспору, Херсонес остаточно визволився з-під влади цього царства лише в середині 40-х років II ст. за правління римського імператора Антоніна Пія. Доводилося Риму захищати Херсонес і від навал варварів — пізніх скіфів. Особливо значна така акція відбулася в 63 році, коли скіфи були розгромлені прибулим до Херсонеса морем сильним військовим загоном під керівництвом Плавтія Сільвана — правителя римської провінції Нижня Мезія. Неспокійним було життя і в Ольвії: в другій половині I ст. вона, можливо, потрапила в залежність від сарматських царів (про це свідчить, на думку деяких дослідників, факт карбування в Ольвії монет Фарзоя та Інісмея). Лише за Траяна Рим почав якоюсь мірою захищати Ольвію від варварів — сюди прибув загін римської піхоти, а при Антоніні Пії було послане військо для боротьби з навалою тавроскіфів. І тільки за Септимія Севера Ольвія стає частиною Римської провінції Нижня Мезія, після чого розпочинається період економічної стабілізації.

Другий етап римського часу — від середини II по третю чверть III ст., коли римські війська виведено з Північного Причорномор'я, — був найбільш стабільним для античних держав регіону. Стала присутність римських військ сприяла цьому.

Слід, однак, зауважити, що, незважаючи на входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу провінції Нижня Мезія, Риму так і не вдалося створити в Північному Причорномор'ї лімес звичайного типу, як у тій же Мезії чи Паннонії. Причина цього полягала в бракові опорних пунктів у хінтерланді як власне античних, так і зведених місцевими осілими племенами: практично весь Степ, за винятком Нижнього Подніпров'я, займали лише кочовики.

Особливістю лімесу в Північному Причорномор'ї була його не меридіональна, а широтна орієнтація. Він проходив не уздовж річкок, а вузькою смугою паралельно до узбереж.

Кінцевий етап життя античних держав у Північному Причорномор'ї мав свої особливості в різних районах. Ольвія не змогла пережити гуннської навали, життя тут поступово згасало, і на її руїнах більше не виникає ніяких поселень. Аналогічна картина в кінці античної епохи спостерігається в Тірі, але, на відміну від Ольвії, на її залишках через кілька сторіч з'являється золотоординське місто, потім турецька фортеця і нарешті сучасне місто Білгород-Дністровський. Херсонес та Пантікапей — Корчів при імператорі Юстиніані — увійшли до Візантійської імперії. У цих містах продовжується безперервне життя і в часи раннього та пізнього середньовіччя.

Нагадаємо, що в культурному плані римські впливи мали поверховий характер. Так, зокрема, в містобудуванні вони знайшли вияв переважно у зведенні в старих містах (таких, як Ольвія, Тіра, Херсонес) римських цитаделей, у виникненні типу, близького до римського табору. Новою рисою в архітектурі стала поява терм, однак вони ні за своїми розмірами, ні за декором не були схожі на терми Римської імперії. Поки що у Північному Причорномор'ї не знайдено жодного типово римського храму. Для римського будівництва дуже характерним був корінфський ордер, який тут також не дістав поширення. Не знайдено й таких багатих будинків, які були розкриті в Помпеях. Однак у декорі інтер'єрів північнопричорноморських житлових будинків використовувалися типово римські прийоми: мармурові облицювальні плитки, специфічні форми ордерів малих форм та ін.

У побуті римські впливи виявлялися головним чином у житті заможних громадян: у декорі будинків, у використанні римських імен, латині, парадного посуду тощо. Але й у повсякденному вжитку рядових мешканців міста широко застосовувався скляний та червонолаковий посуд.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В СИСТЕМІ АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Отже, середземноморські греки мали певне уявлення про Північне Причорномор'я часів колонізації. Це знайшло відображення у міфах, періплах та періегесах, де йшлося головним чином про природні особливості та міфологічні уявлення самих греків. Згодом відомостей про цей край накопичувалося щораз більше і більше. Міста були відомі як торговельні партнери — постачальники переважно сільськогосподарської сировини, риби, шкіри, рабів та споживачі ремісничої продукції, прикрас, виробів мистецтва, вина, оливкової олії та ін. Вельми цікавими є знахідки в Ольвії та Херсонесі постаментів для статуй, у написах на яких згадуються такі відомі скульптори, як Пракситель, Полікрат, Стратонід. Тобто смаки шанувальників творів мистецтва були досить вибагливими.

Численні торговці, мореплавці із Середземномор'я мали можливість особисто спостерігати життя населення північнопричорноморських міст. Вже сам факт попиту на досить широкий асортимент товарів культурного призначення сприяв античному іміджу жителів далекої ойкумени.

Взагалі середній культурний рівень населення північнопричорноморських міст мало чим поступався рівню греків Середземномор'я. Вільне населення північнопричорноморських міст отримувало таку ж освіту, як і мешканці Греції. З написів відомо, що в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії, Танаїсі діяли гімнасії, де займалися не тільки фізичними вправами, а й освітою молоді. Про масову письменність свідчать численні графіті на посуді: присвяти, побажання, шкільні вправи (окремі літери та склади), інколи цілі послання, а також знахідки стилів. Ще одним дуже цікавим свідченням масової письменності є приватні листи, вирізьблені на свинцевих пластинах, де йдеться про звичайні повсякденні справи. На Березані та в Ольвії знайдено близько десятка таких листів.

У вихованні значна увага приділялася спорту: п'ятиборству, кулачному бою, верховій їзді, стрільбі з лука та ін. У спортивних змаганнях досягали видатних результатів, про які навіть згадувалось у державних написах. Так, в одному з ольвійських декретів відзна-

2. Лист на свинцевій платівці. Березань. VI-V ст. до Н.Х.*

* *Тут і далі наводиться місце знахідки.*

чається, що Анаксагор, син Демагора, пустив стрілу на 282 оргії (521,7 м). У змаганнях брали участь і державні діячі: архонти, стратеги, агораноми.

Мешканці Північного Причорномор'я добре володіли лічбою, яка базувалася на десятковій системі, але цифри позначалися літерами грецького алфавіту за двома системами: аттічною та іонійською. Вони також користувалися поширеними в Греції системами вимірів довжини, площини, рідини, сипучих тіл, ваги і грошей. Їхній календар, у якому було 12 місяців по 30 і 29 днів, що в певні роки потребувало включення додаткових місяців та днів, відповідав грецькому, хоча назви місяців у різних полісах могли відрізнятися. Початок нового року припадав приблизно на середину липня.

В античному світі були відомі досить визначні північнопричорноморські діячі в різних галузях культури і науки. Це херсонеський історик Сіріск (III ст. до Н.Х.), географ (?) Діонісій Ольвіанський (I ст. до Н.Х.), боспорські філософи Смікр та Дифіл (остання третина IV ст. до Н.Х.), а також Стратонік (кінець I - перша половина II ст. н.е.). Відомі й деякі вчені — вихідці з Північного Причорномор'я, які мешкали у Греції. Це філософи Біон Борисфеніт (III ст. до Н.Х.), Сфер Боспорський (III ст. до Н.Х.), історик Посидоній Ольвіополіт (III - перша половина II ст. до Н.Х.). У переліку учасників музичних змагань у Дельфах згадується як учитель музики боспорянин Ісіл. Судячи з наявності в Північному Причорномор'ї театрів, храмів, скульптурних зображень та інших місцевих витворів мистецтва, в тому числі прикладного, тамтешні поети, архітектори, музики, письменники, пензлярі були добре знайомі з надбаннями сучасної їм грецької культури. Про це свідчать знахідки теракотових театральних масок місцевого виробництва (трагічних і комічних), зображення на стелах і в розписах склепів музик та їхніх інструментів: кіфар, флейт, лір, труб, а також високохудожні монументальні розписи боспорських склепів, численні знахідки скульптури місцевого виробництва, архітектурні деталі тощо. Збереглися й літературні пам'ятки — у вигляді епітафій та графіті, які свідчать про обізнаність північнопричорноморських греків з основами віршування. Особливо цікаві знайдено в Херсонесі та на Боспорі.

"Ксанфе, сину Лагоріна, прощай,
Мандрівник, ховаю собою я Ксанфа, який
Втіхою батька був, неньки-Вітчизни красою,
Знався на таїнстві Муз, бездоганний у сонмі співдрузів,
Серед усіх юнаків у пошані, як світлої зірка краси.
В битві за батьківську землю згубив його заздрий Арей,

Сліз дарунок гіркий залишивши самотнім батькам.
О, якщо більше Плутону, ніж вам, дістаються на радість
Діти, навіщо ви в пологах мучитесь, жони, тоді?"

Така віршована епітафія, присвячена Ксанфу, була зроблена на херсонеській стелі римського часу.

Завдяки такому культурному розвитку Північне Причорномор'я було досить відоме у Греції. Згадки про нього з'являються вже у старших логографів (істориків, які передували Геродоту та Фукідіду), зокрема в Гекатея Мілетського. Від них до нас дійшла через єпископа Євсевія (IV ст.) і єдина точна дата заснування у 647-646 рр. найпершої в Північному Причорномор'я апойкії — Борисфена (поселення на о.Березань). Більше того, вже у першій половині VI ст. до Н.Х. мілетський філософ Анаксімандр склав карту світу, де були зображені мілетські колонії та ріки. Гекатей Мілетський доповнив та уточнив цю карту. Північне Причорномор'ї знайшло певне відображення і в творах грецьких драматургів: Есхіла, Софокла й особливо Евріпіда — автора "Іфігенії у Тавріді", трагедії, дія якої відбувається в Північному Причорномор'ї. Згадки про цей регіон, зокрема Боспор, є і в промовах афінських ораторів: Лісія, Ісократа, Демосфена, Есхіна, а також у творах з географії, медицини, філософії, зоології, ботаніки.

Відомості про Північне Причорномор'я містяться і в інших авторів, причому не тільки в географів (зокрема в Страбона чи Птолемея), а й у таких, як Полібій, Діодор Сицилійський, Пліній Старший, Аппіан, Помпоній Мела та ін. Особливе значення у висвітленні ранньої історії Північного Причорномор'я і, зокрема, Скіфії має "Історія" Геродота, котрий, за твердженням деяких дослідників, у V ст. до Н.Х. відвідав Ольвію. Четверта книга цієї праці присвячена історії скіфських племен, зокрема походові перського царя Дарія на скіфів, легенді про скіфського царя Скіла, який мав у Ольвії палац. Знаходимо тут і опис Північного Причорномор'я.

У Ісократа та Демосфена певною мірою характеризуються торговельні стосунки Боспору та Афін. Полібій (II ст. до Н.Х.) подає досить точний опис Чорного моря, у Діодора Сицилійського (друга половина I ст. до Н.Х.) знаходимо відомості про найдавнішу історію Скіфії та про Боспорське царство в V-IV ст. до Н.Х.

Досить докладно описано узбережжя Понту в Страбона (I ст. до Н.Х. - I ст.), який хоча й не бував у цих місцях, але широко використовував праці своїх попередників. Він пише про кіммерійців, клімат, природу та населення Скіфії, докладно описує Крим, зокрема

Херсонес, Керченський півострів з Пантікапеєм та іншими містами, Азовське узбережжя, Східне Причорномор'я.

Дані про Причорномор'я ми зустрічаємо і в більш пізніх авторів. Так, дуже важливе значення для характеристики Ольвії на рубежі сторіч має промова ритора з Віфінії Діона Хризостома, який відвідав Ольвію в 99 р. Це також "Географія" Клавдія Птолемея (II ст.), праці Помпонія Мели (середина I ст.) та Плінія Старшого, котрий у "Природничій історії" дає географічні та етнографічні зведення про Скіфію та грецькі колонії.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У СИСТЕМІ ВЗАЄМИН ІЗ МІСЦЕВИМИ ПЛЕМЕНАМИ

Саме від часів грецької колонізації два світи — античний і варварський — вступають у тісні відносини. Якраз античні північнопричорноморські держави, на відміну від інших причорноморських регіонів, становили з навколишніми племенами двоєдиний організм. Життя цих двох світів нарізно було б набагато біднішим. Особливо в царині культури, бо тоді був би збіднений грецький епос стосовно цього регіону, грецьке мистецтво не збагатилося б такими визначними творами, як славнозвісна пектораль, чортомлицька амфора, посудина з Гайманової могили... Позначилося б це і на культурі місцевих племен, їхньому побуті, будівництві тощо.

Найважливішим аспектом цієї взаємодії були торговельні чи навіть, можна сказати, культурно-торговельні стосунки. У Степ — головним чином до кочовиків — надходили мистецькі вироби майстрів Греції, Боспору та Ольвії: бронзові дзеркала, золоті прикраси, художньо виконані ужиткові предмети. З Греції, крім прикрас та інших металевих виробів, за посередництва північнопричорноморських античних міст надходив парадний столовий посуд, вино в амфорній тарі. Зі Степу греки отримували від кочовиків продукцію скотарства, рабів, можливо, за посередництва кочовиків, зерно від осілих племен Лісостепу.

Контакти греків з осілими племенами призводили до поширення античних традицій місто- і домобудування, що спостерігаємо у так званих пізніх скіфів Криму і Нижнього Подніпров'я, синдо-меотських племен Прикубання, черняхівських племен Нижнього Побужжя. У свою чергу, виникнення традиції землянкового і напівземлянкового будівництва

на першому етапі існування античних міст (що надалі призвело до появи житлових підвалів у звичайних наземних грецьких будинках) навряд чи можна пояснювати чимось іншим, ніж впливом місцевої східноєвропейської традиції домобудування.

Особливо важливими результатами греко-варварських взаємин були військово-політичні контакти, які мали різноманітні форми: від прямих варварських навал на античні міста до союзницьких відносин і навіть об'єднань. При цьому слід зауважити, що ініціатива, особливо у військових конфліктах, практично завжди належала варварам.

Звичайно, характер усього комплексу греко-варварських відносин змінювався як у часі, так і залежно від конкретного регіону.

Більш-менш сталі й мирні стосунки налагодились у VI-IV ст. до Н.Х., коли ще не було значних переміщень кочовиків. Дестабілізація ситуації бере початок приблизно з III ст. до Н.Х., коли розпочалося просування в північнопричорноморські степи сарматських племен. Саме вони, а також переміщення інших войовничих племен призвели до тривалої військової конфронтації, яка мала відмінності в різних регіонах практично до кінця античної епохи. Звичайно, греко-варварські відносини в зонах прямих контактів з осілими племенами були більш стабільними та миролюбними. Але від переміщень кочовиків потерпали як перші, так і другі. В цілому греко-варварські відносини на різних хронологічних етапах та в різних географічних зонах мали свої особливості, про що йтиметься в наступних розділах.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

АНТИЧНІ МІСТА НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Узбережжя Нижнього Подністров'я було однією з чотирьох зон розселення греків у Північному Причорномор'ї. Ще Псевдо-Скімн відзначав наявність тут великої кількості пасовищ, рибні багатства та судноплавність ріки. Як у районі Ольвії, так і в Нижньому Подністров'ї на час грецької колонізації поселень місцевих племен не було. Слід зазначити, що заселення цих місць відбувалося щонайменше на півстоліття пізніше, ніж Нижнього Побужжя, і ще пізніше від заснування Істрії.

З давньогрецьких міст, які тут виникли, у давніх авторів згадуються лише три: Ніконій, Офіусса і Тіра. Серед них надійно ідентифіковане місцезнаходження лише Тіри (західне узбережжя Дністровського лиману) та Ніконія (східне узбережжя), що були розташовані одне майже навпроти одного.

Залишки Офіусси досі не знайдено. Спроби локалізувати її на о.Тірагетів, який за даними геології міг розташовуватися між двома рукавами річки Тірас (за античних часів у зв'язку з нижчим рівнем моря лиману не було), не можна назвати вдалими. Ніяких залишків культурного шару на місці ймовірного розташування під водами лиману цього острова не знайдено. Вірогіднішою здається точка зору, за якою Офіусса — це попередня назва міста, яке згодом перейменували на Тіру.

§ 1. Ніконій

Перші античні поселення в Нижньому Подністров'ї виникають у другій половині VI ст. до Н.Х., ближче до його кінця, на лівому березі лиману (або східного русла річки). Серед них відзначається своїм міським характером забудови поселення біля сучасного с. Роксолани (Овідіопольський район Одеської області). За античними джерелами, це був Ніконій, котрий згадується у Псевдо-Скілака, Псевдо-Арріана, Страбона та Птолемея.

Сільські поселення цього часу розташовуються переважно на північ від Ніконія. Нині відомо близько десятка цих поселень. Увесь комплекс матеріальної та духовної культури їх мешканців свідчить про еллінське

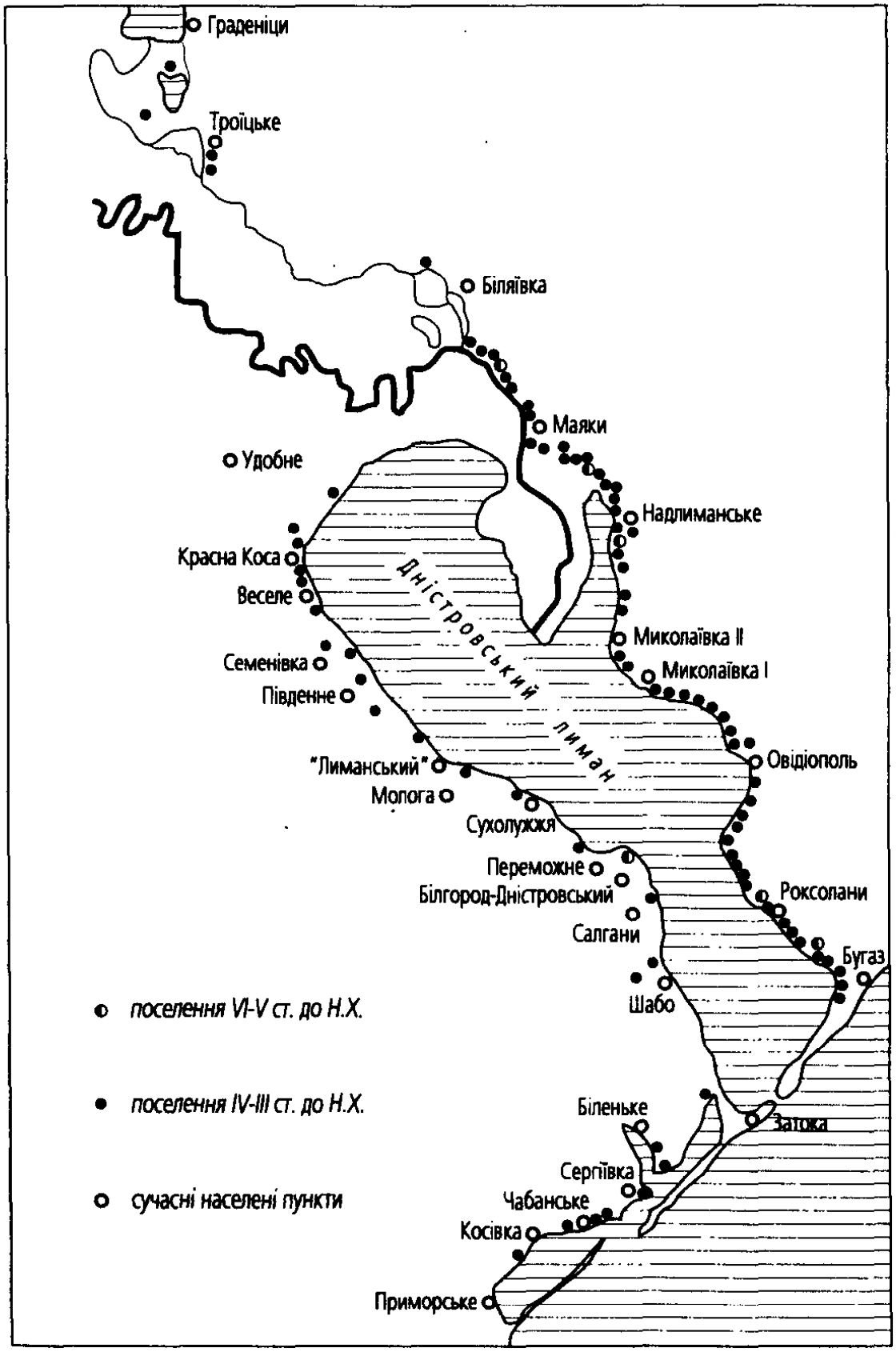

Рис. 3. Карта-схема розміщення античних міст і поселень у Нижньому Подністров'ї

походження колоністів. Велика кількість знахідок іонійського виробництва дає підстави вважати, що і Ніконій, і навколишні поселення були засновані вихідцями з району Мілета або власне з самого міста.

У Ніконії на незначній площі розкопано залишки оборонної стіни, напівземлянкових помешкань, окремі приміщення житлових будинків здебільша кінця VI-IV ст. до Н.Х. Частину міста знищено лиманом.

Міський характер забудови Ніконія, наявність сільської округи свідчать про те, що місто напевно мало статус поліса. Це підтверджує також той факт, що другий міський центр Нижнього Подністров'я, Тіра, судячи з браку там культурного шару другої половини VI ст. до Н.Х., очевидно, був заснований пізніше від Ніконія. Тобто Ніконій кілька десятків років був єдиним міським центром у цьому районі, чітко локалізованому серед інших осередків еллінів, — у Нижньому Побужжі та в гирлі Дунаю.

Ніконій у другій половині VI - на початку V ст. до Н.Х. був невеликим містечком. Його територія навіть на етапі розквіту становила не більше 6-7 га (з урахуванням частини міста, знищеної лиманом). Забудова міста складалася переважно із землянок та напівземлянок, які слугували житлом грецьким переселенцям. Одна з таких напівземлянок мала культове призначення. У VI - першій половині

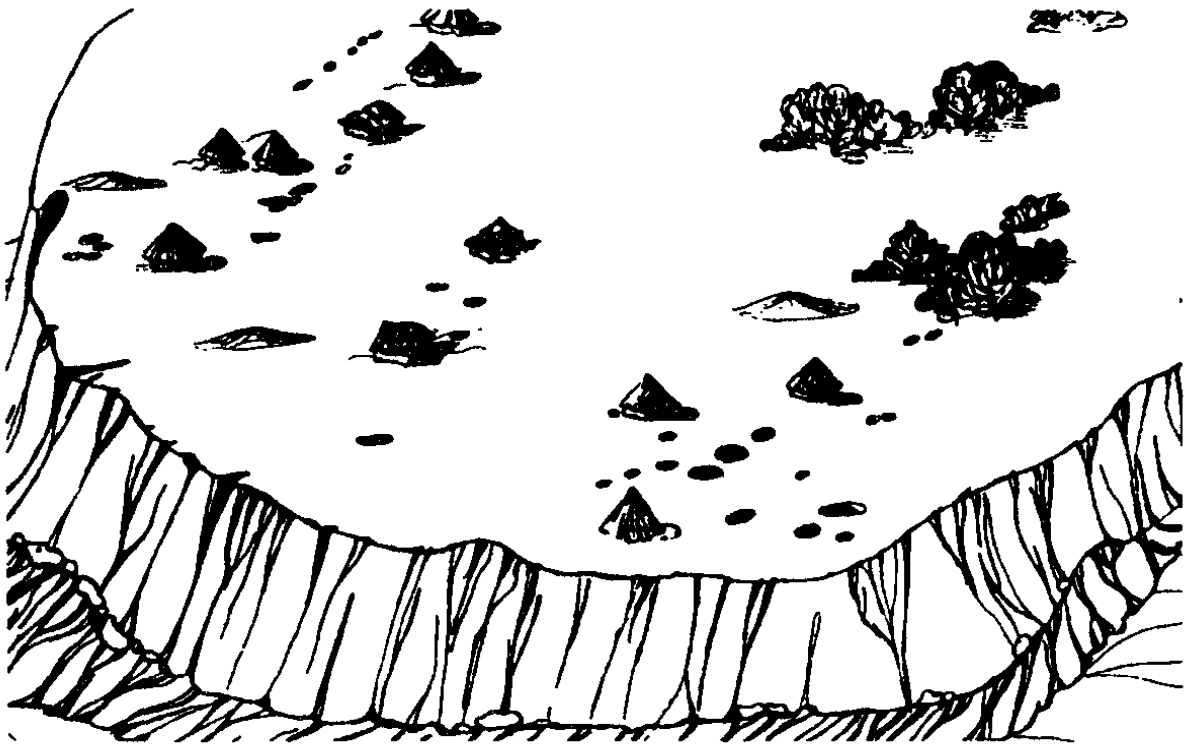

Рис. 4. Загальний вигляд селища Надлиманське 3. Кінець VI-V ст. до Н.Х. (за С.Б.Охотніковим)

V ст. до Н.Х. Ніконій не мав оборонних укріплень, що свідчить про мирні стосунки із сусідніми племенами.

Ніконій рано встановлює тісні торговельні відносини з іншими античними містами, зокрема з Істрією, Ольвією та з острівними центрами: Хіосом, Лесбосом, Фасосом тощо. З другої половини VI ст. до Н.Х. починається і дедалі зростає імпорт з Аттіки, що свідчить про зміцнення зв'язків з Афінами.

У VI ст. в Ніконії з'являються у грошовому обігу монети-стрілки (на кшалт наконечника стріли, але без втулки для закріплення на стрижні стріли), місце лиття яких і досі є дискусійним питанням. Монети-стрілки були в обігу до третьої чверті V ст. Поряд з ними використовувалися ольвійські дельфіни.

Основою добробуту населення було сільське господарство. Ремісницька діяльність не виходила за межі хатніх ремесел: прядіння, ткацтва тощо.

Приблизно із середини V ст. починається новий етап у житті Ніконія — поступовий економічний розквіт. Саме до цього часу (470-460 рр. до Н.Х.) належить спроба лиття власної бронзової монети, де на аверсі було зображення сови з написом на старшому номіналі ΣΚΥ або ΣΚΥΛ, а на реверсі — колеса з чотирма шпицями. Згаданий напис більшість дослідників пов'язує з ім'ям скіфського царя Скіла, якого, зокрема, згадує Геродот, а появу цих монет у Ніконії — з якоюсь формою залежності Ніконія від Скіла. Справді, час випуску цих монет і його нетривалість збігаються з правлінням Скіла — сина скіфського царя Аріапіфа та істріанки. Він мав еллінське виховання та вподобання, палац в Ольвії, брав участь у вакхічних процесіях, отже, навряд чи мав намір підкорити владі скіфів якесь античне місто, тим більше Ніконій. Слушною здається інша версія: а чи не хотів Скіл як еллінофіл мати власну монету, карбовану на еллінський зразок у місті, що не мало свого карбування? В цілому, викладені факти свідчать на користь появи тісних контактів між Ніконієм і варварським світом в особі Скіла. На жаль, цей час був нетривалим. Ніяких відомостей про контакти скіфів з Ніконієм після загибелі Скіла ми не маємо.

Із середини V ст. у Ніконії відбувається перехід до звичайного грецького наземного будівництва. Зводяться захисні споруди. На рубежі першої та другої третин V ст. припиняється життя на поселеннях сільської округи.

Появу оборонних мурів та запустіння сільської округи деякі дослідники пояснюють скіфською експансією. Втім, достатніх підстав для такого висновку немає. Як немає і жодних слідів катастрофічних руйнацій сільських поселень або свідчень щодо присутності в Ниж-

ньому Подністров'ї скіфів. Переселення сільських жителів до міста з одночасним переходом від землянкового до наземного будівництва свідчить найпевніше про потреби внутрішнього розвитку поліса, забезпечення робочою силою широкого фронту будівництва. Аналогічна ситуація склалася і в Нижньому Побужжі. Що ж до появи захисних споруд, то, по-перше, це було одним із нагальних завдань під час заснування нового міста, про що дізнаємося із відповідних пам'яток епіграфіки Середземномор'я. А по-друге, фортечне будівництво в ці часи охоплює практично все Північне Причорномор'я.

Значні події, що відбувалися в Середземномор'ї, не обминули і Нижнє Подністров'я.

Як уже згадувалося, збільшення імпорту з Аттіки, зображення на монетах Скіла сови свідчать про неабияку роль у Нижньому Подністров'ї Афін. Створений ними Афінський морський союз намагається поширити свій вплив на якомога більші території. Побутує думка, що в 437 р. до Н.Х. під час експедиції Перікла в Понт Евксінський до складу Афінського морського союзу ввійшли й Тіра з Ніконієм. Стосовно Ніконія така думка склалася на основі непевної реконструкції його назви в одному з лапідарних написів, де перелічувались члени Афінського морського союзу 425/424 р. до Н.Х. Тому нам здається, ще до експедиції Перікла Ніконій уже втратив свою самостійність. Про це, зокрема, свідчить той факт, що спроба Ніконія випускати монети ще в 470-460 роках так і не мала продовження (випуски в Ніконії наслідувань істрійським монетам навряд чи можна розглядати як державну емісію). І це тоді, коли всі північнопричорноморські поліси мали власне карбування. Невідома також і державна діяльність цього міста: ми не маємо жодного декрету або постанови Ніконія. Це свідчить про те, що він не мав державності. Можливо, до часів походу Перікла Ніконій уже був у складі Тіри, до якої приєднався на принципах синойкізму, тобто рівноправного об'єднання. Але це лише припущення, яке не має конкретного обґрунтування.

З другої половини V ст., як уже зазначалося, активізується торгівля з Афінами, звідкіля до Ніконія надходить у великій кількості й асортименті столовий керамічний посуд, різні прикраси, теракотові скульптурні зображення, пастові буси, фінікійське скло, а також оливкова олія та вино в амфорній тарі. Згодом відбувається певна переорієнтація торговельних зв'язків: дедалі вагомішу роль починають відігравати південнопричорноморські центри. У IV ст. до Н.Х. зростають обсяги імпорту вина та олії з Гераклеї, Сінопи, Візантія.

Але як і раніше, визначальну роль в економіці продовжувало відігравало сільське господарство. Наприкінці V - на початку IV ст. до

Рис. 5. Червонофігурний кратер. Ніконій. Середина V ст. до Н.Х.

Рис. 6. Протома богині. Ніконій. Кінець VI-V ст. до Н.Х.

Н.Х. після тривалого запустіння знову починається заселення сільської округи Ніконія. Втім, у той час сільське населення, як вважають дослідники, за своїм етнічним складом не було еллінським. Тут переважали скіфські та фракійські племена. Тобто поселення IV-III ст. в організаційному плані, найпевніше, не становили хору Ніконія. Але жителі цих поселень, безумовно, мали найтісніші торговельні контакти з ніконійцями. Крім землеробства, меншою мірою розвивалося тваринництво та скотарство. З промислів велике значення мало рибальство.

Ремісничa діяльність була на низькому рівні. Звичайно, тут існував комплекс будівельних ремесел: оброблення каменю, теслярство, столярна справа. Як і раніше, розвивалися хатні ремесла. Знахідки шлаків та ллячок свідчать про наявність металообробки. Але виробництво такої важливої категорії предметів побуту, як керамічний посуд, окрім ліпного, тут невідоме. Воно й не дивно, адже місто було невеликим, кількість населення навряд чи перевищувала 1,5-2 тис. чоловік. Брак архітектурних ордерних деталей, невелика кількість уламків черепиці свідчать про бідний провінційний характер міста. В цілому Ніконій не міг відігравати суттєвої ролі в житті північнопричорноморських міст.

Розквіт Ніконія в останній третині IV ст. до Н.Х. припинився. Це пов'язують із походом Зопіріона — полководця Александра Македонського — проти скіфів або з просуванням у Добруджу царя Атея. Проте конкретних даних для висвітлення цього питання, як і подальшої долі Ніконія, недостатньо.

Вважається, що після зруйнування в третій чверті IV ст. Ніконій знову відбудовується, але торгівля в III ст. до Н.Х. тут значно скорочується. Зокрема, в одному з джерел кінця IV-III ст. до Н.Х. періпла Псевдо-Арріана Ніконій названо містечком — хоріоном.

Судячи з археологічних знахідок, життя в Ніконії тривало і в перші сторіччя н.е. Але цей період практично зовсім не досліджений внаслідок слабкої збереженості культурних нашарувань цих часів.

Увесь комплекс матеріальної та духовної культури жителів Ніконія свідчить про те, що за етнічним складом його мешканці були греками. Населення володіло писемністю: з розкопок маємо стилі, а також багато знахідок графіті; сповідувало античні смаки та ідеали краси, в чому переконують численні теракотові статуетки, червонофігурний парадний посуд; поклонялося грецьким божествам. Присвятні графіті та теракотові статуетки засвідчують існування в Ніконії культів

Деметри, Кори-Персефони, Кібели, Афродіти,
Артеміди, Зевса, Діоніса,
культу героїв.

§ 2. Тіра

Найбільш значним античним містом у Нижньому Подністров'ї була Тіра, яка в давнину мала, за Плінієм, назву Офіусса ("...о гарній річці Тірі, за іменем якої називається місто, яке раніше мало назву Офіусса"). Тіра згадується і в інших авторів: Псевдо-Скілака, Псевдо-Скімна, Плінія, Птолемея, Стефана Візантійського.

Від залишків міста збереглося небагато: частину його знищено лиманом, частину — під час будівництва середньовічної фортеці. Розкопано нині тільки одну ділянку площею близько 0,5 га, де знайдено залишки вулиць, житлових будинків, захисних стін та башт, що датуються часом від IV ст. до Н.Х. до середини IV ст. Найґрунтовніше досліджені культурні нашарування перших сторіч н.е.

Археологічні знахідки дають підстави вважати, що Тіра була заснована наприкінці VI - на початку V ст. до Н.Х. вихідцями з Мілета. Останнє знаходить підтвердження в згадці про це у періплі Псевдо-Скімна, у спільному з Мілетом календарі. Засвідчує це і знахідка в Тірі лапідарного напису з присвятою Аполлону Лікарю, який був покровителем мілетських колоністів у Причорномор'ї.

Заснування міста вихідцями саме з Мілета свідчить про те, що ця подія мала статися не пізніше 494 р. до Н.Х., коли Мілет був розгромлений персами, оскільки після цього він колоній не виводив. Проте культурний шар цього часу в Тірі досі не знайдений, хоча окремі уламки керамічного посуду кінця VI - початку V ст. до Н.Х. відомі.

Пізнє заснування Тіри значно відрізняє її від Ольвії: архаїчного етапу життя тут не було зовсім. Через це в першому періоді існування — еллінському — можна вирізнити лише такі етапи: заснування міста і його первинний розвиток (кінець VI-V ст. до Н.Х.); економічний розквіт (IV - середина III ст. до Н.Х.); занепад (середина III - середина I ст. до Н.Х.).

Інакше, ніж в Ольвії, відбувалося й освоєння цього регіону.

На першому етапі навколо міста на правому березі лиману (за даними палеогеографічної реконструкції — річки) жодних сільських по-

селень не було. Виходячи з того, що в цей час уже існує Ніконій із власною сільською округою, поселення якої розташовані на лівому березі лиману (або річки), ймовірно припускати, що рання Тіра мала значну торговельну спрямованість. Про це свідчить значна кількість парадного столового керамічного посуду, а також амфор, які знайдено в ранніх культурних шарах Тіри. У цей час головними торговельними контрагентами Тіри були Хіос, Іонія, Істрія, а з V ст. розпочинається імпорт з Аттіки. Потреби ж міста в сільськогосподарській продукції могли цілком задовольнятися за рахунок приміської хори та хори Ніконія.

В цілому Тіра V ст. як місто нам практично невідома: решток жодної будівлі досі не знайдено. Вражає також факт пізньої появи власного карбування — в другій чверті IV ст. Тобто до цього часу місто не мало надійної ознаки своєї державності. Тому згадане припущення щодо можливості об'єднання Тіри та Ніконія на принципах синойкізму в єдину державу не має надійних доведень. Через це здається проблематичною можливість входження Тіри у третій чверті V ст. до Афінського морського союзу.

Значно багатші наші відомості про Тіру етапу економічного розквіту. Досліджені залишки дають підстави вважати, що Тіра в цей час має типовий для античного міста вигляд. Тут зводяться звичайні для Греції наземні сирцево-кам'яні житлові будинки із внутрішніми дворами, будуються фортечні мури. Знайдені архітектурні деталі, хоча й нечисленні, свідчать про наявність ордерних споруд. Відомі також залишки статуарної мармурової скульптури із зображеннями бика, Деметри, Афродіти. Площа міста сягала щонайменше 6-12 га, а кількість населення — 2-4 тис. чоловік (друга цифра наведена з урахуванням імовірних розмірів зруйнованої лиманом частини міста). Навколо Тіри на правому березі лиману з'являються нечисленні сільські поселення.

У другій чверті IV ст. починається карбування власної монети із зображенням на аверсі голови Геракла, голови божества Тіраса і голови Деметри. На реверсі — бика або голови коня. Згодом на монетах з'являються й інші зображення: голови Александра, Афіни, Аполлона, Тихе, Діоніса та ін.

Карбування монет, а також знахідка почесного декрету на честь невідомого громадянина Тіри, де згадуються Рада, народ, колегія архонтів, агонофети, свідчать про те, що в цей час Тіра вже стала повноцінним демократичним полісом з усіма його складовими.

Більш-менш типовими для північнопричорноморських міст були вірування та пантеон тірітів, про що дізнаємося з різноманітних категорій пам'яток. Тут поклонялися Аполлону Лікарю. Про це свідчить присвята III ст. до Н.Х. Зображення на монетах Деметри, Афіни,

Геракла, Аполлона, Діоніса, божества Тіраса — свідчення великого пошанування їх у Тірській державі. Слід зазначити, що Геракла тут вшановували не як обожнюваного героя, а як місцеве божество. Відомі й інші культи: Артеміди, Діоніса, Спасителя (присвяти у вигляді графіті на чорнолаковому посуді), Зевса, Кібели або Великої Мати, Кори, Афродіти, Ерота, Сатира (теракотові зображення). Вшановували також Ахілла, про що свідчать тіраські монети, знайдені на о.Левка та на Тендрівській косі, де були святилища Ахілла. Звичайно, не всі боги мали однакове значення, не всім будувалися храми та великі олтарі. Серед згаданих богів найбільше в Тірі шанували, як бачимо, Аполлона, Деметру, Афіну, Геракла, божество Тіраса.

Основою добробуту Тіри на цьому етапі було сільське господарство. Про це свідчать зображення на тірських монетах (зокрема Деметри у вінку з колосся), які були в обігу від останньої третини IV по другу третину III ст. до Н.Х. Ремісничa діяльність пов'язана головним чином із будівельною справою та хатніми ремеслами. Поширеною була торгівля як із середземноморськими центрами: Фасосом, Родосом, Аттікою, Кізіком, так і з чорноморськими містами: Гераклеєю, Сінопою, Томами, Каллатісом, Ольвією, Херсонесом, містами Боспору та ін. До середини IV ст. олію та вино завозять до Тіри переважно з Гераклеї, пізніше — із Сінопи та Фасосу, наприкінці IV ст. розпочинається імпорт із Родосу. Максимум сінопського імпорту припадає на другу чверть III ст., коли припиняється торгівля з Гераклеєю. Для Ніконія у цей же час головним контрагентом стає саме Гераклея. Впродовж усього етапу до III ст. в Тіру продовжує надходити імпорт чорнолакової аттічної кераміки.

Нам невідомо, якою мірою могли торкнутися Тіри найбільш значні події в Західному Причорномор'ї в IV - середині III ст. до Н.Х. (скіфо-македонський конфлікт; загибель царя Атея в 339 р.; похід Зопіріона проти скіфів; події, пов'язані з діяльністю Лісимаха тощо). У всякому разі в Тірі немає жодних слідів руйнувань, зокрема в третій чверті IV ст., як це було в Ніконії. Є підстави вважати, що Тіра лишилася осторонь від усіх перелічених подій.

Але доля цього міста не могла значно відрізнятися від долі інших античних держав Північно-Західного та Північного Причорномор'я, які в другій половині III ст. до Н.Х. вступають у затяжну військову та економічну кризу, пов'язану здебільшого з переміщенням навколишніх племен, що призводило до руйнації сільських округ. Послаблення ролі сільського господарства в економіці міст було спричинене також погіршенням кліматичних умов — поступовим потеплінням і настанням десь на початку II ст. до Н.Х. посушливого клімату. У Тірі, як і в

Ольвії, в середині III ст. припиняється життя на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я. Тому місто втрачає економічну основу свого добробуту.

Настає останній етап життя Тіри в еллінському періоді існування античних держав. Тіра не тільки втрачає сільську округу. Водночас знижується якість будівництва, скорочуються торговельні зв'язки. Втім, місто і далі живе. Загалом у цьому процесі поступового занепаду були й певні тимчасові злети, про що свідчать короткочасні емісії золотих монет у третій чверті III ст. та в другому-третьому десятиріччях II ст. до Н.Х. У цей час Тіра торгує з Кнідом, Косом, Томами, Херсонесом. Певні зв'язки підтримуються і з Родосом. Із сімдесятих років II ст. до Н.Х. зростає імпорт із Сінопи.

Як і в інших містах, у Тірі в цей час спостерігається диференціація населення, не тільки майнова, а й соціальна. Відбувається аристократизація суспільно-політичної структури держави та обмеження демократії.

Певні зміни відбуваються в релігійному житті. Поряд із культами Аполлона, Деметри, Кори, Афіни, Геракла, Афродіти з'являються нові: Тихе, Гермеса, Асклепія, Діоніса, божества Понта. Водночас набуває поширення релігійний синкретизм. У Тірі це виявилося з появою єгипетських культів Серапіса та Ісіди.

В цей час ускладнюється зовнішньополітичне становище. Знахідки в Тірі монет різних скіфських правителів — Хараспа, Каніта, Саріака, Елія — певною мірою вказують на перебування Тіри в сфері їхніх інтересів, хоча прямих даних про залежність міста від цих царів немає. З іншого боку, на тлі поступового звеличення Понтійського царства в другій чверті II ст. до Н.Х. поновлення в Тірі емісії золотих статерів навряд чи могло бути випадковим. Можливо, вже відтоді Тіра починає йти в руслі політики Понтійського царства, вбачаючи в ньому певний гарант військово-політичної стабільності в Причорномор'ї. Як і інші північнопричорноморські міста, Тіра не могла не потрапити під вплив (або навіть залежність) Понтійського царства. Особливо становище загострюється з приходом до влади у Понті Мітрідата VI Євпатора (120-63 рр. до Н.Х.), про що свідчить близькість однієї з груп тіраської міді з монетами Понту і Пафлагонії. Важливість дружніх взаємин із Понтійським царством була обумовлена не тільки підпорядкуванням йому античних міст Північного Причорномор'я, а й тим, що, за свідченнями Юстіна та Аппіана, у Мітрідата були тісні стосунки з варварським світом: сарматами, бастарнами, таврами, скіфами та фракійцями, тобто з тим світом, який оточував і Нижнє Подністров'я. Втім,

доказів щодо наявності якихось зафіксованих союзницьких відносин Тіри з Понтійським царством (тим більше про підпорядкування Тіри) немає. В усякому разі практично одночасно із загибеллю в 63 р. до Н.Х. Мітрідата VI Євпатора і звільиенням з-під влади Понту античиих міст Північного Причорномор'я припиняється тірське карбування. Поліс перестає існувати.

Еллінський період у житті Тіри закінчується в середиині I ст. до Н.Х., коли гето-дакійські племена під проводом Буребісти вирушили в похід проти античних західнопонтійських міст. Ми не маємо археологічних свідчень про те, що Тіра внаслідок цих подій була розгромлена. Але брак переконливо датованого культурного шару другої половини I ст. до Н.Х. - першої половини I ст. наводить на думку, що життя в місті, як це було і в Ольвії, могло на якийсь невеликий проміжок часу все ж таки припинитися.

Новий великий період в історії Тіри починається від рубежу ер, коли там на залишках міста елліністичних часів відновлюється життя. Як і в попередньому, в цьому періоді також вирізняються певні етапи: початкова стабілізація економіки та поступове входження Тіри в сферу інтересів Риму (межа ер - 56-57 рр.); Тіра в складі провінції Нижня Мезія (56-57 рр. - середина III ст.; Тіра на заключному етапі (середина III ст. - третя чверть IV ст.).

На першому етапі відбувається перепланування деяких частин міста, відбудовуються житлові будинки. Поступово відновлюються торговельні зв'язки. Наявність надкарбувань старих випусків тірських монет, а також монет Візантії та Риму, випуск власної монети близько 47 р. і нарешті початок від часів римського імператора Веспасіана (69-79 рр.) більш-менш регулярного власного карбування свідчать про відновлеиня функціонування власних тірських державних структур щонайменше від середини I ст.

З погляду культури цей період позначений варваризацією населення, на що вказує, зокрема, кількісне зростання гетської кераміки в культурних шарах міста. Це цілком закономірно, якщо врахувати, що найближче варварське оточення, за Плінієм та Птолемеєм, складалося з гетів і сарматів, а власне варваризація античного суспільства на околицях ойкумени була загальною тенденцією цих часів.

У першій половині I ст. значну роль починають відігравати торговельні зв'язки з союзним Риму фракійським Одриським царством, засвідчені знахідками в Тірі монет одриських царів. Більше того, є деякі підстави вважати, що Тіра, як і інші античні поліси Північно-Західного Причорномор'я, перебувала під захистом одриських царів, які мали значні військові сили.

Проте поряд із цим у Північно-Західному Причорномор'ї посилюється вплив Риму, який між 44 та 46 рр. на місці Одриської держави засновує провінцію Фракія, а землі біля Дунаю та Добруджі передає до раніше створеної провінції Мезія. Ще за кілька десятиріч до того під владою Риму опинилися античні міста Північно-Західного Причорномор'я.

У 56-57 рр., під час намісництва на Нижньому Дунаї легата Мезії Плавтія Сільвана, у Тірі запроваджується нове літочислення, уведення якого, на думку деяких фахівців, пов'язується із входженням Тіри до римської провінції Мезія. На думку інших дослідників, нова ера в Тірі була відзначена наданням місту Римською імперією права автономії. Різноманітні відомості дозволяють вважати, що Тіра мала внутрішнє самоврядування, але під контролем адміністрації Мезії.

Слід зазначити, що ця подія була зумовлена не тільки бажанням Риму розширити свої володіння. Можна припускати, що у визнанні римської влади була зацікавлена й сама Тіра. Для громадян невеликого міста було важливо зміцнити своє становище перед постійною загрозою нападів сарматських племен, які неодноразово, за свідченням Светонія, спустошували Мезію ще за часів Тіберія (14-37 рр.). А в третій чверті I ст. тут з'являється ще одне вороже угруповання — сарматське плем'я роксоланів, що просувалося від узбережжя Дніпра до гирла Дунаю. При цьому слід підкреслити, що навіть Рим боровся проти войовничих кочовиків з перемінним успіхом. Лише в 70-і роки римлянам вдалося витіснити варварів за Дунай і дещо посилити свої кордони. Водночас стабілізувалося й становище Тіри. Місто входить у тривалий етап поступового економічного розвитку.

Військова окупація Римом Подунав'я мала переважно військово-політичний характер. Як писав свого часу Иосиф Флавій, народи, які тут проживали, трималися у покорі трьома тисячами важкоозброєних воїнів та сорока військовими кораблями. У цьому полягає принципова відмінність римської окупації від грецької колонізації. Військові римські загони розташовувалися в добре укріплених цитаделях. Існувала така цитадель і в Тірі, де був відкритий будинок вексиляції. Проте стосовно дати введення до Тіри римського гарнізону одностайності між дослідниками немає. Ця подія одними пов'язується із запровадженням нового літочислення в Тірі й випуском нею в третій чверті I ст. монети провінційного типу з портретами римських імператорів. На думку інших, розташування в місті римського гарнізону може датуватися лише початком II ст. н.е., що знаходить підтвердження в епіграфічних та нумізматичних знахідках.

Перші переконливі свідчення про розташування в Тірі римського гарнізону належать до 116-117 рр., коли тут було встановлено

напис на честь імператора Траяна від імені легата провінції Нижня Мезія Квінта Росція Помпея Фалькона, виконаний командиром вексиляції, розташованої в Тірі, Марком Еннієм Ілладіаном, центуріоном V-го Македонського легіону. Присутність у Тірі цього легіону та якихось допоміжних загонів до 60-х років II ст., коли легіон був виведений з Тіри, засвідчена й іншими пам'ятками. Але ще до виводу V-го Македонського легіону в Тірі розміщуються частини I-го Італійського і II-го Клавдієвого легіонів, а також допоміжні загони. В останніх десятиріччях II - на початку III ст. гарнізон Тіри складається лише з частини I-го Італійського легіону. Написи та зображення римського військового судна дають вагомі підстави вважати, що в Тірі була також база римського військового флоту. За написами та клеймами на черепиці, яку виготовляли римські загони, відомі командири Тірського римського загону у званні центуріонів, писар, вершник, санітар, прапороносець. Отже, це були добре організовані регулярні військові частини. Римську цитадель звели на залишках фортечного комплексу попередніх часів у найвищій піднятій частині міста. У центрі фортеці наприкінці II - на початку III ст. збудували прямокутне приміщення, в якому містилася якась частина вексиляції.

Точна дата виведення римського гарнізону з Тіри невідома. У 214 р. відбулася битва римських військ з племенами карпів, які загрожували дунайським провінціям. Аналіз присвяти Тіту Аврелію Флавіну — ветеранові, який після виходу у відставку став, зокрема, членом міської Ради Тіри, — дав підстави вважати, що битва відбулася біля цього міста. Ніяких відомостей про те, якою мірою ця подія торкнулася Тіри, немає. Але розбрат, що настав після смерті Септимія Севера (211 р.) між його синами, не міг не позначитися на житті Тіри. Після цієї першої хвилі варварських виступів проти Імперії були й інші, проте міра причетності до тих подій Тіри невідома. Вважається лише, що місто зазнало нашестя готів у інтервалі (за різними дослідниками) від першої половини 30-х до 60-х років III ст. Немає сумніву, що майже безперервні походи навколишніх племен проти імперії у ці часи аж ніяк не могли поминути й Тіру. Її розгром внаслідок одного з нашесть підтверджують і археологічні дані — майже суцільні шари згарищ на території центрального розкопу, які датуються 50-60-ми роками III ст. Хоча карбування власної монети в Тірі припиняється за часів імператора Александра Севера, достатніх підстав пов'язувати цю подію з виведенням із Тіри римського гарнізону немає, оскільки тут і далі перебувають у грошовому обігу монети Септимія та Александра Северів, що мають надкарбування, а також монети Римської імперії пізніших випусків. Найімовірніше, виведення гарнізону з міста та нашестя

варварів сталися в інтервалі між 253 р. (відбудова на місці приміщення римської вексиляції) та часом виведення римських військ із Дакії близько 270 р.

Певна річ, за умов розміщення в Тірі римського гарнізону та підпорядкування її провінції Мезія суверенітет Тіри був обмежений. Проте місто зберігало свою автономію, закони та демократичний устрій. До держави входили не тільки територія самого міста, а й сільська округа — хора. Місто мало Раду та Народне зібрання, відповідні колегії, зокрема архонтів, а також право безмитної торгівлі.

Рис. 7. Статуя римського воєначальника. Тіра. II ст.

Навколо Тіри в ці часи знову виникають сільські поселення, але їх кількість незначна — всього відомо близько десятка поселень. Є також підстави вважати, що в сільській окрузі Тіри могли існувати й індивідуальні садиби на зразок херсонеських клерів. Крім хліборобства, населення займалося скотарством, виноробством. Певне значення мали і промисли, зокрема рибальство та полювання. Були поширеними ремесла, причому не тільки хатні, а й такі, як гончарство, металообробка, ковальство. Відоме навіть прізвище одного з виробників керамічного посуду й тари — Філемон. Розвивалися також будівельні ремесла.

Значний розвиток мала торгівля. Вже з I ст. встановлюються активні зв'язки з малоазійськими центрами, з Самосом, із північно-західними причорноморськими та північноіталійськими містами, з Подунав'ям. Крім амфорної тари, в якій перевозили вино та олію, до Тіри надходила велика кількість ремісничої продукції: столовий парадний посуд, тканини, прикраси, скляні та металеві вироби, світильники. Археологічні та епіграфічні пам'ятки свідчать також про наявність активних торговельних зв'язків із навколишніми племенами, які населяли пониззя Дунаю та Дністра. Найвищий розквіт торгівлі Тіри припадає на II - середину III ст. Цьому сприяла й римська політика, зокрема надання тірітам римськими імператорами права безмитного ввезення товарів.

Розвиток торгівлі обумовив розквіт монетної справи. Карбування власної монети в Тірі починається ще за імператора Веспасіана (69-79 рр.). Вони випускалися серіями в трьох номіналах. Обсяг карбування різко зростає в передостанньому десятиріччі II ст. і особливо збільшується за імператорів Септимія Севера (193-211 рр.) та Каракалли (211-217 рр.). За імператора Александра Севера (222-235 рр.) здійснено останні випуски монет Тіри. Поряд із власною монетою в обігу були й загальноримські — переважно денарії.

Крім прямих торговельних зв'язків з античними містами тірське населення займалося і посередницькою діяльиістю. Цьому сприяла наявність значних водних артерій та сухопутних шляхів. У другій половині III - IV ст. торговельні зв'язки значно скорочуються.

Культура населення Тіри в перші сторіччя н.е. зазнає суттєвих змін. Це стосується різних галузей і, зокрема, релігійних уявлень. Великою мірою змінюється пантеон, про що довідуємося головним чином із нумізматичних даних: на жаль, жодної культової монументальної споруди в Тірі поки що не знайдено.

За монетними знахідками, тут переважали культи Кібели, Тихе й особливо Афіни. У пізні часи, за Северів, на тірських монетах з'являються зображення Деметри, Діоніса, Гермеса, Ніки, річкового божества — ймовірно, Тіраса. Звичайно, зображення богів були й на інших

предметах. Відомі скульптурні зображення, зокрема Гермеса, Гігієї та ін. Культи таких божеств, як Афіна, Деметра, Артеміда, Діоніс та деякі інші, мали грецьке походження і були перенесені до Тіри переселенцями ще до рубежу ер.

Безперечно, до римських належав культ Геркулеса, зображення якого мало риси правлячого імператора. Отже, можна вважати, що це був офіційний імператорський культ.

Значного поширення набувають синкретичні вірування. Знахідки зображень фракійського бога, так званого фракійського вершника, свідчать про поширення вірувань, типових для всієї північної частини Балкан. У його особі відтворювалися найрізноманітніші божества, пов'язані з культами Ареса, Мітри, Діоніса-Сабазія та ін.

Є свідчення про наявність культів Мітри, Артеміди-Мисливиці та мойр — богинь долі. Інші знахідки вказують на пошанування східних культів — Кібели, Мітри, Серапіса та, зокрема, єгипетських божеств — Ісіди, Озіріса, Біса, богині Секет. Тривало й обожнювання Ахілла Понтарха: тірські монети знаходять на Левці та на Тендрівській косі.

Рис. 8. Рельєф із зображенням фракійського вершника. Тіра. II-III ст.

В цілому слід зазначити, що хоча в основі культури тірітів у перші сторіччя н.е. переважають попередні еллінські традиції, водночас відбуваються процеси, з одного боку, романізації, а з іншого, варваризації. Варваризація виявляється насамперед у побуті, зокрема в поширенні ліпного і сироглиняного кружального посуду місцевих гето-фракійських та сарматських племен, у появі сарматських бронзових дзеркал, нарешті в просопографії. Особливо яскравий вияв варваризація знайшла у мистецтві, зокрема в грубих скульптурних зображеннях кам'яних фігур жінки та римського воїна.

Романізація далася взнаки частково в побуті (у появі червонолакового та скляного посуду, прикрас); в архітектурі й будівництві; в піднесенні культу римського Геркулеса, зображення якого на монетах мало портретні особливості того чи іншого імператора, котрий правив у Римі на час карбування монети; у вельми поштивих зверненнях до римських імператорів; у монетній справі та ін. Романізація наклалася й на мистецтво, але найбільшою мірою вона відбилася в антропонімії — іменах жителів міста. Частина громадян мала імена, які згідно з римськими звичаями складалися з двох або трьох частин. Таку структуру мали

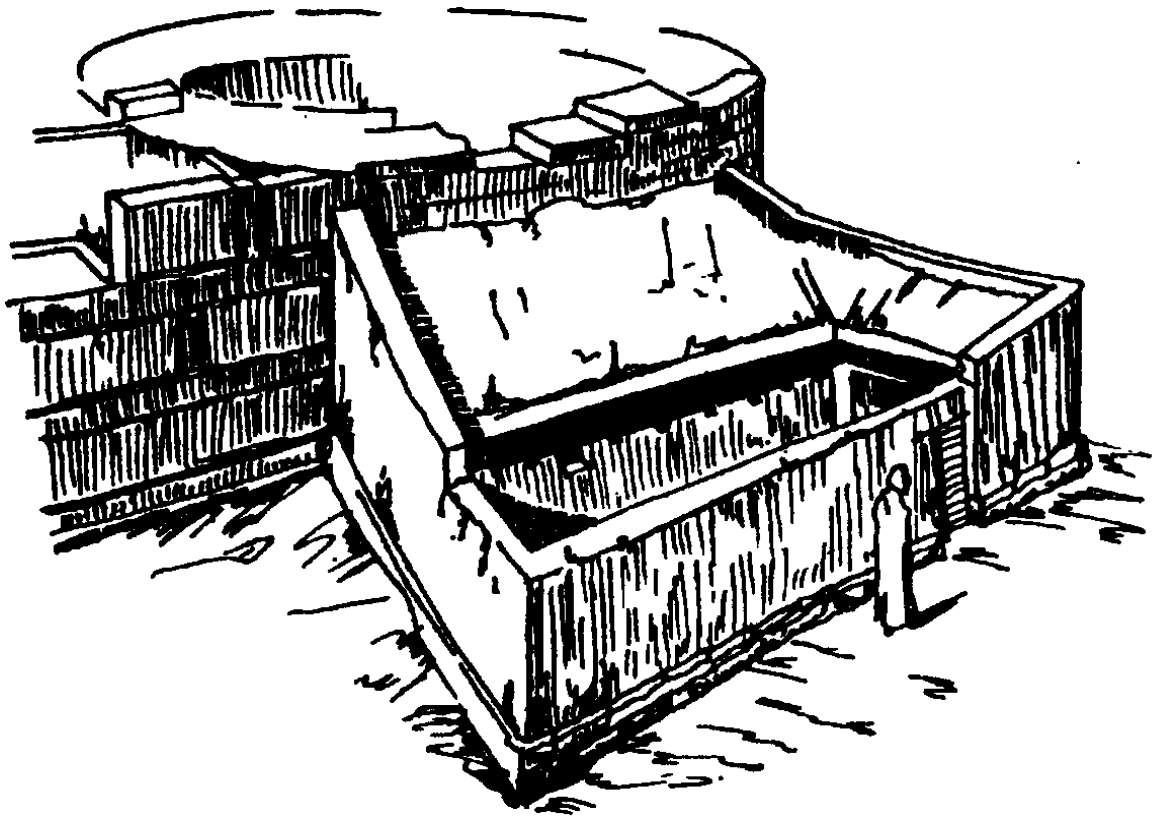

Рис. 9. Житловий будинок. Тіра. Кінець III - початок IV ст. (за С.Д.Крижицьким)

іноді й імена тих громадян, які зберігали свої грецькі або варварські імена, що використовувалися як римський когномен. Звичайно, були й чисто еллінські або, значно рідше, варварські імена.

Уся сукупність даних дозволяє зробити висновок про більш-менш сталий склад населення. Основним контингентом були греки, частина яких романізувалася. Відносно значну частку становили вихідці з навколишніх гето-дакійських та черняхівських племен. Особливо це стосується середини III - IV ст. Були тут і фракійці, які, судячи з присвят, входили до складу розташованого в Тірі римського гарнізону. Щодо римських громадян Тіри, то їх було небагато.

Після подій 50 - 70-х років III ст. (виведення римського гарнізону та нашестя варварів) Тіра вступає в останню фазу свого існування. Судячи з монетних знахідок, життя в місті відновлюється у 80-ті роки III ст. й триває в IV ст. На залишках фортечних споруд виникають невеликі житлові будинки.

Це наводить на думку, що в ті часи у Тірі римської залоги вже не було, а отже, навряд чи місто могло залишатися в складі римської провінції. Бракує також достатніх підстав для тверджень про те, що Тіра могла входити до складу готського союзу племен, тим більше бути політичним центром якогось угруповання. З іншого боку, немає також будь-яких слідів власної державної діяльності: карбування монет, видання державних постанов абощо.

Господарство мало натуральний характер. Населення займалося лише сільським господарством та ще торгівлею з дунайськими провінційними римськими центрами. Імпортувалися найбільше амфори, світильники, фібули. Немає ознак ремісничої діяльності. Значний відсоток черняхівської кераміки в закритому комплексі так званого післяготського будинку свідчить про ще більшу, ніж раніше, варваризацію культури. Остаточно життя в Тірі припиняється не пізніше 70-х років IV ст., можливо, внаслідок гуннської навали.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ОЛЬВІЯ ПОНТІЙСЬКА

§ 1. Основні етапи історичного та економічного розвитку

ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Дослідники Ольвії завжди приділяли значну увагу виокремленню та характеристиці різних етапів історичного розвитку цього міста-держави. Нижче наведено періодизацію, розроблену останнім часом, яка вмістила економічні, воєнно-політичні, державні та культурні фактори.

В історії Ольвії вирізняються три основні періоди. Межею поміж двома першими є навала гетських племен під проводом Буребісти близько середини I ст. до Н.Х. Відповідно перший період ще має назву догетський, а другий — післягетський, хоча таке визначення не дає достатнього уявлення про життя держави. Змістовнішими слід вважати визначення "еллінський" та "греко-римський" періоди, які в цілому відображають історичні особливості розвитку Ольвії. Третім — найбільш пізнім — є постантичний період, який відокремлюється від попереднього другою готською навалою 269-270 рр.

Еллінський період охоплює другу половину VII ст. до Н.Х. (з часу виникнення Березанського поселення) — середину I ст. до Н.Х. На цей час припадає самостійність розвитку еллінської держави. Існувала певна стабільність державної структури, значно вищий, ніж у другому періоді, рівень розвитку економіки та високий ступінь політичної самостійності, домінував еллінський характер культури та побуту.

Згідно із загальноприйнятою для Греції періодизацією до першого періоду належать пізньоархаїчний, класичний та елліністичний етапи, характеристика яких в Ольвії суттєво відрізняється від загальногрецької. Втім, ця термінологія є досить поширена, а тому як умовна може бути загалом прийнятною.

Етапи історичного розвитку догетської Ольвії визначаються так: протоольвійський (архаїчний) — від появи в другій половині VII ст. до Н.Х. поселення на Березані до 30 х років VI ст. до Н.Х.; пізньоархаїчний — від заснування Ольвійської держави та початкового розквіту економіки до кінця першої чверті V ст. до Н.Х.; класичний — від

перебудови економіки до останньої чверті IV ст. до Н.Х.; ранньоеллініcтичний — від реколонізації хори, поступового економічного розквіту до середини III ст. до Н.Х.; середньоелліністичний — від воєнно-економічної кризи до середини II ст. до Н.Х.; пізньоелліністичний — від занепаду до середини I ст. до Н.Х.

Другий, так званий греко-римський період характеризується активним проникненням до Північного Причорномор'я Риму. Хоча періодизація історичного розвитку Ольвії в перші сторіччя н.е. розроблена менш детально, ніж для першого періоду, все ж таки за політичними та економічними критеріями тут можна вирізнити такі етапи: відновлення життя в місті та на хорі — перша половина I ст. н.е.(цей етап у політичному відношенні характеризується цілком автономним існуванням); поступове піднесення — друга половина I - перша половина II ст. (у військово-політичному аспекті це час як позитивних, так і негативних греко-варварських контактів); максимальний розквіт — середина II - 30-ті рр. III ст. (час перебування Ольвії під владою Риму); етап занепаду — 30-ті рр. - 269-270 рр. (вихід з провінції Нижня Мезія, виведення римського гарнізону, готські навали).

У третьому, постантичному, періоді чіткі межі між окремими етапами поки що не проводяться.

ПОСЕЛЕННЯ НА О.БЕРЕЗАНЬ

Як уже зазначалося, заснуванню Ольвії передувала в 647-646 рр. до Н.Х. (за Євсевієм) поява давньогрецького поселення на сучасному о.Березань, що мало назву, на думку більшості фахівців, Борисфен або Борисфеніда. Розквіт поселення відбувається за пізньоархаїчного та класичного часів. На елліністичному етапі життя тут майже припиняється і відновлюється лише в перші сторіччя н.е. Але в цей час Березань уже не мала суцільної житлової забудови, хоча, судячи зі знахідок на острові присвят, тут могло бути святилище Ахілла Понтарха.

Стосовно статусу Березані та її ролі у формуванні Ольвійської держави побутують різні думки. Найбільш вірогідною здається та, за якою Березанське поселення було полісною структурою, хоча на ранньому етапі тут могла існувати і торговельна факторія — емпорій. У першій половині VI ст. поряд із Березанню на узбережжі Березанського лиману з'являються перші сільські поселення, які, найпевніше, і становили її хору. Із заснуванням Ольвійського поліса в 30-і роки VI ст. Борисфеніда невдовзі входить до складу Ольвійської держави. Це зрештою і спричинило поступовий занепад поселення в елліністичний час.

Територія поселення, що збереглася, становить нині не більше 12 га. Частина його зруйнована морем. У давнину, особливо в архаїчний час, його площа становила не менше 15-20 га. Починаючи від свого заснування і до кінця VI ст. до Н.Х., Борисфеніда була забудована напівземлянками та землянками. Від останньої чверті VI ст., особливо в першій чверті V ст. до Н.Х., поселення набуває квартальної структури і забудовується близькими до прямокутної системи планування наземними багатокамерними (із внутрішніми дворами) житловими будинками звичайних грецьких типів. У V ст. до Н.Х. з'являються й житлові підвали. Тому важливо зазначити, що це відбувається на Березані тоді, коли в Ольвії житлові квартали були ще зайняті землянками та напівземлянками, хоча тут уже постали два теменоси та агора.

Нещодавно на Березані відкрито святилище Афродіти кінця VI ст. У дослідженій частині розкопано залишки невеликого храму, круглого в плані олтаря та огорожі. Відома ще одна будівля — витягнута апсидальна споруда, яка, ймовірно, була храмом. Є також припущення

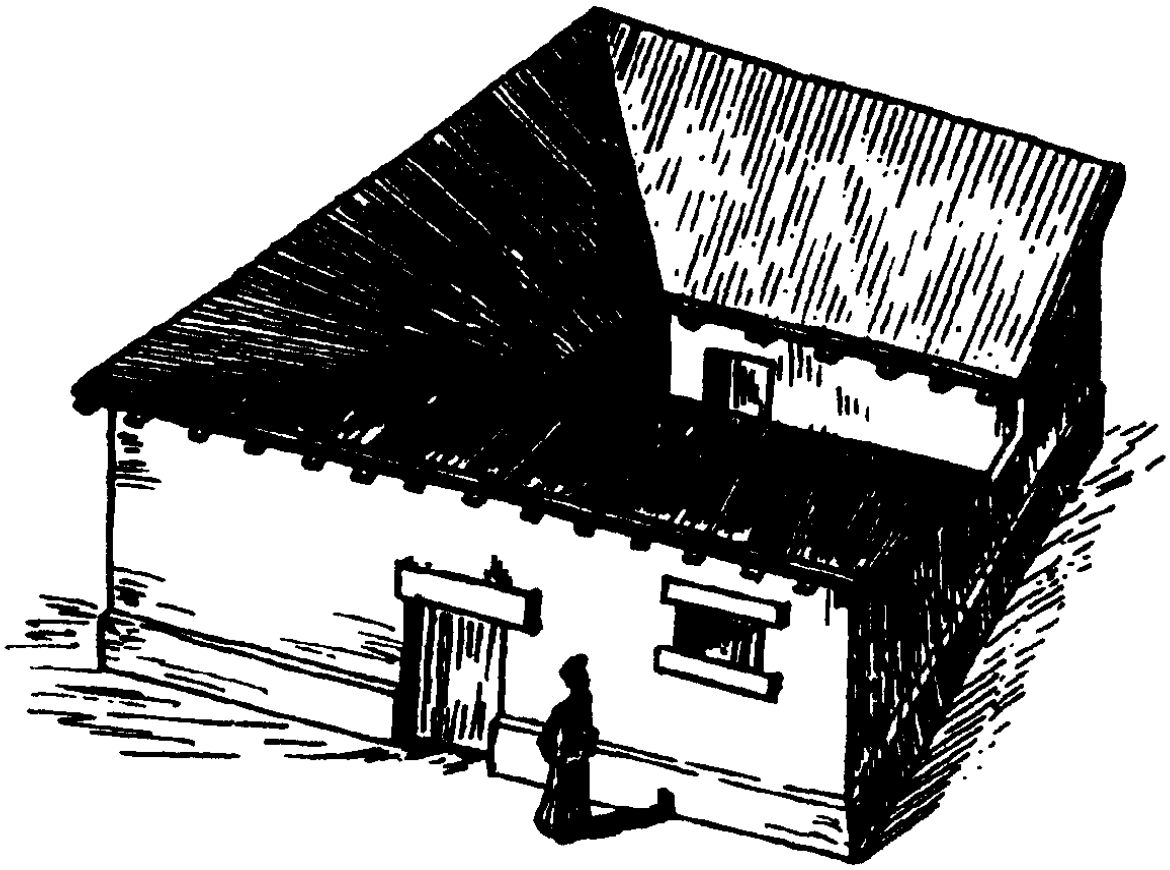

Рис. 10. Житловий будинок. Березанське поселення. V ст. до Н.Х. (за С.Д.Крижицьким)

щодо можливості існування теменосу в північно-західній частині поселення, на місці некрополя, що його розкопував Г.Л.Скадовський. Тут знайдено залишки кам'яних майданчиків (можливо, олтарних), невеличкі толосовидні споруди та одна апсидальна будівля, орієнтована на захід.

На Березані майже повністю бракує ордерних архітектурних деталей, а також фасонних деталей покрівельного килиму — антефіксів, фронтальних щитків керамід тощо. Відомі лише незначні фрагменти архаїчних мілетських сим. Рівні кам'яні барабани невеликих діаметрів, що зрідка трапляються в культурних шарах, слід розглядати не як колони, а як бази для встановлення звичайних дерев'яних стовпів. Немає на поселенні й залишків декору інтер'єрів. Усе це дає підстави для висновку про дуже скромний вигляд не тільки житлових будинків, а й споруд громадського, зокрема, культового, призначення. Багаті колекції коштовної розписної кераміки з Родосу, інших іонійських центрів, з Аттіки, знайдені на Березані, контрастують із виглядом її будівель

Рис. 11. Хіоський кубок із зображенням комастів у танці. Березань. VI ст. до Н.Х.

Рис. 12. Фрагмент кубка із зображенням воїна. Березань. VI ст. до Н.Х.

і свідчать, що в економіці поселення переважала торгівля. Хоча залишки знарядь праці вказують і на розвиток ремесел, зокрема залізоробного, і на сільськогосподарське виробництво. Особливо слід відзначити знахідки на Березані свинцевих листів, найвизначнішим із яких є лист Ахіллодора. Березанське поселення найпершим у Нижньобузькому регіоні набуває рис міської структури.

§ 2. Нижнє Побужжя архаїчного часу

ФОРМУВАННЯ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Освоєння греками — вихідцями з Мілета — Нижньобузького регіону відбувалося поступово. Після заснування поселення на Березанському півострові в другій половині VII ст. до Н.Х. виникає ремісниче, найімовірніше сезонне селище на узбережжі Ягорлицької затоки. У першій половині VI ст. до Н.Х. з'являються поселення на правому березі Буго-Дніпровського лиману до Ольвії включно; в другій половині VI ст. до Н.Х. — на правому та лівому берегах Бузького лиману від Ольвії до Миколаєва. Остання чверть VI - перша чверть V ст. до Н.Х. є часом стабілізації життя на поселеннях.

Питанням перебігу грецької колонізації Нижнього Побужжя, її причинам присвячено дуже багато досліджень. Досить назвати бодай фундаментальні праці В.В.Лапіна та Ю.Г.Виноградова. Тут варто обмежитися лише двома зауваженнями. Є досить вагомі підстави вважати, що колонізація була організованою тільки стосовно Березанського поселення, і в цьому випадку вона цілком могла мати торговельний характер. Що ж до Ольвії, а тим більше її навколишніх поселень, то колонізація була, вочевидь, стихійною і мала аграрний характер.

Виникає питання про час формування Ольвійської держави. Оскільки літературних, епіграфічних (за винятком графіті останньої чверті VI - першої чверті V ст. з написом ΠΟ, ΠΟΛΕ, ΠΟΛΕΩΣ, які знайдено під час розкопок ольвійського гімнасія і які визначають найменування "поліс") та нумізматичних джерел для вирішення питання про час оформлення Ольвійського поліса як самостійної держави бракує, то залишається використати для цієї мети археологічні критерії.

Якщо дотримуватися літературної моделі класичного виведення апойкій, коли організація нової держави практично повинна передувати заснуванню нового міста, археологічними критеріями можуть бути наявність залишків міських стін, культових та адміністративних центрів, регулярного розмежування території. Такі ж ознаки є типовими

і для другої моделі колонізації, коли будівництву міста передувало окреме поселення на острові або півострові. Третя модель — синойкізм, який певною мірою змінював демографічну структуру розселення, супроводжувався або перепланованням поселення, що вже існувало, або будівництвом нового міста. Оскільки Ольвія в пору заснування поселення — в другій чверті VI ст. до Н.Х. — не мала жодної із цих ознак, то навряд чи є підстави вважати, що вона була державною структурою.

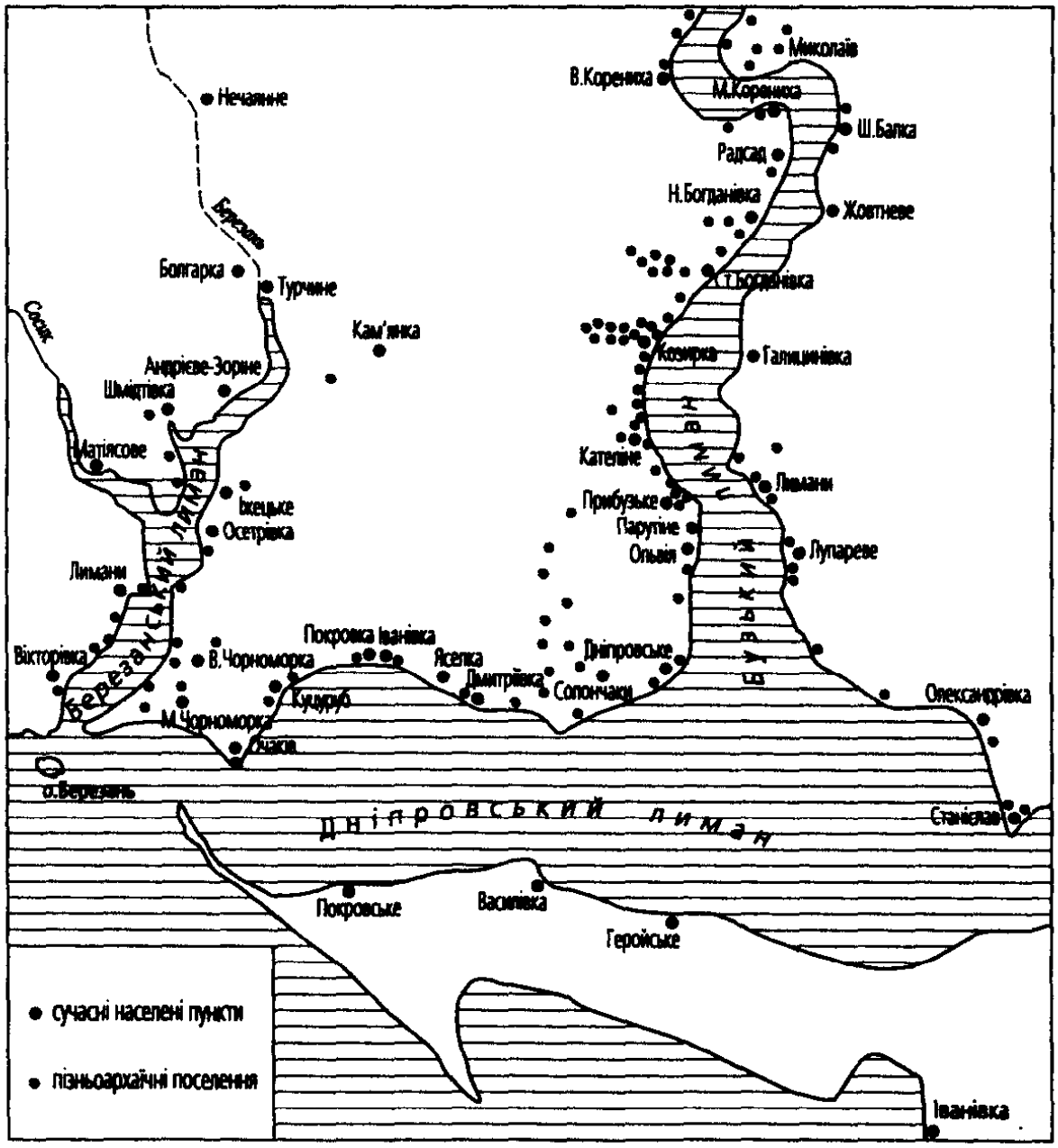

Рис. 13. Карта-схема розміщення міст і поселень у Нижньому Побужжі

Поява ознак державності, що простежуються археологічно (залишки агори, навколо якої розташовувалися в грецьких містах торговельні та адміністративні споруди, початок різкого зростання густоти населення), припадає в Ольвії тільки на кінець третьої - четверту чверть VI ст. до Н.Х., причому ці явища не збігаються з початком "класичної" урбанізації міста: з переходом до масового наземного сирцево-кам'яного будівництва, формування чіткої вуличної мережі. Такого формування Ольвія зазнала лише в першій чверті V ст. до Н.Х.

Це дозволяє вирізнити в історії архаїчної Ольвії той час, коли вона ще не була ані містом, ані державою, а була просто поселенням. Хронологічно він відповідає другій чверті - середині третьої чверті VI ст. до Н.Х. Поселення в цей час розташовувалося на території майбутнього Верхнього міста. Ця територія була забудована землянками та напівземлянками, які нічим не відрізнялися від інших сільських поселень регіону. Агори ще не було, але вже був західний теменос із культами Аполлона Лікаря, Матері богів, Діоскурів, Афіни та інших божеств.

У політичному відношенні Ольвія навряд чи могла тоді являти собою чітко оформлену структуру общинного типу. Наявність храму, присвяченого Аполлону Лікарю, культ якого, на думку А.С.Русяєвої, був полісним, не є достатньою ознакою власної державності в Ольвії на цей час. Цей культ був властивий узагалі всім понтійським мілетським апойкіям на початкових етапах їхнього існування і, найімовірніше, пов'язувався з процесом колонізації та заступництвом Аполлона, а не становленням поліса як державного утворення.

Враховуючи віддаленість Ольвійського поселення від Березані, немає підстав вважати, що воно могло входити до складу організованої Березанської хори. Березанське поселення в цей час ще не дуже відрізнялося від сільських поселень, у всякому разі за своєю містобудівною характеристикою. А характер сільських поселень, які з'являються тої пори, свідчить про стихійність процесу колонізації. Керівництво ним з боку невеликого містечка на Березані уявляється малоймовірним.

У свою чергу, поселення Бузького лиману, розташовані на північ від Ольвії, які почали з'являтися, можливо, в третій чверті VI ст. до Н.Х., а також синхронні до Ольвії поселення Дніпровського лиману, навряд чи могли складати і хору Ольвії. Адже, на той час ніяких ознак державності в Ольвії ще не простежується, а структура та забудова поселень мають стихійний характер.

Становище у регіоні та в Ольвії круто змінюється наприкінці третьої - в останній чверті VI ст. до Н.Х., коли ольвійське поселення набуває рис, властивих центрам державних полісних організацій, і через

те з'являються підстави вважати 30-ті роки VI ст. до Н.Х. часом становлення Ольвійської держави. До такого висновку приводить аналіз і непрямих джерел.

Одночасно відбувається різке посилення аграрного освоєння регіону в цілому та узбереж Буго-Дніпровського лиману зокрема. На противагу Ольвії, для структури нових поселень характерний брак будь-яких адміністративних чи культових центрів, а також наявність "кущової" або ойкісної забудови. Процес освоєння регіону характеризується поступовістю (ми не маємо даних про одночасну появу всіх цих поселень), малою чисельністю колоністів у кожній групі, судячи з невеликих розмірів окремих хуторів, та великою кількістю таких груп. Усе це свідчить про стихійність чи, щонайменше, про слабку організацію колонізаційного потоку в останній чверті VI ст. до Н.Х. Тільки наприкінці архаїчного часу, коли процес заселення хори набуває масового характеру, з'являється певна державна регламентація.

Рис. 14. Чорнофігурна пеліка. Чортувате 7. Друга половина VI ст. до Н.Х.

Масштаб освоєння як сільських територій, так і самої Ольвії в останній чверті VI ст. до Н.Х. свідчить про те, що це реально могло відбуватися тільки завдяки великому припливу поселенців із Греції. Так, за приблизними підрахунками, населення лише Ольвії могло сягати щонайменше 6 тисяч, а її сільської округи — 10-16 тисяч чоловік. У цей час на Березанському поселенні ще не простежуються жодні ознаки початку занепаду, а тому не можна припускати відплив населення звідти до сільської округи Ольвії. Навпаки, саме тоді на Березанському поселенні поширюється наземне кам'яне будівництво з використанням елементів прямокутного планування кварталів.

Наприкінці архаїчного часу — на межі VI-V ст. Н. Х. — Ольвія стає найбільшим у Нижньому Побужжі центром з урбаністичними тенденціями розвитку. Однак, якщо виникнення держави в Ольвії вже наприкінці третьої чверті VI ст. до Н.Х. не викликає сумнівів, то містобудівне формування античного міста тут тільки починається. Звичайно, сільські поселення, які виникали навколо Ольвії, відразу чи поступово входили до складу держави, оскільки лише через Ольвію могли вестися будь-які більш-менш значні торговельні операції, тільки тут мали бути адміністративні інституції та офіційні святилища регіону, саме Ольвія була найближчим культурним центром. Таким чином, Ольвія наприкінці VI - в першій чверті V ст. до Н.Х. набуває рис типового поліса, що складався з власне міста та його сільської округи — хори.

Звідси випливає питання про можливі межі цієї округи. Щодо критеріїв визначення таких меж існують різні точки зору. Так, за найусталенішою з них, межі визначаються за ареалом поширення монет-дельфінів як показника політичних зв'язків поселень з Ольвією; природними перепонами; етнічною одноманітністю поселень. Однак ці критерії чи навіть їх сукупність навряд чи можуть грати першорядну роль. Так, ареал поширення "дельфінів" є занадто широким і якщо й може правити за критерій зв'язків, то швидше економічних, ніж політичних. Ще менш переконливим є критерій природних перепон у вигляді річок та лиманів. Тут, очевидно, не слід забувати, що греки були добрими мореплавцями. Інша річ, якби по обох берегах водної перешкоди постали різні держави. Крім того, судячи з реконструкцій палеогеографічних умов, Бузький, Дніпровський, Березанський та інші лимани були не такими широкими, як нині. В умовах Північного Причорномор'я невиправданою є і теза про етнічну одноманітність. Це ще могло б відігравати якусь роль лише в тому разі, якби поряд із Ольвією був значний іншоетнічний масив. Але ж підтверджень цього немає. Крім того, такий масив, навіть якби існував, міг би входити і до складу держави, як ми це бачимо на прикладі Боспору.

Більш переконливим здається критерій, що базується на межах поширення присвят Ахіллу Понтарху. Однак він свідчить радше не про економічний чи адміністративний зв'язок, а про суто ідеологічний.

Визначаючи кордони поліса, найдоцільніше керуватися насамперед критерієм ступеня густоти населення — суцільного (за винятком незручних для проживання місць) або несуцільного освоєння території. Саме суцільне освоєння земель і визначає велику хору Ольвії. Розкидані ж за її межами на великих відстанях одне від одного невеликі поселення, яким держава в разі загрози не могла забезпечити реального захисту, належали тільки до сфери впливу поліса.

Отже, межі великої хори Ольвії повинні були проходити: на заході — вздовж правого берега Березанського лиману; на сході — вздовж лівого берега Бузького і до гирла Дніпра; на півночі досягати широти Миколаєва; на півдні йти вздовж південного берега Кінбурнського півострова. Слід підкреслити, що західна межа хори визначається за гіпотезою, що наприкінці архаїчного етапу Березань уже входила до складу ольвійського поліса.

Архаїчний етап історії Ольвії завершується в першій чверті V ст. до Н.Х., коли населення сільських поселень великої хори зосереджується навколо Ольвії й приблизно в цей же час за межами міста виникає передмістя. Очевидно, остаточно завершується і формування держави, оскільки найбільш рання з відомих лапідарних епіграфічних пам'яток державної діяльності ольвіополітів датується не раніш, ніж першою чвертю V ст. до Н.Х.

Найважливішу роль на архаїчному етапі в історичному розвитку Ольвії, безумовно, відіграла міграція населення сільської округи до міста.

Щодо причин скорочення великої хори існують різні точки зору. За однією з них, до ліквідації великої хори призвів воєнний тиск скіфів. Це, звичайно, мало б знайти відображення в археологічних джерелах. Однак жодних свідчень катастрофічної загибелі поселень не виявлено: вони руйнувалися поступово. Цікаво підкреслити, що, наприклад, у IV ст. до Н.Х., коли воєнний тиск скіфів на античні міста значно посилюється, в Ольвійській державі, всупереч цьому, знову виникає велика хора. Крім того, Ольвія на початку V ст. до Н.Х., мабуть, ще не мала укріплень, тобто місто не могло бути надійним захистом для сільських жителів. Про брак воєнної загрози свідчить і виникнення ольвійського передмістя за межами міста. Максимальний розвиток цього передмістя припадає на середину - другу половину V ст. до Н.Х. Нарешті, якби справді існувала скіфська загроза, то разом із припиненням життя на поселеннях регіону воно завмерло б і на Березані. Однак на

Березані площа поселення в V ст. до Н.Х. не тільки не скорочується, а навпаки, збільшується.

Прибічники скіфської загрози аргументують свою точку зору появою на початку - в першій половині V ст. до Н.Х. великої кількості поховань кочових скіфів у Південному Побужжі. Однак ці поховання розташовані значно вище від широти Миколаєва і можуть мати стосунок практично до будь-якої територіальної одиниці, яка була поряд. Крім того, до часу, що розглядається, належать лише поодинокі поховання. Другим аргументом є нібито комплексність дії непрямих причин. А саме: одночасність припинення життя на поселеннях, редукція території Березані, зростання ольвійського передмістя, зміна комплексу ліпного посуду, зведення в Ольвії оборонних стін. Однак власне комплексності цих причин і бракує, бо припинення життя на поселеннях та різке зростання передмістя Ольвії хронологічно розділені щонайменше двома десятиріччями. Крім того, збільшення передмістя могло бути обумовленим реорганізацією великої хори. Не спостерігається також і редукція Березанського поселення. Навряд чи слід переоцінювати роль зміни комплексу ліпного посуду, зважаючи на його досить малий відсоток серед усієї маси кераміки. Не є аргументом щодо скіфської загрози і будівництво оборонних стін, про існування яких свідчить Геродот. Це явище є типовим для античних міст взагалі, і немає сенсу шукати тут якихось зовнішніх причин.

Отож нам бачаться інші мотиви скорочення великої хори. По-перше, це необхідність перетворення Ольвії із землянкового селища на місто античного вигляду, що вимагало припливу робочої сили. На користь цього свідчить той факт, що перехід у місті від масового землянкового будівництва до наземного сирцево-кам'яного збігається в часі із скороченням великої хори. По-друге, тут зрозуміле прагнення до реорганізації хори: від аморфно та розпорошено розташованих численних невеличких поселень до добре організованої та щільно освоєної приміської хори в радіусі до 5-7 км від міста. Про свідоме прагнення реорганізації великої хори свідчить насамперед те, що й після її скорочення тут усе-таки зберігається кілька поселень.

У цілому зміни, які відбувалися в Ольвії наприкінці першої чверті V ст. до Н.Х. як у місті, так і в сільській окрузі (отже, і в економіці), дають усі підстави вбачати в цьому переломний момент її історії. Починаючи з цього часу, подальший розвиток поліса в цілому проходив у руслі, типовому для грецького античного центру в умовах оточення варварськими племенами. Цей архаїчний етап можна вважати часом первинного всебічного освоєння регіону та початкового розквіту Ольвійської держави, створення бази для її подальшого зростання.

На цьому етапі ольвіополіти тісно спілкувалися з античними містами Середземномор'я. Але їхні контакти мали переважно торговельний характер. В Ольвії був запроваджений мілетський календар, звідти ж запозичений пантеон, і взагалі з Мілетом та Іонією існували найтісніші зв'язки. Але Ольвія була цілком самостійною державою. Зовнішня ситуація в Степу була спокійною, що сприяло становленню поліса.

НАСЕЛЕННЯ

Питання про етнос Ольвії постало практично від самого початку вислідів історії цієї держави. Звичайно, ніхто не заперечував, що місто заснували елліни, але щодо ролі варварів існували різні думки. За найбільш крайньою з них, припускалося, що Ольвія була заснована на місці варварського поселення, яке передувало античному місту. Під цим, звичайно, розумілася певна спадкоємність варварських традицій у культурі мешканців античного поселення.

Однак дослідження останніх 30-х років дозволили дійти обґрунтованого висновку про грецьку, а не варварську приналежність найдавніших жител — землянок та напівземлянок Ольвії і Березані. Така ж природа поселень хори в цілому. Це підтверджує весь комплекс супровідних матеріалів із цих жител, у тому числі графіті, стилі, теракоти та ін. Крім того, слід зуважити, що, за винятком жител, ніяких суттєвих відмінностей (у розумінні варваризації) між комплексами матеріальної та духовної культури мешканців напівземлянок VI ст. до Н.Х. та жителів пізніших наземних будинків не простежується. А ліпна кераміка, яку частина дослідників вважає ознакою присутності варварів, становить лише близько 3% у Ольвії та 11% на Березані від усієї маси кераміки, за винятком амфор. Щодо землянок та напівземлянок треба сказати, що вони були явищем стадіальним, а не етнічним. Таким чином, маємо всі підстави вважати, що Ольвія, Березань та поселення хори від самого початку їх заснування були населені грецькими переселенцями, хоча незначний відсоток варварів у їхньому складі міг бути. Ольвія являла собою практично моноетнічне утворення. Тому немає підстав говорити про міфічне варварське селище, яке нібито могло передувати Ольвії чи Березані.

Уже в архаїчний час у Нижньому Побужжі спостерігається певна соціальна та майнова диференціація, про що, зокрема, дізнаємося з листа жителя Березанського поселення, вирізьбленого на свинцевій пластині. У листі йде мова про заможного громадянина Ахіллодора, який мав маєтність та рабів, а також згадуються інші категорії вільних,

залежних або напівзалежних осіб. Загалом соціальна структура населення Ольвії була типовою для античного світу.

Епіграфічні пам'ятки засвідчують існування осіб та родин різного рівня добробуту вже у VI ст. до Н.Х. Так, у листах згадуються Анаксагор — лихвар, який має кілька будинків і рабів; Леанакт займається такими ж операціями, але за допомогою своїх управителів; рабовласником був і Тимолей. З іншого боку, в листі Ахіллодора згадується якийсь неповноправний фортегесій, якого можна зробити рабом Анаксагора. Крім того, в листах йдеться про осіб, котрих деякі дослідники вважають варварами за походженням, але ці особи були досить заможними: це Матасій, який володіє будинками та рабами і Атак, що має прибуток від нерухомості та іншого майна.

Побутує думка, що спочатку Ольвійська держава мала аристократичну форму правління. Про це свідчить наявність тут осіб, яких можна вважати аристократами за їхнім становищем. Це вже згаданий Анаксагор; Археанакс, який присвятив богові статую; Афіномандр; Тихон — син Гекатокла, який зробив багаті пожертви для ольвійського теменосу. Всі згадані імена зустрічаються серед імен вищих верств населення метрополії.

Навіть у ці ранні часи багато ольвіополітів володіли писемністю, були знайомі з грецькою літературою, мистецтвом. Це засвідчують епіграфічні пам'ятки різних типів, знайдені в Нижньому Побужжі. Так, уже в другій половині VI ст. до Н.Х. тут робилися написи на каменях: присвяти, надмогильні написи. Варто згадати декрет кінця VI - початку V ст. до Н.Х. на честь сінопейця Ієтрокла — сина Гекатея, якого звільнили від мита. Цікавими є лапідарні присвяти, наприклад, напис, де згадується Аполлон, якому присвячується золотий вінок, можливо, зроблений спілкою мольпів (ейсімнет — "голова" цієї спілки — був жерцем Аполлона). В епітафіях архаїчного часу згадуються різні імена: Аристоним (напис із Березані третьої чверті VI ст.), Посейдон — син Феоба, Най — син Гермагора, Хармот — син Діфіла, Леокс — син Молпагора. Особливий інтерес становить останній напис, тому що він зроблений на мармуровій стелі із зображенням з обох боків юнака зі списом чи палицею та скіфа з горитом. Тут же було кілька написів, з яких збереглося два: "Я, Леокс Молпагорів, присвятив тобі, Подательно здобичі, цю стелу далеко від міста, у скіфській землі" та "Подательці здобичі — Леокс Молпагорів". Припускається, що ця стела була присвятою Афіні Лейодоті від багатого аристократа Леокса, який обіймав у Ольвії досить важливу державну посаду. Про це свідчить хоча б той факт, що стела була зроблена (найімовірніше, на замовлення) першокласним іонійським скульптором.

Багато знайдено під час розкопок й інших пам'яток писемності — графіті — на посудинах, а також на виробах із кістки та металу. Чи не більшість із них є присвятами різним божествам: вони містять імена богів або окремі літери цих імен. Тут згадуються Аполлон, Ахілл, Зевс, Афіна, Гермес, Афродіта та ін. Є й повніші присвяти, наприклад, "Главк син Посидея присвятив мене Ахіллу, який є володарем Левки", і там же — "Главку, застережися випливати!" чи "Тихон Аполлону Дельфінію присвятив". Крім того, графіті могли мати магічний зміст, бути ритуальними написами, дарчими, побутовими, позначати імена володарів посуду, інколи — застільними чи жартівливими. На одному з фрагментів архаїчного посуду знайдено навіть цілого листа з 20 рядків, автор якого доповідає про спеціальну подорож з метою контролю за деякими землями у Гілеї, що належали Ольвії. Тут ідеться про святилища, які були зруйновані і переживають труднощі, про рабів, що втекли після аварії корабля, про дерева, надіслані до Ольвії, згадуються дикі коні тощо. Нарешті серед графіті знайдено кілька віршованих написів, що в них простежується вплив гомерівських творів.

У релігійних віруваннях ольвіополітів з найдавнішого часу чільне місце посідав Аполлон у двох основних епіклезах — Лікаря та Дельфінія. Аполлон Лікар був головним покровителем колоністів, Дельфіній також відігравав аналогічну роль, але більше вважався покровителем мореплавства і вшановувався в метрополії ольвіополітів — у Мілеті. Згодом Аполлон інколи поступався місцем Зевсу або Ахіллу.

Аполлон Лікар у VI ст. до Н.Х. був головним божеством. Він зосереджував у собі всі головні функції, які згодом перейшли до Аполлона Дельфінія, і вважався не тільки лікарем, а й захисником, миротворцем, мисливцем. Йому притаманні полісні функції. Аполлон Лікар шанувався не лише в Ольвії, він був головним божеством і в усіх інших апойкіях, заснованих Мілетом у Причорномор'ї в другій половині VII - першій чверті VI ст. до Н.Х. Та водночас він не мав поширення в середземноморських полісах. Культ Аполлона Лікаря виникає на Березанському поселенні щонайменше в кінці VII ст. до Н.Х., про що свідчить присвята, вирізьблена на вінчику родосько-іонійського кіліка. В Ольвії вже наприкінці другої чверті VI ст. до Н.Х. засновується теменос, присвячений цьому божеству, де будується на його честь спершу олтар, а згодом — наприкінці VI - на початку V ст. — храм. Про існування та значення цього культу на Березані і в Ольвії свідчать також численні знахідки графіті, епіграфічні написи, монети — дволопасні наконечники стріл (так звані монети-стрілки), що були символом Аполлона Лікаря.

З третьої чверті VI ст. до Н.Х. в Ольвії виникає культ Аполлона Дельфінія. Деякий час культи Лікаря й Дельфінія існують разом. Згодом полісні функції Дельфінія розширюються. Про заснування культу нового патрона Ольвійського поліса — Аполлона Дельфінія — дізнаємося з напису на кістяній платині. До третьої чверті VI ст. належать також найдавніші рештки центрального теменосу, де був зосереджений культ цього божества. В архаїчний час тут були священний гай, олтар. Крім графіті та лапідарних написів, на культ Дельфінія вказують численні знахідки бронзових монет у вигляді дельфіна, які, на відміну від монет-стрілок, що ходили у всьому Північно-Західному Причорномор'ї, були в обігу переважно в Нижньому Побужжі. Згодом дельфін увійшов і в полісну емблему Ольвії на монетах. На відміну від Аполлона Лікаря, Дельфіній широко шанувався в середземноморських полісах, але в Північному Причорномор'ї йому поклонялися практично лише в Ольвії.

Аполлон мав ще кілька епіклез, які шанувалися в Ольвії. Це Аполлон Лікей (Вовк) — покровитель стад, мисливець, Аполлон Борейос (Північний), Таргелій та ін.

Крім Аполлона, в архаїчний час вшановувалися також культи Зевса та Афіни, для яких на центральному теменосі Ольвії була виділена окрема ділянка. Найбільш сталою епіклезою Зевса була Сотер (Спаситель).

Із VI ст. мілетськими переселенцями встановлюється також культ бога — героя Ахілла, який мав і загальнопонтійське значення на о.Левка та на Ахілловому Дромі (Тендрівська коса), де вже з V ст. за повелінням дельфійської Піфії почали справляти календарні свята — ахіллеї. Культ Ахілла підносили і в самій Ольвії, а також на Березані та у Бейкушському поселенні. Однак упродовж догетських часів пошанування Ахілла відбувалося здебільшого поза містом. Його культ мав героїчний характер. Ахілл був охоронцем полісних земель, мав хтонічні землеробські та лікувальні функції, які знайшли відображення у його епіклезах: Сотер (Рятівник), Герой, Прихильний Слухач тощо.

Крім згаданих божеств, до ольвійського пантеону входили й інші, які не відігравали такої значної ролі в державній політиці та мали переважно приватний характер. Передовсім це землеробські культи, де найбільшу шану мали Деметра, Кора-Персефона, Діоніс. Найпомітніше місце серед них посідала Деметра — богиня родючості, хоча найбільший розквіт цього культу припадає на IV-III ст., про що свідчать численні зображення богині на монетах, у коропластиці, торевтиці та скульптурі цього часу. Є припущення, що архаїчні теракотові статуетки так званої Богині, що сидить, зображують саме Деметру.

Покровителем торгівлі, чабанів, гімнасіїв та агонів, провідником померлих у царство Аїда був Гермес. Він також тісно пов'язаний з пророкуванням та магією. Культ Гермеса підносився в північній частині західного теменосу ще з другої половини VI ст.

Не пізніше, ніж з кінця VI ст., в Ольвії поширюється і культ Діоніса — бога виноробства, популярного серед усіх греків. Але в Ольвії він мав трохи інший характер, оскільки виноробство в Нижньому Побужжі у догетські часи не мало значного розвитку. Цьому культу тут надавалося більш офіційне значення. До щорічних вакхічних свят — Діонісій, про які дізнаємося від Геродота з його розповіді про Скіла, приурочувалися, зокрема, народні збори в театрі, де нагороджувалися золотими вінками громадяни, що відзначилися, та відбувалися кількаденні театральні вистави.

Поклонялися також Кібелі, Гераклу, Артеміді, Афродіті та ін. Серед усіх божеств слід вирізнити Афродіту — покровительку родючості, сім'ї та любові, одну з найпопулярніших у Нижньому Побужжі богинь. Її культ з'являється тут з VI ст. На західному теменосі було її спільне з Гермесом святилище, яке мало огорожу, олтарі та портик. Про значну поширеність культу Афродіти свідчать численні знахідки теракотових фігур богині та її атрибутів — фігурок голуба й черепахи, присвяти.

Вже з архаїчного часу в культурі та навіть у побуті мешканців Нижнього Побужжя важливе місце посідало мистецтво. Переважна частина пам'яток мистецтва була імпортована з різних регіонів Греції. Треба сказати, що для мистецтва Північного Причорномор'я в цілому характерними є два основні напрями — суто античний та місцевий, який формувався внаслідок розвитку античних традицій власне північнопричорноморських еллінів. Майстрів другого напряму в Ольвії було менше, ніж в інших містах Причорномор'я.

Оскільки основний потік переселенців до Ольвії виходив з Іонії, то цілком природно, що тут переважали вироби іонійських майстрів. Значну їх групу становить розписна кераміка. Грецькі керамісти були неперевершеними майстрами, їхні твори й досі є взірцями класичного мистецтва. Серед знахідок архаїчного часу відзначимо лише кілька посудин. Наприклад, видатним твором є самоський аск VI ст. до Н.Х., де на корпусі зображено червоно-коричневим лаком фігури учасників святкової процесії — комастів, які танцюють. При цьому митець тонко враховує форму посудини в композиції малюнка, його деталі так гармоніюють з вільною поверхнею аска, що дають яскраву картину веселого танцю комастів. Дуже багато надходило до Ольвії чорнофігурного посуду, серед якого є вироби таких видатних майстрів, як Лідос, Епіктет, Софілос, Тлесон.

Значне місце серед творів мистецтва посідала скульптура, яка відігравала важливу роль у культурі взагалі. Скульптурні твори найчастіше були пов'язані з релігійним життям, особливо на ран-ньому етапі історії античних міст. Статуї встановлювалися і в храмах, і в громадських будівлях. У житлових будинках здебільша це були статуетки.

Рис. 15. Аск із зображенням комастів у танці. Ольвія. VI ст. до Н.Х.

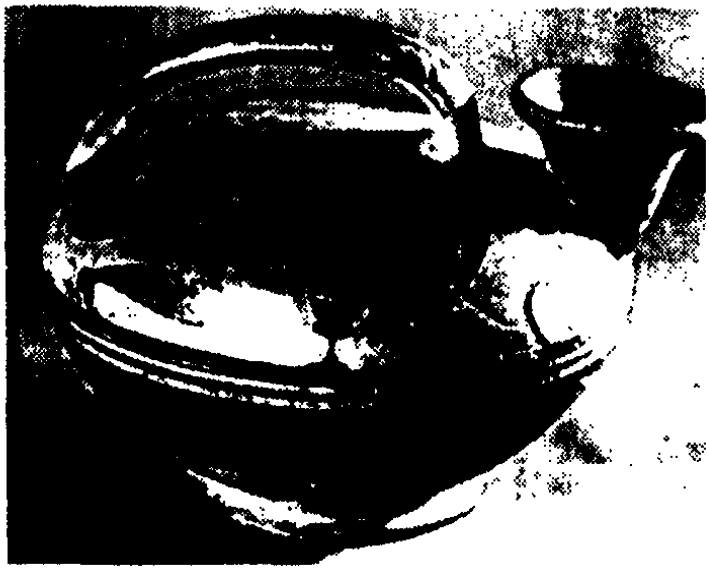

Рис. 16. Те саме. Вигляд збоку

Стилістика скульптури архаїчного часу вирізняється статичністю монументальністю форм, обмеженим колом сюжетів. Це, однак, не позбавляло статуї особливої виразності та конкретності образів.

До найбільш ранніх пам'яток античного мистецтва в Ольвії належать так звані куроси — суворо фронтальні зображення оголеного юнака-атлета, в якому втілювався узагальнений образ героя чи бога найімовірніше, Аполлона. Майже всі п'ять знайдених в Ольвії куросів були зроблені на о.Самос чи, в усякому разі, в Іонії. Найдавнішим є фрагмент голови юнака з білого мармуру, який, можливо, привезений

Рис. 17. Курос. Вапняк. Ольвія. Кінець VI ст. до Н.Х.

з Мілета. Судячи з розмірів голови, вона належала культовій статуї Аполлона, зробленій у зріст людини. Збереглася пишна зачіска та тонко модельоване вухо. Ця скульптура датується не пізніше, ніж серединою VI ст. Крім того, з Ольвії походить фрагмент торсу з білого мармуру невеликих розмірів: статуя була заввишки близько 0,5 м. Для цієї скульптури характерне м'яке моделювання форм та виразність деталей: вузькі плечі різко опущені, чіткі лінії м'язів. На відміну від інших статуй, зачіска тут коротка. Є припущення, що цей курос також мілетського походження. Ще один фрагмент куросу — невелика голова —

Рис. 18. Стела Леокса, сина Молпагора. Мармур. Ольвія. V ст. до Н.Х.

також виконаний із білого мармуру, але для цього зразка характерн сумарне моделювання та брак чітких форм. Стилістика куросу ближч до куросів Аттіки кінця VI - початку V ст.

Нарешті, дуже цікавий зразок цієї групи архаїчних скульптур бу знайдений в одному з приміщень ольвійського гімнасія, де він стояв ніші. Дослідники скульптури припускають, що, по-перше, вона стоял в священній рощі теменосу, однак після пошкодження її перенесли д гімнасію. Це була об'ємна поясна скульптура юнака заввишки 0,55 м виконана з вапняку. Руки його щільно прилягають до тулуба, корпус і широкими плечима й тонкою талією прямий, з легким поворотом ліво руч. Довге волосся спадає на плечі. Обличчя широке, пласке, з вузьки ми очима, маленьким ротом. Очі розміщені на різній висоті. У худож ньому трактуванні образу простежується вплив трьох шкіл: аттічно беотійської та самоської (іонійської). Припускається, що курос бу зроблений в Ольвії скульптором грецького походження.

Специфічну групу скульптури становили кам'яні надгробки у ви гляді стел — антропоморфних, прямокутних із фронтонним завершен ням та написами або з рельєфними зображеннями. Антропоморфн надгробки виконувалися здебільшого з вапняку, мали вигляд примітив ного силуету верхньої частини людської фігури з великою головою. Та надгробки архаїчного часу були знайдені переважно на Березані. Сере стел із зображеннями найбільше зацікавлює вже згадана стела з напи

Рис. 19. Лев. Мармур. Ольвія. Кінець V ст. до Н.Х.

сом Леокса, сина Молпагора, виконана на високому художньому рівні майстром іонійської школи.

Ще одну категорію архаїчної скульптури з Ольвії становлять досить реалістичні зображення левів у натуральному розмірі, виконані зі світло-сірого мармуру. Оскільки в Мілеті такі скульптури левів стояли вздовж шляху до храму Аполлона, то можливо, що таку роль вони відігравали і в Ольвії.

Дуже багато надходило до Ольвії дрібної пластики — виразних та яскравих статуеток Богині, що сидить, підвісних протом із зображенням жінок та ін. Ці предмети були розмальовані натуральними яскравими фарбами: червоною, жовтою, рожевою, синьою, зеленою тощо. Найчастіше вони виготовлялися на о.Родос, але наприкінці VI ст. вже відомі й місцеві вироби привізного зразка.

ОЛЬВІЯ

Щодо дати заснування Ольвії як поселення існують різні точки зору. Найбільш рання ґрунтується на повідомленні Євсевія, за яким заснування Ольвії сягає 645-644 рр. до Н.Х. За найбільш пізньою версією, ця подія припадає на другу половину VI ст. до Н.Х. Датування, які наближаються до початку VI ст., базуються на знахідках кераміки цього часу, а ті, що віддаляються до середини VI ст. до Н.Х., — на відкритті найбільш раннього культурного шару in situ. Переконливішою здається дата виникнення поселення в другій чверті VI ст. до Н.Х. Вона ґрунтується на матеріалах із святилищ Аполлона Лікаря та Матері богів на західному теменосі, в тому числі залишків вогнищ та культових майданчиків цього часу.

Відомості про Ольвію другої половини VI - початку V ст. до Н.Х. не дають підстав припускати, що формування її як міської структури проходило відповідно до класичної літературної моделі заснування античного міста. Ця модель передбачає насамперед обгородження обраної території кріпосними стінами, потім розподіл її на окремі ділянки (ойкопедони) під забудівлю житловими будинками, виділення однієї десятої площі для культової ділянки і та ін. Ніяких ознак регулярного розмежування території міста, яка була звичною для колонізаційної практики, під час розкопок не виявлено.

Найдавніше поселення в Ольвії лежало у Верхньому місті. У його північній частині наприкінці другої чверті VI ст. до Н.Х. засновується західний теменос, пов'язаний із культами Аполлона Лікаря та Матері богів. Трохи пізніше — наприкінці третьої чверті VI ст. до Н.Х. — ви-

никає центральний теменос із основним культом Аполлона Дельфінія У Нижньому місті на цей час архаїчного культурного шару раніше останньої чверті VI ст. до Н.Х. не виявлено.

Площа забудованої території Верхнього міста сягала 16,5 га. У середині VI ст. до Н.Х. виникає головна поздовжня вулиця, яка проходила з півночі на південь, та найбільш ранні напівземлянкові житла Тобто тільки від цього часу починається стихійне формування вуличної мережі Ольвії.

Ширина головної вулиці місцями сягала 10 м. Червона лінія забудови була ламаною. У центральній частині до головної вулиці підступали із заходу теменос Аполлона Лікаря, а зі сходу — теменос Аполлона Дельфінія та агора, які завдяки розташуванню та архітектурному вирішенню були містобудівними домінантами. Невідомо, наскільки розвинену вуличну мережу могла мати Ольвія в цей час, але можна припускати, що наприкінці етапу основні вуличні магістралі Верхнього міста вже сформувалися й почалося освоєння терасної частини Ольвії.

Землянки та напівземлянки групувались у квартали, розміщувались із відносним додержанням червоної лінії забудови головної вулиці. Близькою була й орієнтація землянок щодо сторін світу. Все це дозволяє зробити припущення, що в останній чверті VI - першій чверті V ст. до Н.Х. (а саме до цього часу належить більшість напівземлянок) з'являються певні елементи містобудівної регламентації. Це наводить на думку про існування в цей час відповідної полісної магістратури астиномів, які відали цими питаннями.

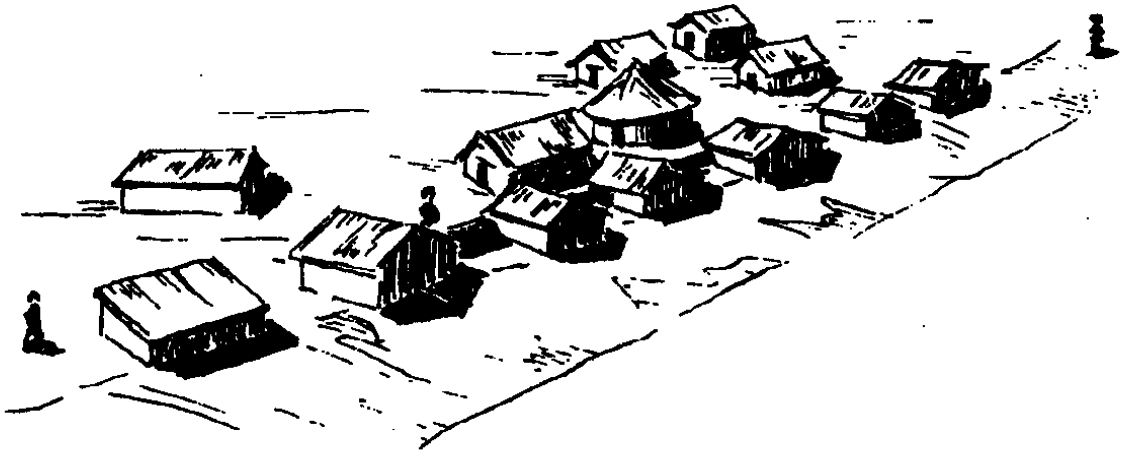

Рис. 20. Житловий квартал із напівземлянковою забудовою. Ольвія. Остання чверть VI - перша чверть V ст. до Н.Х. (за С.Д.Крижицьким)

Землянкові та напівземлянкові будинки ольвіополітів були одноканерними, переважно прямокутними в плані, площею 6-14 кв.м при заглибленні 0,3-1,6 м. Більшість із них мали житлове призначення. Судячи з наявності поблизу них напівземлянок однієї чи кількох господарських ям, існували окремі житлово-господарські комплекси. Землянкові будівлі інколи розміщувалися на кратних відстанях одна від одної й могли об'єднуватися низькими стінами. Враховуючи результати розкопок поблизу Ольвії пізньоархаїчного поселення Чортувате VII, можна припускати, що і в Ольвії кілька житлових напівземлянок разом із приналежними до них господарськими будівлями та ямами могли становити собою окремий ойкос — сімейне помешкання.

Будинки були невисокими, з одно- чи двосхилими дахами (конічними при круглому плані) і являли собою тип будинку колоніста. Стіни білилися, дахи робилися із соломи, очерету, саману. У більшості таких житлових комплексів було вогнище. Залишків декору, ордерних деталей чи розписів не знайдено. Ця рядова, в цілому одноманітна житлова забудова не мала суттєвих відмінностей на всій території міста. За нею не простежується ні майнова, ні соціальна диференціація населення. За приблизними підрахунками, на один такий землянковий комплекс, що складався з одного житла та кількох господарських будівель, у середньому відводилося 35-45 кв. м. Якщо ж брати до уваги те, що одній сім'ї могли належати кілька житлових напівземлянок, загальна площа домоволодіння могла наближатися до 200-250 кв. м, тобто приблизно до тих розмірів, які згодом — в елліністичний час — мали розташовані в цьому районі звичайні наземні житлові будинки.

Рис. 21. Напівземлянки. Ольвія (за С.Д.Крижицьким)

На архаїчному етапі домінувала землянкова забудова житлові кварталів. Лише в останній чверті VI - першій чверті V ст. з'являються поодинокі невеликі наземні житлові будинки.

Становище починає змінюватися від кінця третьої чверті VI ст. до Н.Х., коли в Ольвії виникають центральний теменос та агора. До останньої чверті VI ст. до Н.Х. можна віднести й початок монументального будівництва на теменосах. Вони мали огорожі. На центральному теменосі від споруд кінця VI ст. до Н.Х. збереглися тільки стежка, вимощена камінням, олтар і так звана квадратна будівля, найімовірніше, скарбниця. Стежка вела від невеликої прямокутної в плані споруди, очевидно олтаря, який містився з її південного боку, до священного гаю.

Планування західного теменосу, де були розкриті залишки святилищ Аполлона Лікаря, Матері богів, Гермеса, Афродіти та Діоскурів поки що повністю не з'ясовано. Відомо тільки, що тут було кілька огорож окремих святилищ, олтарі, портик, невеликий пропілон. На цьому теменосі наприкінці останньої чверті VI - на початку V ст. до Н.Х. був збудований храм, присвячений Аполлону Лікарю, який проіснував близько сторіччя. Збереглися залишки in situ від фундаментного ряду південної стіни його наосу та вибірки траншей від решти усіх інших стін. Цьому храму належали акротерій із білого вапняку та низка архітектурних деталей, які знайдені у ботросах теменосу. Храм був побудований в іонійському ордері. На північ від нього, за огорожею, в другій

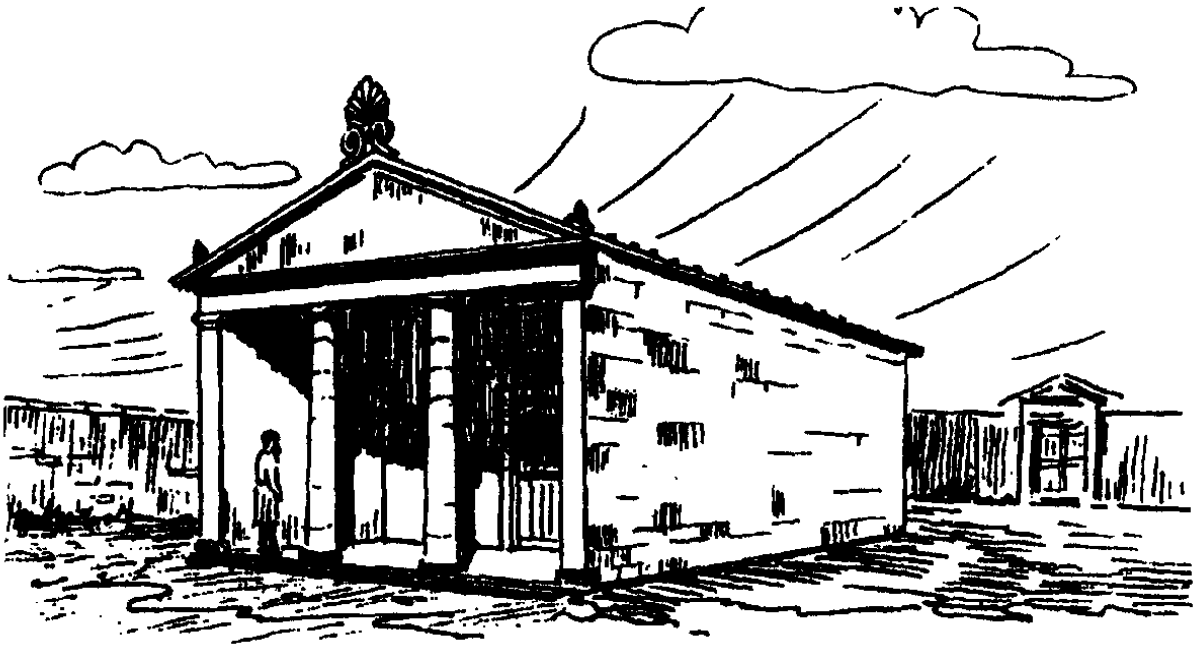

Рис. 22. Храм Аполлона Лікаря. Ольвія.
Кінець VI - початок V ст. до Н.Х. (за С.Д.Крижицьким)

половині VI ст. до Н.Х. стояла ще одна наземна двокамерна споруда невизначеного призначення. Тут також були відкриті залишки двох прямокутних та одного круглого олтарів пізньоархаїчного часу. Споруди обох теменосів, безумовно, домінували в землянковій забудові Ольвії кінця VI ст. до Н.Х.

Отже, Ольвія від самого початку не мала єдиної регулярної прямокутної системи планування. Думка про існування в ній такої системи ще в архаїчний час підтвердження не знайшла. Не знайдені досі й залишки оборонних споруд. Навряд чи Ольвія в цей час могла мати й обладнаний порт: тут була, найімовірніше, лише природна гавань. Тобто Ольвія в другій половині VI ст. до Н.Х. з її іррегулярним плануванням, землянковою забудовою була мало схожа на типове античне місто. На низькому рівні перебувала й техніка масового будівництва, хоча вже у VI ст. до Н.Х. в Ольвії починають використовувати сирцеву цеглу при зведенні наземних стін. Каміння, а також черепицю використовували переважно для споруд теменосів. Міського ж вигляду Ольвія набуває лише одночасно із заміною напівземлянкового будівництва на наземне в першій чверті V ст. до Н.Х.

СІЛЬСЬКА ОКРУГА ОЛЬВІЇ

Ольвійська економіка другої половини VI - початку V ст. до Н.Х. базувалася на сільському господарстві й перебувала в стані динамічного розвитку. Її поступ пов'язаний із процесом формування поліса.

Поселення тулилися переважно по обох берегах Буго-Дніпровського, Бузького та Березано-Сосицького лиманів. Найдавніші з них з'явилися на узбережжі Ягорлицької затоки, на південному березі Кінбурнського півострова. Таким чином Ольвія була практично геометричним центром своєї сільської округи. Нині відомо понад 100 поселень етапу архаїки, які за своїми розмірами поділяються на три типи.

Найближче до Ольвії (близько 7 км) розташовані великі поселення площею 50-70 га (Чортувате II, VII; Широка балка). Далі на північ лежали невеликі поселення — "хутори", площа яких становила 0,2 га. Особливо багато таких хуторів відкрито між Старою Богданівкою та Ольвією. Мабуть, на кожному хуторі жила одна або кілька сімей. На південь та південний захід від Ольвії були відкриті поселення середніх розмірів (2-3 га), де могло проживати 10-20 сімей. Відстань між ними становила близько 6 км, що, очевидно, забезпечувало досить великі розміри земельних ділянок. Крім того, на узбережжі лиману існували тимчасові рибальські селища, а в степу — стоянки чабанів. Отже,

практично одночасно довкола Ольвії формуються три райони сільськ округи, які відрізнялися розмірами поселень.

Уже в той ранній час є помітною спеціалізація різних територ. Ниж-нього Побужжя за характером господарської діяльності. Виріз няється дві основні зони: Очаківський степ із Березанським, Аджиг льським та Волосько-Козирським районами, які спеціалізувалися н сільському господарстві, та Кінбурнський півострів, де переважала се зонна реміснича діяльність.

Поселення усіх трьох типів не мали чіткої містобудівної структурі Кожне з них складалося з окремих володінь, які без певної системи бу ли розташовані ізольовано одне від одного. У такому володінні, котр слід розглядати як ойкос, розміщувалась одна житлова (12-15 кв. м) т три-п'ять господарських (6-9 кв.м) однокамерних напівземлянок, най частіше прямокутних у плані чи приблизно такої форми. Розмежуван ня на ойкосних ділянках не простежується. Слід підкреслити, що н цих поселеннях не виявлено жодних споруд громадського призначенн Складається враження, що поселення були забудовані лише житлово господарськими комплексами. У першій чверті V ст. до Н.Х. тут поде куди помічаємо перехід до будівництва наземних житлових будинкі Очевидно, це були одно- двокамерні будівлі без внутрішніх дворі Серед них є винятком багатокамерна споруда на поселенні Стара Бо гданівка 2. Ця будівля початку V ст. до Н.Х. (прямокутна в плані, пло щею 720-750 кв. м) мала велике внутрішнє подвір'я і являла собою, на певно, ранній тип сільської індивідуальної садиби. У цілому ж землян кова забудова сільських поселень відрізнялася від Ольвії того ж час насамперед малою щільністю розташування будинків та браком будь яких елементів регламентації.

За приблизними підрахунками, на хорі могло мешкати від 2800 4200 до 5040-7560 чоловік.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Характер будівельних та інших залишків на поселеннях, безумовно свідчать про їхню сільськогосподарську і, зокрема, землеробську орієн тацію. Тут виявлено дуже багато ям різних типів, серед яких є грушо подібні з рівним дном та кам'яними накривками, зі стінками, інколи по критими обпаленою глиною. У них зберігали зерно. Тут часто знаходи ли залишки зернових та інших культур.

Головними культурами були пшениця (м'яка однозернянка, двозер нянка), ячмінь (голозерна та плівчаста форми), просо італійське (чумі

за) та звичайне, бобові, городина (цибуля, часник та ін.), садові культури. Виноград у цей час, з огляду на брак залишків, не культивувався, хоча вже був досить відомим у метрополії.

За аналогіями можна гадати, що тут переважала перелогова система рослинництва. Для посівів пшениці протягом 6-8 років використовувались цілинні ділянки, потім переходили на інше місце. Після пшениці засівали ячмінь. Цілком імовірно, що й тут мала місце широко відома в Греції дволанова система, коли залишали ділянку під пар. Землеробство було рільничим. Землю орали тричі для кращого розпушення ґрунту. Сіяли двічі: навесні та восени. Землю обробляли дерев'яним, із металевими частинами кривогрядильним ралом із полозом (середземноморський плуг), який тільки розпушував ґрунт, але не перевертав його. Використовувалися також різного роду мотики. Врожай збирали залізними серпами, косами. Знахідки таких знарядь відомі на Березані, в Старій Богданівці 2, на Ягорлицькому поселенні, у Великій Чорноморці 2, Чортуватому 7, Марицинському могильнику.

Зібране зерно залишалося на поселеннях, зберігалося в ямах. Кількість таких ям перевищує кількість жител не менше як у 3-5 разів. В Ольвії було 1-3 ями поряд із житлом. Велике зерносховище (12 ям, 20 т зерна) відкрито на поселенні Широка Балка, де, крім того, була розкопана піч для просушування зерна. Ще більшу кількість ям (хоча й не всі вони були зерновими) відкрито на поселеннях Стара Богданівка 2 (61 яма), Козирка 9 (200 ям).

На поселеннях також розвивалося тваринництво. Стадо складалося з великої та дрібної рогатої худоби. Дрібна переважала і в архаїчний час становила 61,6% стада. Крім того, розводили коней двох-трьох порід та свиней. Згодом склад стада трохи змінюється: на поселеннях і в Ольвії зменшується частка дрібної рогатої худоби. Можливо, це пов'язано зі збільшенням ролі рільництва. Неабияке значення в умовах Степу мало й відгінне скотарство. Одним із його центрів була Аджигольська балка, де відкрито 10 сезонних стоянок чабанів, а поселення Аджигол 1 (площею 7,5 га) служило базою для зимування худоби та переробки сировини. Продукти скотарства призначалися як для використання на самих поселеннях, так і для відправлення до Ольвії. Розвивалося й птахівництво.

На рівні власних потреб стояла ремісничa діяльність — оброблянння вовни, прядіння, ткацтво, обмежено — гончарство, оброблянння дерева та кістки. Відомі знахідки кістяних чесал, керамічних пряслиць, пірамідальних грузил, ліпної кераміки, обробленої кістки. На деяких поселеннях знайдено ливарні форми, залишки металообробки.

Поселення входили в коло внутрішньополісної торговлі — тут знайдено дельфінчики (на ранніх поселеннях — монети-стрілки). Предме-

том товарного обміну була сільськогосподарська продукція. Сільсь мешканці купували певну частину міських товарів: вино, керамічний по суд, знаряддя праці, прикраси тощо. Однак існував і натуральний обмі

Сільська округа, розвиток якої в архаїчний час досяг свого апоге наприкінці VI ст. до Н.Х., годувала Ольвію продуктами землеробськ праці. На території самого міста значних решток сільськогосподарс ких комплексів не виявлено: щільне розташування землянкових жите практично не залишає для них місця.

ПРОМИСЛИ

Важливу роль у господарстві відігравали промисли. Розміщенн Ольвії та решти поселень уздовж берегів багатих на рибу водойми сприяло рибальству. Знаряддями праці тут були сітки, кам'яні грузила гачки (переважно бронзові та залізні, рідше — з кістки), які часто тра пляються на розкопках. За остеологічними даними, тут водилися осет рові, коропові, соми, щуки, судаки. Промислове значення мали сом судак, осетр.

Проти рибальства мисливство було менш розвинутим. На дики тварин припадає всього 3-4% від усіх кісткових знахідок. Слід заува жити, що відсоток цей із часом не змінюється. Полювали на зайців лис, кабанів, оленів, лосів, куланів.

Існували й інші види промислів: добування на Кінбурнському півос трові та в Гілеї деревини, гематитових пісків, на узбережжях Бузьког лиману — вапняку, глини, необхідних для будівництва, виготовлення посуду, скляної пасти для прикрас тощо. Судячи зі значно пізнішог повідомлення Діона Хризостома, ольвіополіти, можливо, і в архаїчний час займалися соледобуванням.

РЕМЕСЛА

В Ольвії уже в архаїчний час розвивалися різні види ремісничої діяльності: будівництво, металургія, обробляння дерева та кості, гончарство, прядіння, ткацтво та ін.

БУДІВЕЛЬНА СПРАВА

Спершу в Ольвії, очевидно, не було значного контингенту ремісників-будівельників. Землянкові житла — будинки колоністів — зводилися руками самих мешканців. Для спорудження землянок не пот-

рібно було складних знарядь праці, високої кваліфікації будівельників та їх організації. Однак із початком храмового, а згодом і громадського будівництва виникає потреба в більш кваліфікованій робочій силі, яка володіла б основними прийомами грецької будівельної техніки — каменярством, теслярством, столярством. Зведення кам'яних та сирцевих кладок стін вимагало певного рівня професійної підготовленості. У кладках використовувався місцевий камінь-вапняк, який розпилювався, обколювався, обтесувався; глина — для сирцевого будівництва; дерево — для балок, опор, дверей тощо. Проте кількість професійних будівельників протягом усього архаїчного часу була незначною, оскільки, за винятком теменосів, уся територія міста аж до кінця етапу була забудована переважно землянковими спорудами. А в тих рідкісних випадках, коли споруджувалися наземні будинки, зокрема в Березані, конструкції кладок стін були досить примітивними.

ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ОБРОБЛЯННЯ МЕТАЛІВ

Важливе місце серед занять ольвіополітів посідали залізоробне та металообробне ремесла, про що свідчать численні знахідки самих виробів та залишки їх виробництва.

Для виготовлення заліза використовували болотну руду. За даними палеогеографії та палеозоології, у давнину тут були болота. Могла також завозитись гематито-магнетитова руда з району Криворіжжя та Приазов'я. Бруски такої руди знайдено на Ягорлицькому поселенні. Джерелом палива служили великі заплавні ліси на узбережжі Бузького лиману, у Гілеї в гирлі Дніпра, багатій на різноманітні породи дерев, з яких виготовляли вугілля. Залізо вироблялося сиродутним способом. Після подрібнення руда промивалась, просушувалась і засипались у горни. Отримані криці оброблялися куванням.

Номенклатура залізних виробів у VI ст. до Н.Х. була досить широкою. Це сільськогосподарські знаряддя: серпи, коси, мотики, сошники, наральники, ножі; інші знаряддя праці: ножі різних форм та типів, ковадла, обценьки, сокири, молотки, ножиці, цвяхи, болти; рибальскі гачки та інші предмети: голки, шила, проколки, кінська упряж; зброя: наконечники стріл, списів, мечів, кинджалів тощо. У невеликій кількості вироблялися залізні прикраси.

У цілому вже у VI ст. до Н.Х. майстерні Ольвії задовольняли її потреби у металевих виробах, але для зовнішньої торгівлі обсяг продукції чорної металургії був недостатнім. Адже сама Ольвія та її сільська округа в час активного розвитку економіки потребували значної кількості залізних виробів.

Важливу роль відігравало виробництво речей із кольорових металів.

Майстерні архаїчного часу — кінця VI - початку V ст. до Н.Х. — представлені мізерними залишками у вигляді ям зі скидами мідних шлаків, подів печей, фрагментами тиглів, ливарних форм тощо. Вони знайдені в північній частині Верхнього міста, оскільки зазвичай розташовувалися на території біля житлових будинків. Основним процесом виготовлення виробів із кольорового металу було лиття у формах, потім ці речі дороблялися. Одночасно практикувалося й штампування виробів у матрицях, волочіння дроту, можливо, кування і т. ін.

Знахідки форм архаїчного часу рідкісні. Вони виготовлялися з каменю: для цього використовувалися як місцеві, так і привозні мінерали. Матеріал для форм був, очевидно, цінним: іноді на одному й тому ж камені вирізувалося кілька негативів речей. Уздовж краю форми робилися літники, просвердлювалися отвори, крізь які скріплювали частини форми. У них відливали дрібні прикраси: підвіски, каблучки, браслети, пронизі, бляшки, пряслиці, стрижні, шпильки, гачки, наконечники стріл. У формах також відливалися бронзові монети того часу — дрібні дельфіни, а згодом аси — оболи. Серед предметів, які вироблялися в Ольвії архаїчного часу, були й дзеркала так званого ольвійського типу та хрестоподібні бляхи для кінської упряжі. Початок виробництва дзеркал та інших виробів у скіфському "звіриному" стилі датується кінцем VI - початком V ст..до Н.Х.

Отже, слід констатувати, що оброблення кольорових металів існувало в Ольвії вже в архаїчний час. Але спершу воно забезпечувало насамперед внутрішні потреби міста та поселень хори: це були знаряддя праці та різноманітні дрібні вироби, в тому числі грошові знаки. В кінці VI та в першій половині V ст. до Н.Х. значна частина виробів уже призначалася для торгівлі зі Скіфією. Саме тоді могли виготовляти тут численні речі в скіфському "звіриному" стилі, який уже на той час певною мірою був сплавом античних та скіфських традицій. Тому думка, за якою ольвійська металургія начебто перебувала на значно нижчому рівні, ніж скіфська, не знаходить підтвердження.

ІНШІ РЕМЕСЛА

У VI ст. до Н.Х. в Ольвії існували й інші ремесла: керамічне, ткацьке, оброблення дерева та кості й навіть виробництво скляної пасти для виготовлення прикрас. Проте слідів таких виробництв небагато. Стосовно керамічного ремесла треба зазначити, що основну масу посуду становлять імпортні вироби. На місці виготовлявся, лише простий столовий посуд: червоноглиняний, сіроглиняний та кухонний. На відміну від кераміки, значне поширення мали прядіння та ткацтво. Знахідки пряслиць та грузил для ткацьких верстатів у житлах свідчать про

його домашній характер. Звичайно, існувало також оброблення дерева: потреби міста, яке будувалося, у дереві були, безумовно, великими. Крім того, з дерева виготовлялися землеробські знаряддя: частини плугів, лопати, мотики, предмети вжитку. Одним із джерел цієї сировини були ліси Гілеї: про вивезення звідти лісу на кораблях є згадка в графіті на стінці амфори VI ст. до Н.Х. Різні предмети вжитку та знаряддя праці виготовлялися також із кісток свійських, іноді диких тварин. Це рашпилі, знаряддя для оброблення шкіри та дерева й загладжування кераміки, голки, проколки, гребінці, стригілі, стилі, наконечники стріл, гачки, ручки ножів, накладки на різні предмети, прикраси та ін. Оброблення кістки було складною справою, але ольвіополіти володіли ним чудово. Вже у VI ст. на Ягорлицькому поселенні та, можливо, і в самій Ольвії розвивалося виробництво скляної пасти, з якої виготовляли буси, вставки до перснів та інші дрібні вироби.

ТОРГІВЛЯ

Друга половина VI ст. до Н.Х. стала важливим етапом торговельно-обмінних відносин. Це пов'язується з поступовим оформленням полісної системи на новому місці як соціально-економічного цілісного організму на землеробській основі. Рівень та роль торгівлі підтверджують археологічні дані, зокрема поява у Верхньому місті агори та випуск внутрішньополісної дрібної монети у вигляді дельфінчиків. Торгівля велася у трьох напрямах: внутрішньому (всередині міста та в межах усієї держави) та в двох зовнішніх (з античним світом і з навколишніми племенами).

На внутрішньому ринку обмін, натуральний чи товарний, виник одночасно із заснуванням ольвійського поселення. Початок у другій

Рис. 23. Монета у вигляді дельфіна. Ольвія

половині VI ст. до Н.Х. власних грошових емісій у вигляді бронзових дельфінчиків різних типів (зустрічаються на розкопках як міста, так і поселень його сільської округи) свідчить про налагодження внутрішнього товарного ринку Ольвії. Поява агори дає підстави припускати значний розвиток торгівлі в цілому.

Торгівля з античними містами від самого початку велася активно, на що вказують знахідки великої кількості грецького імпорту, а також золотих монет грецького міста Кізік і монет-стрілок, які були в обігу в Північно-Західному Причорномор'ї. Регулярні рейси купців здійснювалися шляхом каботажного плавання вздовж західного та північного узбережжя Понту. До Ольвії надходили, зокрема, вино, оливкова олія, тканини, прикраси, архітектурна теракота, витвори мистецтва — велика статуарна скульптура та невеличкі теракотові статуетки. Особливо значним був імпорт керамічного посуду, в тому числі парадного — чорнолакового та чорнофігурного.

Серед контрагентів Ольвії провідну роль відігравали міста Східного Середземномор'я, зокрема острівні центри Греції, з-поміж яких найбільше значення мали Хіос (вино), Самос (олія, розписні флакони для ліків, аски); значне місце посідав імпорт витворів мистецтва: теракоти та форми для них, скульптура, (зокрема куроси), Родос (посуд та теракоти). Багато вина надходило не тільки з Хіосу, а й з Лесбосу: велике сховище амфор знайдено в одному з підвалів у центральній частині міста. З східно-іонійського регіону завозили вино, розписаний смугами посуд, ювелірні вироби, твори мистецтва. Мабуть, звідти ж надходили тканини та килими, якими славилися ці регіони Греції. Певну роль відігравала і торгівля з безпосередньою метрополією Ольвії — Мілетом. Крім вина та керамічного посуду, Мілет міг постачати архітектурні деталі та скульптуру, килими, тканини, фарби (пурпур). Цікаво, що саме звідси ольвіополіти запозичили вже на ранньому етапі розвитку грошовий обіг і систему литих асів.

Велике значення мала й торгівля з центрами материкової Греції, особливо з Аттікою. Звідси до Ольвії завозили дуже багато чорнолакового та чорнофігурного посуду, твори художнього ремесла, ювелірні вироби, зброю. З Корінфу надходили вино в амфорах, товстостінна кераміка, розписний столовий посуд, теракоти.

Цікаво, що в Ольвії знайдено і деякі предмети північноафриканського походження: фаянсові, алебастрові, пастові вироби, фігурні посудини, амулети-скарабеї, підвіски, теракоти, бронзові статуетки.

Водночас слід зазначити, що торговельні стосунки Ольвії зі своїми сусідами — північнопричорноморськими античними містами — на архаїчному етапі суттєвого значення не мали.

Хоч як дивно, але залишається відкритим питання про статті ольвійського експорту до Греції. Довгий час серед науковців побутувала думка про досить широку хлібну торгівлю Ольвії з метрополією вже у VI ст. до Н.Х. Найважливішим аргументом тут служили знайдені на деяких сільських поселеннях ольвійської хори зернові ями та сушильні печі. Проте ці споруди використовувалися як місця обробляння та зберігання зерна для збуту його самій Ольвії. Таких сховищ було недостатньо, щоб забезпечити експорт зерна. Палеодемографічні та палеоботанічні дані, отримані в останні роки, свідчать про те, що ольвійський хліб у цей час не міг бути предметом широкого обміну, хоча невелика його частка у врожайні роки могла йти на експорт.

Дехто вважає, що через Березань, а пізніше й Ольвію могло вивозитися зерно від лісостепових хліборобських племен Скіфії, тобто ольвіополіти вели посередницьку торгівлю. Проте ця теза є досить вразливою з погляду, по-перше, труднощів доставлення великих партій зерна на таку значну відстань. По-друге, пшениця, яку вирощували в Лісостепу, була не тих сортів, що йшли на продаж грекам, та й частка, яку вона займала серед інших злакових, зокрема проса, була незначною.

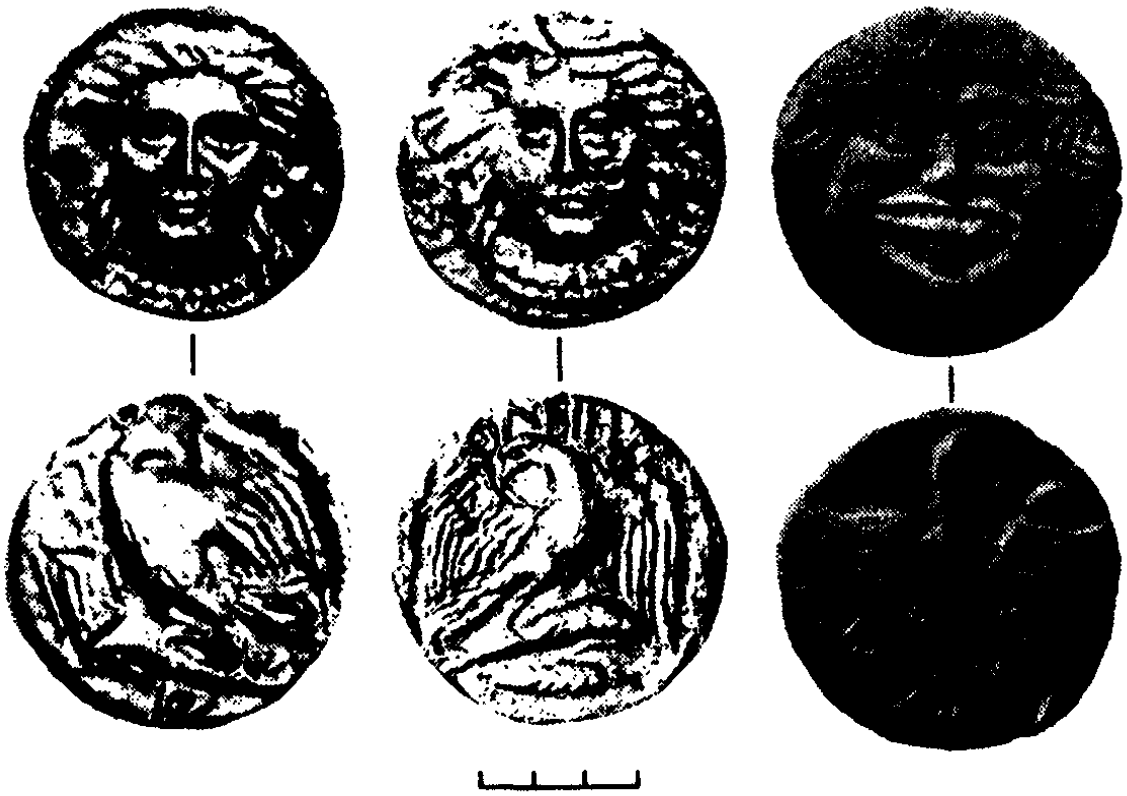

Рис. 24. Литі бронзові монети — аси. Ольвія

Найбільш реальними статтями ольвійського експорту до Греції могли бути худоба, шкіра, деревина, риба. Існують також гіпотези про можливість експорту з Ольвії рабів та сировини для металургії. Проте вони не мають достатнього обґрунтування. Згадка про рабів у листах Ахіллодора та Апатурія свідчить лише про їх наявність, а не про торгівлю ними. Стосовно ж можливості вивезення до Мілета сировини для металургії, то про це взагалі немає ніяких відомостей, не кажучи вже про брак поблизу Ольвії реальних джерел такої сировини.

Поступово зароджувалася торгівля з негрецьким населенням Степу та Лісостепу. На сьогодні відомі близько десятка поховань із речами грецького походження в Степу та окремі знахідки розписної кераміки, переважно останньої чверті VII ст. до Н.Х., в Лісостепу. Однак вони не дають можливості припускати наявність тісних зв'язків між греками та навколишніми племенами раніше VI ст. до Н.Х. Тим більше, що й самих міст тут ще не було, існувало лише невелике Березанське поселення і, можливо, поселення в Таганрозькій бухті. Жодного організованого обміну між ними не було, хіба що якісь ознайомчі, якщо не випадкові контакти.

Приблизно такою ж картина залишається і в VI ст. до Н.Х. Пам'яток першої половини цього сторіччя в Степу замало. Можна завважити лише певну зміну в характері грецького імпорту: зниження рівня художніх речей та скорочення їх кількості при одночасному збільшенні чисельності амфор та столового посуду. Це простежується, зокрема, на матеріалах, знайдених на Немирівському, Більському, Коломацькому та Пастерському городищах. Не вносять суттєвих кількісних змін степові пам'ятки і другої половини VI ст.: цим часом можна датувати лише окремі поховання, в яких знайдено поодинокі античні речі.

Трохи інша ситуація спостерігається у лісостепових районах. У другій половині VI ст. до Н.Х. тут збільшується імпорт амфор та простого посуду, а починаючи з кінця сторіччя, активно зростає рівень постачання металевих виробів.

У зв'язку з цим слід наголосити, що основну масу античної кераміки Лісостепу знайдено на правому березі Дніпра. Це, безумовно, не є випадковістю і може бути підтвердженням гіпотези К.К.Шилика про наявність у цей час суходольного торговельного шляху, який по вододілах вів від Ольвії на північ до племен, що залишили тясминську, журавську та пороську групи лісостепових пам'яток. Під час транспортування незначних партій товару такий шлях мав певні переваги проти водних магістралей, зважаючи на їх небезпечність та ускладненість.

Таким чином економічні взаємини зі скіфським світом у другій половині VI ст. до Н.Х. зводилися до відносно невеликих за обсягом

торговельних контактів, насамперед посередницького характеру, які не мали вирішального значення для економіки Ольвії. Об'єктами торгівлі були переважно товари, які імпортувалися з метрополії, а на обмін ішли, ймовірно, продукти тваринництва та промислів.

Початковий архаїчний етап історії Ольвії пройшов під знаком створення необхідного для самозабезпечення "економічного ландшафту". Саме до цього — до можливості самостійного існування та розвитку — прагнув кожний поліс на порі становлення. Наприкінці VI ст. до Н.Х. Ольвія вже мала усе необхідне для подальшого поступу. Ольвіополіти освоїли значну сільськогосподарську територію, що дало первісну економічну базу та обумовило необхідний ступінь розвитку ремесла. Розвивались обмінні зв'язки, збільшилась кількість населення і, отже, демографічна ситуація відповідала вимогам економічного розвитку.

Таким чином в ольвійському полісі сформувалися всі необхідні умови для подальшого руху вперед.

§ 3. Нижнє Побужжя класичного часу

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Впродовж першої третини V ст. до Н.Х. в Нижньому Побужжі зникає більшість поселень хори. Тепер ольвійська округа обмежується переважно приміською зоною, а сільське населення зосереджується в Ольвії та, ймовірно, на Березані. Тільки на поодиноких поселеннях, які розміщувалися в різних місцях великої хори, життя продовжувалося, напевно, і в V ст. до Н.Х., хоча, можливо, і з невеликою перервою. Поки що лише на поселенні Широка Балка, яке було найближчим до Ольвії з півдня, така перерва не спостерігається.

Є підстави вважати, що в цей час земельні ділянки ольвіополітів розміщувалися безпосередньо біля міста, а в економічній основі поліса поряд із сільським господарством починає відігравати значну роль

торговельно-ремісницька діяльність. Звичайно, зовсім без аграрної бази важко уявити квітучу Ольвію, яка активно розвивалася в V ст. до Н.Х., особливо в першій його половині. Одним із поселень такої бази була згадана вище Широка Балка.

Водночас відбуваються й дві інші важливі події: біля Ольвії розбудовується так зване передмістя, а сама Ольвія переходить від землянкового до звичайного наземного домобудування. Збіг цих подій не був випадковим. Він засвідчив остаточне становлення держави і самого міста, яке набирає типового для античних грецьких міст вигляду. Це, звичайно, вимагало значної кількості робочих рук. Відтоді починається поступовий первинний економічний розквіт Ольвії, який простежується в будівництві, торгівлі, монетному карбуванні, ремеслах.

У цей час Ольвія вступає у тісні взаємини з навколишнім варварським світом, про характер яких між фахівцями ведеться жвава дискусія.

Зокрема, йдеться про те, існував чи не існував на початку класичного часу скіфський протекторат над ольвійським полісом. Прихильники існування протекторату вбачають причини його появи у посиленні експансії скіфів на суміжні з ольвійським полісом землі, а також у бажанні скіфів налагодити торгівлю з античним світом через Ольвію. Слідами цієї експансії є поховання кочових скіфів, які, за Ю.Г.Виноградовим, нібито "тісно обступили північну межу Ольвійської держави". А знахідки насильницьки вбитих осіб у некрополях Ольвії та її хори наводять на думку, що це жертви нападів кочовиків. Певними аргументами щодо існування скіфського протекторату над Ольвією вважаються: редукція території Березанського поселення, яка пов'язується з відпливом його мешканців до передмістя Ольвії, що виникає в цей час; запустіння ольвійської хори; зведення оборонних стін Ольвії нібито на початку V ст.; відносне зростання кількості негрецьких імен у просопографії Ольвії V ст.; розширення ольвійської агори. Останнім часом прихильники цієї точки зору підтверджують свою гіпотезу ще трьома аргументами. Це, по-перше, карбування в Ольвії срібних статерів з іменем Емінака та зображенням Геракла в лев'ячій шкурі (міфічного пращура скіфського царя Емінака), по-друге, знахідка мірного посуду — ойнохої, на якій є відбиток реверсу монети Емінака, по-третє, розповідь Геродота про Скіла.

Варто зауважити, що всі ці аргументи аж ніяк не є достатнім доказом загострення скіфсько-ольвійських взаємин і, тим більше, встановлення протекторату скіфів над Ольвією.

Адже поховання кочовиків уздовж північного кордону Ольвійської держави, на які покликається Ю.Г.Виноградов, знайдені на відстані щонайменше 50 км на північ від Миколаєва (де приблизно проходила

північна межа сільської округи Ольвії) й аж ніяк не можуть вважатися такими, що "тісно обступили" кордон. Тим більше, що значна частина з них належить до IV, а не до V ст. до Н.Х. Але навіть і в тому разі, коли б вони справді "тісно обступили" кордон, це навряд чи могло свідчити про загострення відносин. Скоріше навпаки — про мирні контакти Ольвії та скіфів. Щодо насильцьки вбитих людей, то всього лиш три поховання у Березанському некрополі навряд чи заслуговують на серйозне обговорення хоча б тому, що в ольвійському некрополі V ст. такі випадки не зафіксовані. Не є доказом загострення скіфсько-ольвійських відносин і зростання кількості негрецьких імен, оскільки це може засвідчувати якраз протилежне. Певна річ, нічим не може підтримати гіпотезу про протекторат і факт розширення ольвійської агори. Значний сумнів викликає також теза про редукцію території Березанського поселення. Навпаки, тут у V ст. спостерігається досить активна будівельна діяльність. Стосовно ж запустіння великої хори, то жодних слідів пожеж, руйнувань будівель — усього того, що супроводжує військові дії, — на поселеннях ольвійської округи V ст. не виявлено. Вони були полишені жителями цілком спокійно.

І, нарешті, щодо трьох останніх аргументів прихильників скіфського протекторату. Зауважимо, що, по-перше, зображення на монеті Емінака Геракла, який натягує тятиву лука, може в даному разі й не стосуватися легенди про походження скіфів. Адже воно зустрічається на реверсі й інших монет, наприклад, фіванських статерів. Немає також достатніх підстав вважати ім'я Емінак скіфським, оскільки воно відоме і в Малій Азії. Крім того, навіть якщо погодитися, що це ім'я варварське, то його носій не обов'язково повинен бути варваром за етнічним поход-

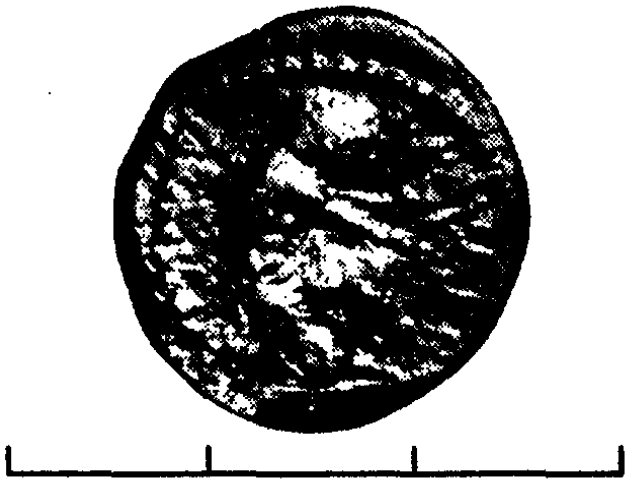

Рис. 25. Монета Емінака із зображенням лучника. Ольвія

женням. По-друге, на згаданій вимірній ойнохої відтиснутий реверс монети з полісною емблематикою Ольвії, а не аверс з ім'ям Емінака та зображенням Геракла (це було б логічним за наявності скіфського протекторату). Крім того, монети Емінака останнім часом датуються в межах 460-430 рр. (і навіть 440-438 рр.), тобто хронологічно їхній обіг ніяк не збігається з часом запустіння хори, яке сталося на два десятиріччя раніше і яке прихильники протекторату пов'язують саме з ним. По-третє, з розповіді Геродота про Скіла аж ніяк не випливає, що Скіл установив економічний контроль над Ольвією, привів до редукції її хори та перетворив Ольвію на торговельного трансагента. Наявність хори ніяк не могла завадити "вивезенню до Егеїди продуктів присвоєння скіфів-номадів" через різницю між ними і продуктами, що їх виробляли ольвіополіти, а також з огляду на значну насиченість ринку Егеїди натуральними продуктами. І, нарешті, розповідь Геродота про Скіла мала з'явитися не раніше 455-445 рр. — за часів його подорожування. Тобто і тут маємо часову розбіжність.

Отже, питання про існування Ольвії в першій половині V ст. під скіфським протекторатом не можна вважати позитивно вирішеним. Але в кожному разі можна вести мову про дві особи, які мали безпосередній стосунок до історії Ольвії у середині V ст. Це Емінак, про походження якого важко щось твердити, та скіфський цар Скіл, котрий, за Геродотом, неодноразово бував у Ольвії, мав там свій палац із біломармуровими сфінксами, дружину-грекиню та добре знав грецькі звичаї. З розповіді Геродота Скіл постає як еллінофіл. Судячи з того, що про Скіла та його перебування в Ольвії ми дізнаємося з твору Геродота, є підстави вважати, що греки вже у цей час виявляли певний інтерес до полісів Північного Причорномор'я і, дуже ймовірно, приїздили сюди. Деякі дослідники вважають, що Геродот побував у Ольвії і саме тут зібрав інформацію, яку потім використав у своїй "Історії".

Не залишилась Ольвія осторонь і зовнішньополітичних подій загальноеллінського значення. В останній третині V ст. відбувається експедиція Перікла до Понту Евксінського, яка мала за мету показати силу Афін та включити до складу Афінського морського союзу нових данників. Існує думка, що й Ольвія увійшла в цей союз і сплачувала форос. Крім того, тут дотримувалися й деяких законів Афінської держави, зокрема щодо уніфікації системи мір, ваги та карбування грошей. Однак уже наприкінці V ст. Ольвія вийшла з Афінського союзу, про що свідчить випуск полісом своєї срібної монети: членам Афінського союзу карбування власної срібної монети заборонялося.

Цей час збігається з початком нового освоєння великої хори. Її поступове розширення починається в останній третині V ст., а масове —

на рубежі V-IV ст. і впродовж першої чверті IV ст. до Н.Х. Нові поселення виникають як на пізньоархаїчних залишках, так і на нових місцях, які ще не заселялися.

Характерно, що одночасно з освоєнням великої хори зникає ольвійське передмістя, поступово завмирає життя на Березанському поселенні. Все це навряд чи можна пояснювати випадковим збігом обставин. Очевидно, більш вірогідним є те, що населення передмістя та Березані взяло активну участь в освоєнні хори. В усякому разі немає підстав припускати на цей час появу в Нижньому Побужжі нової хвилі колоністів з Греції. Проти цього свідчить більш-менш ідентичний стан матеріальної і духовної культури населення самої Ольвії та мешканців сільських поселень.

Отже, серед можливих причин відновлення хори найбільш вірогідною є внутрішня реколонізація. Идеться про внутрішній розвиток поліса, коли після перетворення Ольвії в V ст. на звичайне античне місто звільнилися значні людські ресурси. Стосовно ж інших наукових версій відновлення великої хори (реорганізація структури землеробської території Ольвії, інтенсивне осідання варварів, звільнення від скіфського протекторату), то немає достатніх підстав вважати їх переконливими. Про яку реорганізацію структури сільської округи може йти мова, коли фактично не було чого реорганізовувати: замість сотні пізньоархаїчних поселень в останній третині V ст. існувало щонайбільше кілька. Крім того, навряд чи доцільно шукати причини виникнення нових поселень у суто політичних подіях. Коріння суттєвих змін у системі землекористування слід простежувати в дії економічних факторів, адже саме в IV ст. зароджуються такі протоеллініcтичні економічні явища, як активний розвиток сільського господарства, садибного землеволодіння і т. ін. Слід також враховувати, що населення Ольвії зростало, економіка також розвивалася, й колишня ситуація браку хори до межі V-IV ст. погрожувала знищенням самої основи поліса — ліквідацією його аграрної бази.

Немає також жодних підстав говорити про інтенсивне осідання тут варварів, оскільки культура населення хори кінця V-IV ст. є грецькою. Окремі негрецькі риси помітні лише в таких предметах матеріальної культури, як ліпний посуд. Звичайно, серед поселень могли бути й такі, що їх заселяли еллінізовані варвари (подібний здогад припускається щодо поселення Куцуруб 1). Але це суттєво не змінювало етнічного стану в цілому, тим більше, що, за даними К.К.Марченка, варвари, які проживали в Ольвії та її окрузі, не являли собою єдиного етнічного масиву. Не переконує в наявності переважної більшості варварів у сільській окрузі й те, що на деяких поселеннях нової великої хори будівниц-

тво починалося із землянкових структур. Це явище було стадіальним, і, як уже зазначалося, греки навіть під час заснування Ольвії широко використовували техніку землянкового будівництва. Не можна також вбачати причину відродження великої хори в ліквідації скіфського протекторату, навіть коли б він і існував. Адже саме в цей час починається значне посилення Скіфії, і якби вона була зацікавлена у стримуванні економічного розвитку Ольвії, то не допустила б освоєння великої хори.

Виникнення в першій чверті IV ст. в сільській окрузі Ольвії значної кількості поселень (нині відомі рештки 152 поселень IV - першої половини III ст. до Н.Х.)*, у більшості з яких простежується забудова звичайного античного типу, свідчить про те, що саме в цей час почалося цілеспрямоване формування великої хори. Її межі сягають ареалу поширення античних архаїчних поселень — від лівого берега Бузького лиману до правого берега Березанського та від широти сучасного м.Миколаїв до південного берега Кінбурнського півострова. Відкритим залишається питання, чи засновувала Ольвія наприкінці V - на початку IV ст. поселення Панське в Північно-Західному Криму. Аргументація авторів цієї гіпотези досить переконлива. Щоправда, незрозуміло, чому ж тоді немає поселень між Панським та Дніпровським лиманом, адже Панське навряд чи засновувалося як самостійна апойкія.

У 30-і роки IV ст. життя на багатьох (а можливо, й на всіх) поселеннях на якийсь час припинилося у зв'зку з походом Зопіріона в 331 р. до Н.Х.

Стосовно внутрішньополітичного розвитку Ольвійського поліса існує думка, що в Ольвії в другій половині V ст. встановився режим тиранії. Йому сприяла аристократична спілка мольпів, яка найбільшого авторитету набула в V ст. У другій половині V ст. мольпи приносили жертви до храму Аполлона Дельфінія і, вірогідно, якоюсь мірою впливали на адміністративну та політичну сфери життя. Але вже з початку IV ст. ця спілка у пам'ятках Ольвії зовсім не згадується, що мотивують перемогою демократичних сил: падінням на межі V-IV ст. режиму тиранії, на зміну якому прийшов демократичний устрій держави. На користь подібного висновку свідчить факт, що на початку IV ст. тут був уведений культ Зевса Елевтерія, котрий пов'язувався із згаданими подіями. До цього ж часу належить зміна формули, яку ольвіополіти використовували у своїх державних документах: на монетах з'являється напис ΟΛΒΙ або ΟΛΒΙΟ, іноді — ΟΛΒΙΗ. Нарешті, в с.Парутино знайдено напис на базі статуї, встановленої на честь ольвіопо-

* *Тут наведено сумарні зведення пам'яток IV - першої половини III ст. до Н.Х., оскільки хронологічно культурні шари практично не піддаються розмежуванню на два етапи — до облоги Зопіріона та після неї.*

літа, який начебто вбив "мужа тирана" . Пізніше цей напис був доповнений ще одним фрагментом, що дало змогу відновити практично весь текст, де йдеться про Еврісівія (?), який повернув волю народу і зробив його незалежним. Усе вказує на те, що на межі V-IV ст. у державному устрої Ольвії відбулися суттєві зміни щодо зміцнення демократії. Одночасно велику роль починають відігравати знатні роди, які контролюють релігійне, політичне і, можливо, певною мірою економічне життя в полісі. Такими, зокрема, були члени роду Еврісівіадів, котрі виконували обов'язки жерців головного бога Ольвії Аполлона, сприяли зведенню та ремонту оборонних мурів, про що свідчать лапідарні написи.

Мирний еволюційний розвиток Ольвії був порушений у 331 році навалою Зопіріона, який із 30-тисячним військом пішов проти скіфів і взяв в облогу й Ольвію. Побіжно слід зауважити, що це, за слушною думкою В.В.Латишева, вказує на брак серйозної конфронтації між скіфами та Ольвією. Однак певна нестабільність у Степу давалася взнаки, мабуть, ще до облоги Зопіріона. Саме з цим могло бути пов'язане зведення в першій чверті IV ст. оборонних стін із сирцевої цегли в Ольвії. Чи були тут давніші укріплення, чи ці мури постали першими — сказати важко. Від попереднього будівельного періоду ольвійської оборони зберігся лише невеликий за площею розвал із великих каменів, відкритий на ділянці західної брами, а про існування стін у середині V ст. ми дізнаємося тільки від Геродота. Але вже сам факт, що сирцеві стіни зведені в цей час, свідчить про наявність певної воєнної загрози. Відносно невелика товщина цих стін (близько 1,5 м), брак каменю та спеціальних фундаментів дозволяє припускати, що вони призначалися для оборони міста, наймовірніше, не від грецьких військ (бо ті мали стінобитне знаряддя), а від кочовиків.

В останні роки в Ольвії знайдено дуже цікавий напис, який також свідчить, по-перше, про існування якоїсь небезпеки для поліса, а по-друге, про його тісні стосунки з Боспорським царством на початку (мабуть, у першій чверті) IV ст. до Н.Х.. Напис складався з двох документів, вирізьблених на одному камені. Перший із них є проксенією, яку ольвіополіти дарували Сатиру — сину Спартока, а в другому йдеться про угоду між ольвіополітами та Левконом — сином Сатира: Левкон зобов'язується допомогти Ольвії в разі війни чи з елінами, чи з варварами.

Військові конфлікти знаходять підтвердження і в тому, що впродовж другої половини IV ст. простежується щонайменше два зруйнування оборонних стін у районі західної брами Ольвії.

Облога Зопіріона поставила місто в дуже тяжке становище. Як і кожний античний поліс, Ольвія не мала регулярного війська — в разі

небезпеки треба було збирати народне ополчення. Судячи з повідомлення Макробія, державі довелося вжити надзвичайних заходів для того, щоб привернути на свій бік широкі верстви населення. Були відпущені на волю раби; іноземцям, які мешкали в Ольвії, надані права громадянства; скасовано всі борги громадян поліса. Це не тільки дозволило збільшити кількість війська, а й певною мірою пом'якшило різкі соціальні суперечності, які склалися на той час у полісі.

Чи взяв Зопіріон Ольвію, ми не знаємо: історія про це мовчить. Не простежуються археологічно переконливі сліди розгрому ні на території міста, ні на поселеннях хори. Єдиним винятком є значний шар руйнування та пожежі біля західної брами міста, де впали оборонні стіни, зведені в першій чверті IV ст. Це руйнування та пожежу можна пов'язувати з облогою Зопіріона, але вони не є достатнім доказом того, що місто впало. Що ж до поселень хори, то думка про їх загибель та відродження після того тільки частини з них не має конкретних доказів.

Облога Зопіріона стала тією межею, яка зафіксувала кінець досить тривалого, але повільного розвитку поліса, межею між класичним та елліністичним етапами життя догетської Ольвії.

НАСЕЛЕННЯ

Досить активним було духовне життя ольвіополітів у класичний час. Воно протікало в руслі загальної античної культури, хоча й мало деякі особливості. Ольвіополіти цікавилися, зокрема, грецькою літературою. Так, на одному фрагменті чорнолакової чаші V ст. до Н.Х. був записаний початок "Малої Іліади" Гомера. Надмогильні епітафії свідчать про знання основ віршування.

Велике значення в повсякденному житті мав полісний календар. В Ольвії знайдено фрагмент скіфосу другої чверті - середини V ст., на денці якого ольвіополіт Андокід написав графіті з переліком усіх ольвійських місяців та ім'ям Аполлона з кількома епіклезами: Дельфінія, Лікаря, Таргелія, Лікея. Місяці перелічені послідовно: тавреон, таргеліон, каламайон, панемос, метагейтніон, боедроміон, кіанепсіон, апатуріон, посідеон, енеон, анфестеріон, артемісіон. Календар повністю повторює мілетські місяці, що ще раз свідчить про тісну культурну близькість Ольвії та її метрополії. Дослідники цього графіті припускають, що Андокід присвятив напис Аполлону, який був покровителем календаря, та його святу — Таргеліям. Можливо, таким чином він просив удачі для своєї діяльності протягом усього року.

Певні зміни сталися і в релігійному житті ольвіополітів. У V ст. до Н.Х. на перший план у їхньому пантеоні стає й панує там до середини I ст. до Н.Х. культ Аполлона Дельфінія. Аполлон шанувався як організатор поліса, його патрон, покровитель громади. Функція патрона морських мандрівок, яку дослідники відводили Аполлону, навряд чи мала на той час в Ольвії суттєве значення. На центральному теменосі в V ст. до Н.Х. цьому богу будуються невеликий антовий храм та мармуровий олтар. Слід зауважити, що паралельно з Аполлоном Дельфінієм протягом V-IV ст. існує й культ Аполлона Лікаря, але він втрачає свою провідну роль. Проте жодного антагонізму між цими двома культами не було. Навпаки, на відміну від VI ст. між ними існувала сакральна близькість.

У V - IV ст. ольвіополіти продовжують поклонятися Зевсу, зокрема Сотеру. Мармурову голову від його монументальної скульптури третьої чверті IV ст. знайдено в Ольвії. За епіграфічними написами, на початку IV ст. на короткий час з'являється культ Зевса Визволителя (Елевтерія). Його поява пов'язана з якимись політичними подіями в житті поліса, можливо, з визволенням від тиранії.

Більшої ваги, ніж раніше, набув культ Афіни, про що свідчать графіті, лапідарні написи, а також зображення богині на перших ольвійських литих оболах, а згодом — її емблеми у вигляді голови Медузи Горгони. Згадка в одному з написів про жерця Афіни дає підстави вважати, що вже у V ст. в Ольвії було її святилище.

Серед землеробських культів і далі вшановують Деметру та Кору-Персефону: саме на V - першу половину IV ст. припадає максимальна кількість присвят цим богиням. Існував також культ Гермеса Торговельного (Емполайос).

У V-IV ст. значно поширився культ Діоніса, про що дізнаємося з численних знахідок графіті на кіліках та канфарах, із лапідарних написів. Знайдено й теракотову скульптуру Діоніса. Про зв'язок цього культу з театром у IV-III ст. ідеться в почесних декретах. Свята Великих Діонісій, в яких брали участь офіційні особи, громадяни, гості, влаштовувалися державою і тривали протягом тижня. Під час свят відбувалися змагання хорів, у театрі нагороджували золотими вінками громадян, які відзначилися перед державою, влаштовувалися вакхічні процесії, театральні вистави. Урочистості завершувалися засіданням Народних зборів у театрі. З приводу цих свят в Ольвії збереглися цікаві застільні написи у вигляді графіті на парадному посуді: "добре можна випити", "наповнюй до краю", "наливай пити під силу" тощо.

Поширеним був культ Афродіти Солодкої (Гликеї): знайдено багато теракотових та мармурових статуеток цієї богині. Відомий також

культ Афродіти Морської (Понтії), або щасливо плаваючої (Еуплої) — покровительки мореплавства.

На цьому етапі існували й інші культи: Артеміди Ефеської, Артеміди Дельфінії, Артеміди Агротери (Сільської), Гекати, Тіхе та ін. Але вони, судячи з мізерної кількості знахідок, не мали значного поширення.

Як і раніше, мистецтво в Ольвії продовжувало посідати важливе місце в повсякденному житті громадян. Від початку V ст. та особливо в IV ст. різко збільшується приплив творів мистецтва до Ольвії. Це стосується як прикладного, так і монументального мистецтва.

На столах ольвіополітів з'явився вишуканий посуд з Аттіки, який тепер прикрашався в новому стилі: на зміну чорнофігурним розписам прийшов червонофігурний, тобто на чорному тлі лаку сюжетні фігури залишалися в кольорі глини. Інколи для підкреслення деталей додавалася біла фарба, розбавлена глина і навіть позолота. Серед знахідок посуду цього стилю в Ольвії трапляються твори широко відомих в античному світі майстрів: Епіктета, Олтоса, Епелея, Нікосфена та ін.

Рис. 26. Чорнолакова пеліка. Ольвія. IV ст. до Н.Х.

Значно розширюється імпорт різних видів пластики — великої скульптури, рельєфів, барельєфів, стел, а також теракотових статуеток. Одночасно триває розвиток місцевої художньої школи. Відомі копіювання чи репліки добре знаних грецьких творів, які ольвіополіти хотіли мати у себе вдома. Імпорт цих речей хоча й існував, але був обмеженим. Так, реплікою відомої статуї Афіни Партенос Фідія була невелика мармурова статуетка богині, одягненої в дорійський хітон та панцир з егідою, де зображено Геракла. Лівою рукою богиня спирається на щит. Можливо, зразком для цього твору послужила елліністична копія статуї, але першоосновою був, звичайно, твір класичної доби.

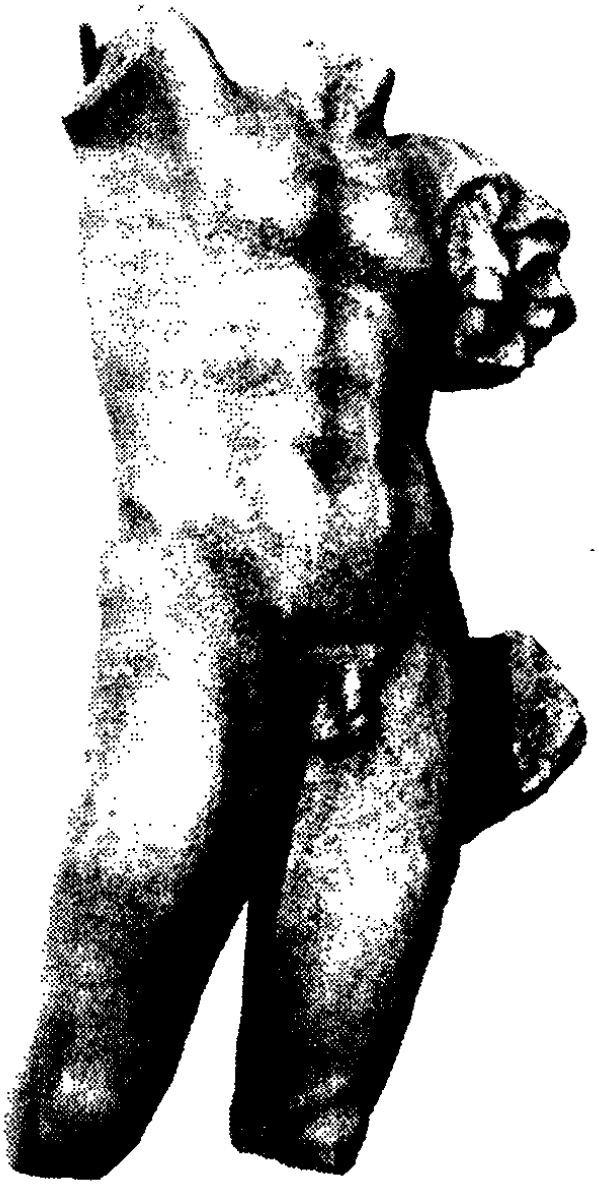

Рис. 27. Аполлон. Мармур. Ольвія. IV ст. до Н.Х.

В Ольвії не знайдено творів таких великих митців Греції, як Фідій, Скопас, Пракситель, Лісіпп та ін. Щоправда, тут виявлено два постаменти з підписами Праксителя та Стратоніда, але самі твори не збереглися. Однак фрагменти кількох скульптур вказують на те, щоб вони виконані під впливом шкіл цих майстрів. З огляду на творчість Фідія зроблена мармурова статуя Зевса Олімпійського, від якої збереглася лише голова. Можливо, статуя була замовлена в Афінах не пізніше третьої чверті V ст. А.С.Русяєва припускає, що це може пов'язуватися із заснуванням в Ольвії культу Зевса Олімпія.

Цікавою є знахідка круглого олтаря з мармуру, на якому в техніці рельєфу зображено процесію жінок у довгому одязі. Легкий поворот тіл та рух складок одягу виконаний у стилі майстрів Аттіки другої половини V ст.

Деякі скульптурні твори належать до категорії надгробків. Так, визначним є рельєф з пентелійського мармуру із зображенням жіночої голівки, виконаний майстром школи Фідія близько 430 р. до Н.Х. Виразною та високохудожньою є мармурова жіноча голівка рельєфного надгробку початку IV ст. Блискуче виконані акротерії з орнаментальними мотивами: листя аканфу, пальмети, іонійський та дорійський кіматії тощо.

ОЛЬВІЯ

Наприкінці першої чверті V ст. до Н.Х. в житті держави відбуваються значні зміни: редукція хори, зростання міської території та ущільнення забудови, перехід до масового наземного житлового будівництва.

Протягом V - IV ст. до Н.Х. Ольвія набуває усіх рис, які були притаманні античному місту: планування, благоустрій, наявність культових, адміністративних, громадських споруд, поширення наземних житлових будинків звичайних грецьких типів, використання прийомів грецької будівельної техніки та конструкцій. Водночас формуються або починають формуватися й найбільш характерні особливості північнопричорноморської архітектури: підвали, шарові підвалини, аттічний ордер та ін., які набувають максимального розвитку на наступному етапі — в елліністичний час. Слід підкреслити, що формування цих особливостей відбувається на місцевій античній основі без привнесення суттєвих елементів варварських традицій, за винятком асиміляції ідеї землянкового будівництва.

Перетворення Ольвії в типове античне місто відбувалося поступово до другої половини IV ст. до Н.Х., коли цей процес в основному завершився.

Уже в V ст. до Н.Х. міська територія значно зростає. Забудовується нижня частина міста і починається освоєння терасної. Отже, в цей час Ольвія в містобудівному плані вже складалася принаймні з двох частин: Верхнього та Нижнього міста. Загальна площа забудови становила не менше 32 га. У Нижньому місті, судячи з проксенічних декретів, в яких згадується право входження та виходу з гавані Ольвії, вже у цей час могли бути портові споруди.

На захід від міста, в основному з середини V ст. до Н.Х., виникає й активно забудовується землянками та напівземлянками так зване передмістя (більш ранні будівлі — кінця VI - початку V ст. до Н.Х. — стояли на таких великих відстанях одна від одної, що твердити про існування тут поселення вже на той час достатніх підстав немає). Ольвійське передмістя відокремлювалося від самої Ольвії Заячою балкою. Воно проіснувало до кінця V ст. до Н.Х. і суттєвої ролі в забудові міста не мало. Появу передмістя ми пов'язуємо з редукцією великої хори. Його навряд чи можна ототожнювати з тим передмістям, про яке згадує Геродот в оповіді про Скіла. Про розміщення значної кількості скіфських вершників у такому стихійно забудованому напівземлянками поселенні говорити не варто. Для них тут просто не було місця. Мабуть, Геродот у даному разі використовує термін "передмістя" як просторове, а не містобудівне визначення.

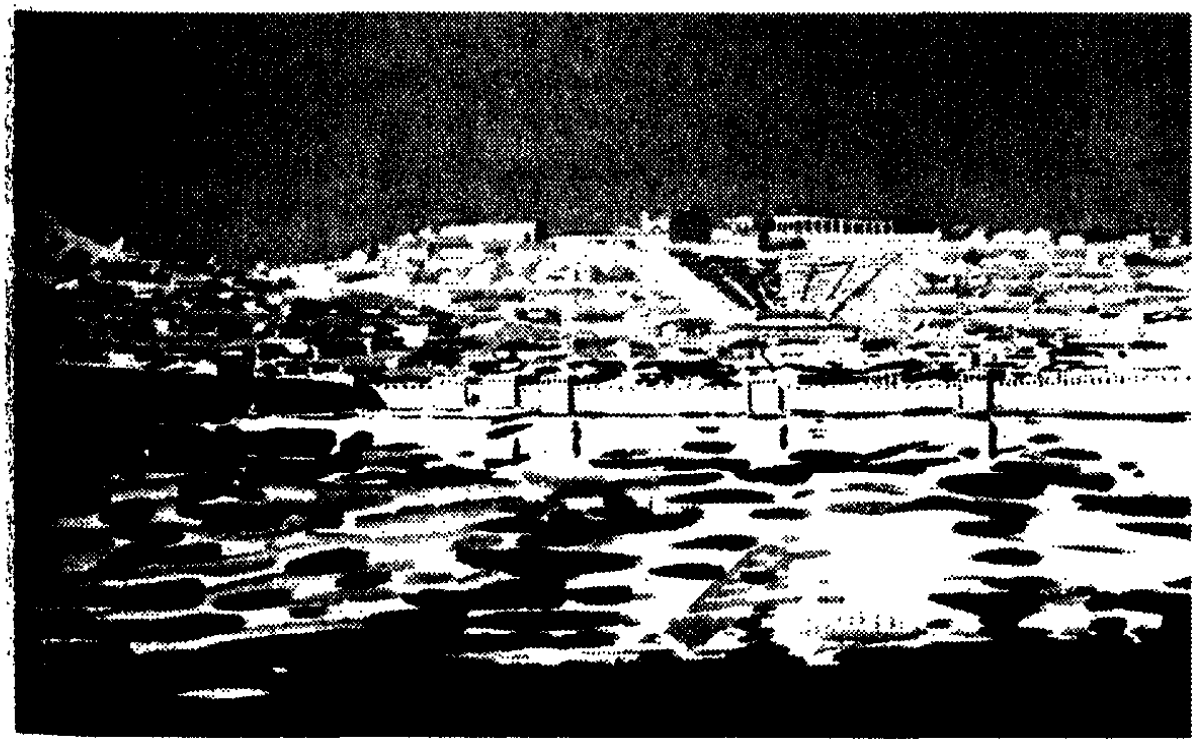

Рис. 28. Вигляд Ольвії з боку Бузького лиману (за С.Д.Крижицьким)

З того ж скіфського оповідання Геродота довідуємося, що на час відвідин ним Ольвії місто мало оборонні стіни і башти. Однак серед розкопаних об'єктів до залишків стін V ст. до Н.Х. можна віднести лише невеликий кам'яний розвал біля західної брами міста. Серед достовірно відкритих ранніх стін розкопані тільки залишки сирцевих кладок, зведених у першій чверті IV ст. Товщина цих стін становила 1,2 м. Оборонна система, як і в подальшому, складалася з куртин та прямокутних у плані веж. Характерною особливістю цих споруд був брак кам'яних фундаментів: заглиблена на 4-5 рядів у землю частина стін викладена з тієї ж сирцевої цегли. Висота мурів становила, найпевніше, 3 м. Місто вони огороджували лише з суші. З боку лиману, судячи з повідомлення в декреті на честь Протогена про відсутність оборони у гаванній частині, місто не мало кріпосних стін аж до елліністичного часу.

Як і раніше, Ольвія не знала єдиного регулярного прямокутного плану. Цього принципу дотримувалися певною мірою лише в окремих районах міста. Ольвія найкраще відповідала містобудівним рекомендаціям Арістотеля, який, маючи на увазі особливості оборони, вважав, що "*не треба облаштовувати місто так, щоб воно усе загалом мало правильне планування; треба, щоб планування йшло правильно*

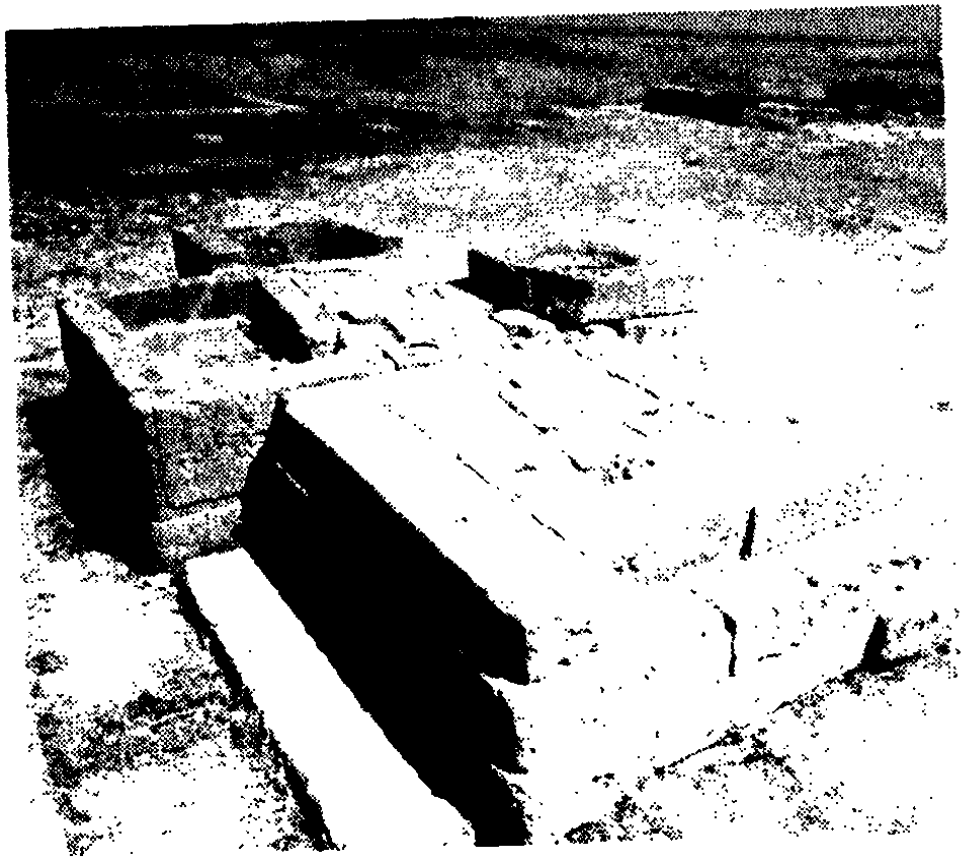

Рис. 29. Головний олтар центрального теменосу. Ольвія

лише в окремих частинах та кварталах". На початку етапу в Ольвії завершується формування вуличної мережі та квартальної структури. Слід зазначити, що вже у цей час ольвіополіти дбали про благоустрій свого міста: здійснюється каптаж джерел, робляться колодязі, під вимостками деяких вулиць прокладаються водостічні канали.

Через усе Верхнє місто з півночі на південь проходила головна поздовжня вулиця завширшки 5-10 м, закладена ще в архаїчний час. Від головної вулиці на схід та захід відгалужувалися другорядні вулиці та провулки завширшки від 0,9 до 4-4,5 м. Ще кілька вулиць проходило з півночі на південь обабіч головної. Містобудівними домінантами Ольвії були комплекси її теменосів та агори, але архітектурні ансамблі цих споруд виглядали значно скромніше, ніж навіть у середніх містах Греції.

Найповніше досліджений центральний теменос, пов'язаний із культами Аполлона Дельфінія, Афіни, Зевса. Центром асиметричної композиції був головний олтар, а просторовою домінантою комплексу — храм Аполлона Дельфінія. Крім того, на центральному теменосі стояли й інші будівлі: скарбниця, олтарі, майстерня для виготовлення мідних виробів, водоймище. Головний олтар теменосу неодноразово добудовувався і в кінцевому вигляді складався з центрального об'єму у формі паралелепіпеда, де розміщувалися плити з трьома заглибленнями для жертвовиливань, центральний майданчик, на якому стояв жрець, та постамент для статуї. Олтар виконаний із ретельно оброблених та щільно припасованих рустованих плит вапняку. Храм Аполлона Дельфінія був антовим у формах іонічного ордеру.

Західний теменос, де відправлялися культи Аполлона Лікаря, Гермеса, Афродіти, Матері богів, Діоскурів, досліджений ще не повністю. Він проіснував від другої чверті VI ст. до Н.Х. по I ст. Крім храму Аполлона Лікаря та олтарів, на цьому теменосі, певно, ще в V ст. до Н.Х., була окрема ділянка з огорожею та пропілоном, де розкопані ще кілька олтарів та будівля невідомого призначення, яка відчинялася на південь.

Крім теменосів, в Ольвії цього часу відкрито залишки, на думку авторів розкопок, гімнасія, що виник ще в V ст. до Н.Х. Рештки споруди, які найкраще збереглися, належать до елліністичного часу. Однак можна припускати, що комплекс цієї будови найімовірніше був лазнею, оскільки саме лазнева частина займає практично чверть усієї площі забудови. Щодо планування, то комплекс складався із перистильного (?) двору або зали, лазневих приміщень, розташованих уздовж східної колонади, групи приміщень з колодязем та системою підігріву води, а також приміщеннями, які розглядаються як аптека. Інакше кажучи, можна схилятися до думки, що весь комплекс призначався для медичної діяльності, яка була пов'язана, зокрема, з культом Асклепія.

Відкрито залишки й інших споруд, котрі могли служили для виконання якихось адміністративних або громадських потреб, проте їхнє конкретне призначення не встановлено. Тут слід сказати про гідросистему для постачання води, як гадають дослідники, до фонтану, розташованого в Нижньому місті.

Житлові квартали цього часу складалися з наземних будинків із внутрішніми дворами звичайних грецьких типів. Вони мали відносно невеликі розміри і скромний декор: відомі залишки досить простих розписів у техніці фрески та енкаустики, виконані в структурному стилі. Будинки були переважно одноповерхові й здебільша безордерні. Специфічну особливість являли підвальні приміщення, в тому числі й житлові: з вогнищами, пічками, жаровнями. Для V ст. до Н.Х. характерним є розташування на території будинків зернових ям. У будівництві для цоколю стін та вимосток дворів використовувалося каміння, для стін — в основному сирцева цегла, дахи іноді вкривали черепицею. Слід підкреслити, що в цілому житлова забудова Ольвії V ст. до Н.Х. була не такою уніфікованою, як у тих містах Греції, котрі мали регулярне планування.

Архітектура поховальних споруд в Ольвії класичного часу залишається досить скромною. Вони вирізувалися в лесових ґрунтах. Поряд із звичайними ямними могилами значного поширення набувають підбійні, а з IV ст. до Н.Х. — земляні склепи, які зазвичай мали одну камеру та ступінчастий дромос. Над окремими склепами знаходимо курганні земляні насипи.

Отже, з розмірів храмів і теменосів, рівня декору, малої кількості монументальних споруд бачимо, що Ольвія була досить провінційним містом. Вона поступалася не тільки Афінам, Мілету чи Делосу, а й Приєні, близькій їй за розмірами й учетверо меншій за кількістю мешканців. Однак щодо будівельної техніки, досконалості робіт та якості конструкцій Ольвія в цей час досягає найвищого рівня за всю свою історію.

Слід зазначити, що наявні дані дозволяють зробити висновок про певну регламентацію та організованість архітектурно-будівельної справи. Можна припускати, що в складі міських магістратів була астиномія. Про це свідчать ознаки регулярності в окремих районах міста, додержання в кварталах червоної лінії забудови, організація агори, елементи міського благоустрою тощо. Хоча Ольвія не мала чіткого регулярного плану, але її забудову не можна вважати хаотичною. Ми не знаємо, які конкретні постанови регламентували будівельну діяльність та благоустрій Ольвії. Однак їхній загальний зміст, у всякому разі визначення обов'язків астиномів, навряд чи суттєво відхилявся од того, що відомо від давніх авторів (Платона, Арістотеля) та з лапідарних пам'яток.

Маємо на увазі турботу про утримання споруд і житлових будинків, а також доріг, джерел, колодязів тощо; встановлення точних меж володінь; нагляд за додержанням таких правил будівництва, які повинні були забезпечувати громадський благоустрій. За Арістотелем, астиноми мали певну спеціалізацію. Були серед них наглядачі кріпосних стін, опікуни джерел, охоронці портів тощо. Усі ці різновиди державної опіки, очевидно, мала й Ольвія.

Щодо організації будівництва та керівництва ним, то тут, напевно, використовувалась поширена в Греції та Малій Азії система, за якою будівництво полісних споруд (стой, екклесіастеріїв, кріпосних стін та ін.) здійснювалося підрядниками. Замовниками виступали епімелети та автори проектів (або конкретного кола робіт) — архітектори. Таким підрядником в елліністичний час в Ольвії був Протоген. Судячи з відкритих у місті архітектурно-будівельних залишків, архітектори іноді брали участь і в будівництві. Хоча в житловому будівництві головну роль, мабуть, мали не архітектори, а досвідчені майстри-будівельники, які постійно жили в Ольвії. З огляду на майже безперервне будівництво, ремісників було чимало. Відмінна якість будівельних робіт свідчить про їхню високу майстерність.

СІЛЬСЬКА ОКРУГА

Як уже зазначалося, нове широке освоєння сільської округи (великої хори) після її запустіння значно активізується на початку IV ст. до Н.Х. До навали Зопіріона її межі сягають кордонів хори пізньоархаїчного часу. Землеволодіння тут мало різні форми, але основною була приватна власність. Причому це стосувалося не тільки місцевих громадян. З декрету на честь братів-сінопейців третьої чверті V ст. до Н.Х. дізнаємося про надання права на купівлю землі та будинків іноземцям. Це свідчить не тільки про пріоритет приватної власності на землю, а й про існування фонду державних земель та його значну роль: постанова видана від імені держави. Відоме повідомлення Геродота про святилище Деметри на Гіпполаєвому мисі вказує й на існування храмового землеволодіння.

Серед населених пунктів сільської округи відомі постійні поселення та сезонні: стоянки чабанів, рибалок, металообробні пункти. Площа постійних поселень коливалась у межах 1,5-10 га. Поселення в регіоні розташовувалися більш рівномірно, ніж у давніші часи. З IV ст. до Н.Х. основним типом поселень на хорі стають неукріплені урбанізовані селища, які розташовувалися переважно в прибережній зоні лиманів. Їхнє

планування наближалося до міського. Тут подекуди були вимощені вулиці, інші елементи міського благоустрою. Будинки на поселеннях зводилися з каміння та сирцевої цегли (схожі на ольвійські) площею 140-190 кв. м, з великим господарським внутрішнім подвір'ям. Цікавим є відкриття на деяких поселеннях землянок — тимчасових жител на стадії формування поселення. В останній третині V ст. з'являється тип індивідуальної (?) садиби площею близько 200 кв.м у вигляді майже прямокутного двору з одно- двокамерним приміщенням.

Мешканці поселень, мабуть, входили до невеликих колективів вільних членів общини, які володіли землею на правах власності або оренди. Судячи з того, що тут не простежуються громадські центри, теменоси та ін., ці поселення не були окремими адміністративними одиницями, а входили до складу Ольвійського поліса.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ПРОМИСЛИ

На початку етапу разом із скороченням у V ст. великої хори в системі ведення сільського господарства відбуваються певні зміни. Зокрема, зростає кількість зерносховищ безпосередньо на території міста. Якщо в VI ст. тут біля жител було по одній-дві ями (іноді їх немає зовсім), то, починаючи з першої чверті V ст., на території міста різко збільшується кількість ям, призначення яких, безумовно, пов'язане із тривалим зберіганням продуктів харчування. Конструктивні особливості ям аналогічні в різні часи: глибина 2-3 м, грушо- або конусоподібна форма; стінки обмазані товстим шаром понтійської глини, іноді обпалені; горловини мали накривки. Часто ями були поодинокими, але незрідка входили до зерносховищ, які складалися з 5-10 ям. Безумовно, таке різке збільшення кількості ям на території міста, де практично вже сформувались усі ознаки міського центру античного поліса, не могло бути випадковим. Це обумовлено наближенням сільськогосподарських угідь до міста та потребою зберігати значні запаси зерна у його межах. Однак такі зерносховища в міських будинках існували відносно недовго — до третьої чверті - кінця V ст., що хронологічно збігається з часом відновлення хори.

У V ст. відбуваються зміни і в тваринництві. Помітно зростає поголів'я великої рогатої худоби і зменшується кількість дрібної. Водночас серед дрібної збільшується відсоток кіз. Оскільки вівці потребують пасовищ, а кози придатні й до міського утримання, такий стан відповідає загальним змінам у сфері сільського господарства Ольвії в V ст. до Н.Х.

З відновленням хори сільське господарство набуває рис, типових для пізньоархаїчного часу. Зростання питомої ваги великої рогатої худоби свідчить і про розвиток хліборобства, де воли використовувалися як тяглова сила. Зростає також роль і вівчарства.

В цілому сільське господарство в IV ст. було більш-менш товарним: його продукція стала об'єктом купівлі-продажу на внутрішньополісному ринку. Про це свідчать знахідки ольвійських монет на поселеннях хори.

Як і раніше, ольвіополіти продовжують займатися рибальством та полюванням. Якщо мисливство мало невелике значення, то рибальство відігравало суттєву роль. Широко використовувалися сітки з грузилами, металеві та кістяні гачки. Залишки риб'ячих кісток постійно присутні в остеологічному матеріалі. Очевидно, в цей час в Ольвії існував рибний ринок, про який згадується в декреті на честь Протогена.

РЕМЕСЛА

У класичний час почала активно й різнобічно розвиватися реміснича діяльність. Особливо великого значення набули такі галузі, як будівництво, металообробка, виробництво керамічного посуду.

БУДІВНИЦТВО

Ольвійські будівельники в V-IV ст. досягли високого рівня техніки будування. Певна річ, частину таких робіт виконували самі власники споруд. Однак значні обсяги будівництва (як громадського, так і житлового), висока якість свідчать про наявність професійно підготовлених кадрів майстрів. Такі роботи вимагали спеціалізації та розподілу праці, починаючи вже з добування необхідних будівельних матеріалів: деревини, глини, каменю. У будівництві використовувались місцеві породи каменю, виходи якого були і в самому місті, і неподалік від Ольвії. Його добування починається в V ст. до Н.Х. Слід зазначити, що в цей же час з'являються й перші елементи благоустрою міста, зокрема водопостачання та каналізація.

З переходом до масового будівництва звичайних для греків наземних житлових будинків значного поширення набули кам'яно-сирцеві конструкції стін. Тобто з каменю робилися цоколі, а самі стіни — із сирцевої цегли. У такій техніці зводилися і житлові будинки, і монументальні споруди. Усі кладки робилися лише на глиняному розчині. Особливо високого рівня досконалості досягли типи кам'яних кладок цоколів та стін житлових будинків у другій половині V - перших двох третинах IV ст. Тут знайшли відображення всі основні системи, які були відомі

в метрополії. Стіни парадних приміщень зсередини обмазували глиною, а відтак покривали вапняним тиньком переважно білого та червоного кольорів.

Перекриття стель, зокрема над підвальними приміщеннями, робилися по дерев'яних балках; дахи — одно- двосхилі. Покрівлі переважали з саману, але в оселях найбільш заможних громадян поступово поширюються й черепичні із застосуванням лаконської або корінфської систем дахів. Виробництво власної черепиці починається лише в другій половині IV ст. Долівки були глиняні, над підвалами — дерев'яні, а в господарських приміщеннях — часто кам'яні. Починаючи з V ст., в ольвійських будинках з'являються житлові підвальні приміщення з кам'яними (рідше сирцевими на кам'яних цоколях) стінами.

Найретельніше виконувалися роботи на будівництві громадських споруд, особливо храмів. Тут багато важили різьблені мармурові деталі, архітектурна теракота. Проте мармур використовувався рідко. В ордерних спорудах продовжував застосовуватися іонійський ордер і лише з IV ст. з'являються перші зразки дорійського.

МЕТАЛООБРОБКА

У першій половині V ст. відбувається розквіт металообробного і, зокрема, бронзоливарного виробництва, основи якого були закладені в попередній час. Цей розквіт пов'язаний із загальним розвитком ремісничої й торговельної діяльності в ольвійському полісі. У цей час вироби місцевого ремесла могли не тільки йти на внутрішні потреби, а й продаватися скіфам.

Ольвійські майстри працювали на привізній сировині. За останніми дослідженнями, основними джерелами чистої міді для Ольвії були Врачанське родовище (Болгарія), Банат та Західні гори в Карпатах. Що ж до інших кольорових і дорогоцінних металів, то їх джерела поки що точно не визначені. Вони могли надходити з Греції, Фракії, навіть з Британії та Іспанії. У зв'язку з цим слід згадати про давні розробки срібла та золота у більш близьких до Ольвії Карпатах.

Технологія виплавлення металів та виготовлення залізних виробів у V ст. практично не змінюється, як і їх основна номенклатура: залізоробне ремесло було спрямоване на виробництво різноманітних знарядь праці. Але тепер особливого значення набуває бронзоливарне ремесло. Про це свідчить хоча б той факт, що всі майстерні з обробляння кольорового металу, які досі відкриті в Ольвії, а також максимальна кількість знайдених виробів належать до кінця VI - першої половини V ст. Майстерні не відмежовувалися від жител, отож їхніми власниками й водночас майстрами були вільні члени міської общини. Всі відомі

майстерні розташовані в житлових будинках у центральній частині міста.

Номенклатура бронзових виробів, які відливались у формах, була досить широкою: від простих голок, проколок, гачків, наконечників стріл до високохудожніх виробів зі складною орнаментацією, із застосуванням псевдозерні, псевдофіліграні, фігурних прикрас тощо. До бронзоливарного ремесла належить і виготовлення монет. Протягом усього V ст. в Ольвії широко ходили литі монети, зроблені на високому художньому рівні — великі аси (оболи) з написами та зображеннями Афіни, Деметри, Медузи Горгони, а також дрібні дельфінчики різних типів та номіналів.

Бронзові сплави за своїм складом були різні: олов'янисті, олов'янисто-свинцеві, рідше — свинцева бронза та чиста мідь. Під час виготовлення монет-дельфінчиків мідь сполучалася з сурмою, свинцем, оловом. У складі сплавів помітними є й хронологічні відмінності. Так, вироби зі свинцевої бронзи з'являються лише з середини V ст. У цей час у сплавах рідше застосовуть олово, що, очевидно, пов'язано з труднощами доставлення сировини. Як і в архаїчний час, форми для лиття робилися з гіпсу або каменю сланцевих чи піщаникових порід. Це були прямокутні пласкі оброблені плитки, на яких ретельно вирізьблювали заглиблення — негативи дрібних виробів, а також литники та отвори для штифтів.

Але вже у другій половині V ст. стає помітним певний спад у цій галузі. Зокрема, скорочується кількість литих бронзових виробів. Навряд чи є випадковим той факт, що досі не знайдено жодної ливарної форми, яку можна було б точно датувати IV ст. до Н.Х. Лише поодинокі екземпляри, зроблені на уламках керамід (велика пласка покрівельна черепиця), можливо, належать до цього часу. Йдеться про негативи недорогих і відносно простих виробів: браслетів, обручок, сережок тощо. З іншого боку, в оброблянні кольорових металів помітне певне розширення номенклатури, зокрема карбування монет із бронзи, срібла та золота. Не пізніше початку другої половини IV ст. в Ольвії починають виготовляти свинцеві культові вироби — букранії та лабриси, яких поки що не знаходимо в інших містах Північного Причорномор'я. Особливого поширення вони набувають в елліністичний час.

КЕРАМІЧНЕ РЕМЕСЛО

Залишків керамічних майстерень V-IV ст. в Ольвії поки що не знайдено, однак значна частина простого керамічного посуду, безсумнівно, виготовлялася на місці. На відміну від Пантікапея та Німфея в Ольвії невідомі такі категорії місцевого посуду, як амфори та розпис-

на кераміка. Але кухонну, просту столову, господарську кераміку за античними зразками тут починають виготовляти від другої половини V ст. У IV ст. асортимент посуду розширюється. Це, як і раніше, господарська кераміка: корчаги, лутерії; кухонний, столовий посуд (червоноглиняний і сіроглиняний) відкритих та закритих форм; світильники, курильниці тощо. Можливо, в цей було невелике виробництво амфор та черепиці.

Продовжували розвиватись інші ремесла: деревообробне, без якого не можна уявити різних архітектурних споруд та хатнього начиння; косторізне (голки, проколки, шила, стилі, прикраси, накладки для скриньок, меблів, саркофагів, колодочок ножів, намиста, підвіски та ін.); скляне (дрібні скляні та пастові прикраси різних форм — намиста, підвіски тощо); прядіння, сировиною для якого були вовна та конопля (є знахідки свинцевих і кістяних кілець для веретен, пряслиць); ткацтво (ваги для ткацьких верстатів).

Отже, в цілому ремісники Ольвії в V-IV ст. уже могли великою мірою забезпечувати потреби економіки поліса, в тому числі щодо обміну та торгівлі.

ТОРГІВЛЯ

Становлення поліса, скорочення сільськогосподарської території, актив-ний розвиток ремесел і високий рівнень їхньої товарності призвели до суттєвих змін у галузі торгівлі, як порівняти з попереднім етапом. Зміни відбулися в торгівлі, у виборі контрагентів, обсязі та номенклатурі статей обміну. Досить чітко простежуються особливості торгівлі ранньо- та пізньокласичного етапів.

Як і в попередній час, вона велася в трьох основних напрямках: усередині державі, з грецьким та варварським світами.

ВНУТРІШНЬОПОЛІСНА ТОРГІВЛЯ

Насамперед слід зауважити, що в V ст. внутрішня торгівля у зв'язку зі скороченням великої хори обмежувалася практично тільки Ольвією. Місцем обміну товарів передовсім була агора. Однак у цей час торговельних споруд на агорі бачимо небагато. Лише на початку IV ст. тут починають зводитися східний та західний торговельні ряди. Судячи з невеликих розмірів та різнотипності приміщень у цих рядах, торгівля велася переважно дрібними торговцями. Хоча, безумовно, була й оптова.

У першій половині V ст. розмінною монетою на внутрішньому ринку продовжували бути литі бронзові дельфінчики. Поряд з ними ольвіополіти починають випускати звичайні круглі литі бронзові монети — аси (оболи та їхні фракції). І дельфінчики, і аси ходили в обігу переважно в Ольвії та приольвійському регіоні. Для розрахунків з торговцями, які привозили товари з Греції, як і в інших північнопричорноморських містах, використовувались золоті монети міста Кізік. Першу карбовану монету Ольвії — срібний статер Емінака — випущено в середині V ст. до Н.Х. Однак це була короткочасна та невелика за обсягом емісія. У всякому разі щодо першої половини V ст. ще не можна говорити про достатній розвиток грошової системи Ольвії. Значне місце тут посідав і натуральний обмін. Розвинене карбування мідних та бронзових монет починається лише в першій половині IV ст. до Н.Х.

Предмети торгівлі були досить різноманітні. Насамперед це продукція ремесла, сільського господарства та промислів. Торгували, звичайно, і привізними товарами: вином та олією в амфорах, тканинами, килимами, прикрасами тощо. З епіграфічних пам'яток V ст., зокрема

Рис. 30. Різноваги. Ольвія. IV-III ст. до Н.Х.

з декрету на честь братів-сінопейців, довідуємось також про торгівлю нерухомістю — землею та будинками, що є ознакою досить складних майнових відносин.

Основною рисою, яка визначала характер обмінних взаємин усередині держави, було активне втручання поліса в цю галузь діяльності громадян. Це позначилося й на подальшому розвитку грошової системи, системи мір та ваги, регламентованих і контро-льованих державою. В основу вагових систем Ольвії було покладено, найімовірніше, евбейсько-аттічну систему, широко вживану в метрополії. У V ст. в Ольвії, мабуть, уже існував інститут агораномії, представники якої ставили своє клеймо на вимірних посудинах: глеках, ойнохойях, чашах. До обов'язків агораномів входили контроль над ринками, організація торговельного процесу, нагляд за відповідністю мір та вагів прийнятим стандартам. На ранньому етапі цим займався лише один чиновник, пізніше колегії агораномів складалися з трьох-п'яти осіб. Про контроль не тільки над зовнішньою торгівлею, а й над внутрішнім ринком свідчать державні постанови, видані від імені ольвіополітів, які надавали право безмитної торгівлі іноземцям, їхнім сім'ям та нащадкам.

Протягом перших двох третин IV ст. до Н.Х. зміцнюється грошове господарство, значно розширюється карбування монет. До цього часу належать останні випуски литих оболів-асів і початок карбування розмінної міді. У середині IV ст. до Н.Х. відбувається емісія карбованих срібних статерів з Деметрою (350-315 рр.), золотих статерів (350-330 рр.), дрібних монет із зображенням Деметри чи Аполлона та дельфіна (380-340 рр.). Такий рівень грошової справи відображає високі потреби ринку як у повноцінній монеті з різних металів (золото, срібло, мідь), так і в її кількості та різних номіналах. У третій чверті IV ст. поліс видає декрет за поданням Каноба, де регламентуються правила торгівлі. За ними дозволяється ввозити та вивозити усяке карбоване золото й срібло, але торговельні операції з ними можна провадити лише на камені в екклісіастерії через ольвійську мідь та срібло; порушникам загрожує конфіскація. Тут же встановлюється паритет обміну грошей: один кізікський статер прирівнюється до 8,5 ольвійських статерів. Все це є безпосереднім відображенням стабілізації економічної бази держави та підкреслює значення товарності в її господарстві. Слід також зазначити, що наявність навколо агори невеликих лавок, рибного ринку, чималих складів амфор, державних постанов дає всі підстави вважати, що в Ольвії у IV ст. серед купців існувало щонайменше дві соціально-майнові групи: капели (дрібні торговці, в тому числі й такі, що займаються роздрібною торгівлею) та емпори (оптовики).

ТОРГІВЛЯ З ГРЕЦЬКИМ СВІТОМ

Упродовж V ст. (особливо в його першій половині — третій чверті) торгівля з Грецією здійснювалася в старих напрямах, де переважав обмін з острівними та східно-грецькими центрами: Хіосом, Самосом, Лесбосом, Клазоменами, частково з Родосом та ін. З Хіосу у великій кількості завозили вино, менше значення мав імпорт столового посуду, зокрема чорнолакових та з білим ангобом тюльпаноподібних (або дзвоноподібних) кубків. Із Самосу везли оливкову олію, смугастий столовий посуд, аски, керноси, теракоти та форми для них, скульптуру, архітектурні деталі. З Клазомен — у невеликій кількості вино та розписний посуд. З Родосу доправлявся розмальований посуд, теракоти — фігурки богині, що сидить, та протоми жіночих божеств. Торгівля з Лесбосом поступово згасає до кінця V ст.

На початку V ст. іонійські міста втрачають свої позиції у зв'язку з поразкою Іонійського повстання та розгромом усього малоазійського регіону. Тоді ж активізується діяльність Афін та Аттіки. Поступово вони стають найважливішими контрагентами Ольвії. Переважну більшість товарів, що звідти надходили, становив парадний керамічний посуд практично всіх основних форм та стилів розпису (чорнолаковий, чорнофігурний та червонофігурний), які були відомі в метрополії. З третьої чверті V ст. з'являється чорнолаковий посуд, прикрашений штампованим орнаментом. Надходили до Ольвії й інші аттічні товари: теракоти, ювелірні вироби, скульптура, зброя. Серед материкових центрів Греції, які торгували з Ольвією, варто згадати Корінф. Його товари в амфорах, а також товстостінна кераміка та теракоти і далі надходили в Нижнє Побужжя.

З третьої чверті - кінця V ст. на ольвійський ринок починають проникати і зовсім нові партнери: міста Південного Причорномор'я, зокрема Гераклея Понтійська (до цього часу належить перша проксенія, подарована купцеві-гераклеоту) та, можливо, ще раніше, Сінопа (маємо дві епіграфічні пам'ятки: дачу ательї Ієтроклу — синові Гекатея із Сінопи початку V ст. та декрет третьої чверті V ст. на честь братів-сінопейців). В Ольвії знайдено сінопські архітектурні деталі: теракотові прикраси, антефікси, акротерії з пальметами. Сюди в V ст. надходила й славнозвісна фарба — сінопіда (залізний сурик), необхідна керамічному ремеслу, для розпису теракот тощо.

У IV ст. розширюється торгівля з грецьким світом і водночас змінюються роль та значення колишніх контрагентів.

Активно здійснюються торговельні відносини з Аттікою. Вони простежуються на великому масиві чорнолакового та червонофігурного

столового посуду. В кінці IV ст. з'являється кераміка з новим стилем орнаментації — рослинним декором рідкою глиною та прокресленими деталями. Певне місце посідає імпорт творів мистецтва. В Ольвії знайдено мармуровий п'єдестал для бронзової статуї, на якому було ім'я афінянина Праксителя, надгробок з іменем Сосія, постамент статуї другої половини IV ст. з ім'ям афінського скульптора Стратоніда. Торгівля з Афінами знайшла відображення в лапідарних пам'ятках Ольвії (існує проксенічний декрет середини IV ст. на честь двох афінян — Ксантіппа та Філополіда).

За написами простежуються спорадичні зв'язки з містами інших частин Греції: Орхоменами в Аркадії в першій половині IV ст. та з Беотією в другій половині цього ж сторіччя.

Послаблюються контакти з іонійськими центрами. Крім Хіосу, продовжується торгівля з Родосом, але тепер предметами його імпорту був не посуд і твори мистецтва, а вино в амфорах. Досить широко відома і продукція інших островів Середземномор'я: Пепарета, Ікосу, Самофракії. Особливо ж тісними були зв'зки з Фасосом — чи не найбільшим центром виноторгівлі класичної та ранньоелліністичної Греції. Торгівля з Фасосом починається не пізніше другої половини V ст.

Не пізніше V ст. греки освоїли прямий шлях через Понт, внаслідок чого торговельні зв'язки з Південним Причорномор'ям набувають особливої ваги. Суттєво зростає імпорт вина з Гераклеї. Із Сінопи до Ольвії завозять черепицю, піфоси, лутерії, архітектурні деталі, а з середини IV ст. й особливо в третій чверті IV ст. значно посилюється імпорт вина та олії. Слід також зазначити, що торгівля Сінопи будівельною керамікою була настільки значною, що в середині - третій чверті IV ст. сінопської черепиці було більше, ніж місцевої.

Велася торгівля, хоча й у невеликому обсязі, і з іншими причорноморськими центрами: в першій половині IV ст. налагоджуються торговельні відносини з Херсонесом, підтримуються зв'язки з Істрією, Месембрією та Візантієм.

Продукція, що йшла на експорт із Ольвії, була та сама, що й на попередньому етапі. В усякому разі немає ніяких підстав вважати, що Ольвія класичного часу, особливо в V ст., коли її сільська округа скоротилася практично до приміської зони, могла бути більш-менш значним постачальником власного хліба до Афін. Тут може йти мова лише про посередницьку торгівлю ольвіополітів зерном, якщо зважити на повідомлення Геродота про наявність скіфів-орачів, які вирощують хліб на продаж. Ситуація змінюється лише в IV ст., коли відбувається нове освоєння великої хори і ольвіополіти дістають змогу вирощувати власне зерно в більшій кількості.

ТОРГІВЛЯ З НАВКОЛИШНІМИ ПЛЕМЕНАМИ

Характер знахідок і практично цілковитий брак монет серед варварських пам'яток свідчать про натуральний характер греко-варварської торгівлі.

Греки одержували за свої вироби переважно продукцію сільського господарства та промислів. Основними контрагентами Ольвії в V-IV ст. залишалися степові (кочові) та лісостепові (осілі) племена. Найбільш активні торговельні контакти в класичну добу припадають на першу половину - середину V ст., причому спостерігається значне розширення античного імпорту до осілих племен Лісостепу. Сюди вивозили амфори, чорнолаковий посуд, прикраси, предмети озброєння. Такий же характер грецький імпорт мав і в степовій зоні. У багатих курганних похованнях — це бронзові та золоті прикраси (дзеркала, бляшки, сережки, намиста, предмети кінської упряжі тощо), металеві предмети побуту, зброя (захисна та наступальна), інше військове спорядження, вино в амфорах, парадний посуд. Ольвійські торговці вивозили до Скіфії переважно вироби, які надходили з Греції. Справді ольвійськими можна вважати лише частину металевих виробів, здебільша бронзових. Треба сказати, що значна частина залізних предметів, знайдених у похованнях степової Скіфії, вироблялися ремісниками лісостепових поселень.

У цілому ж переважає думка, що основним торговельним партнером скіфів у V ст. була все ж таки Ольвія. Роль Боспору на цей час тут була меншою. Значення торговельної діяльності Ольвії підтверджує також торговельний шлях, визначений Б.М.Граковим на підставі поширення металевих виробів, які він вважав ольвійськими. На таку думку наводять повідомлення Геродота. Цей шлях проходив від Ольвії до Дону, потім по Волзі доходив до Південного Уралу в районі сучасного м.Орськ. Від Волги було відгалуження до Північного Кавказу та річки Кама. Окреслювалися й інші шляхи: вздовж Південного Бугу до впадіння в нього річки Синюха і далі до Середнього Дніпра. Цікавою здається також і вже згадана гіпотеза К.К.Шилика про використання сухопутних шляхів по вододілах рік.

Таким чином між Ольвією та скіфським світом у V ст. налагодилися досить тісні торговельно-обмінні стосунки. Посилення їх відбувається в першій половині V ст., адже до цього часу Ольвія вже створила той економічний потенціал, який дозволив їй почати активний обмін зі скіфами як привізними з метрополії виробами, так і продукцією місцевого ремесла. У зв'язку з редукцією ольвійської хори цей обмін мав ще більше зрости, оскільки на той час Ольвія потребувала зерна, а також

інших продуктів та сировини. Створилися внутрішні умови, які сприяли розвиткові греко-скіфської торгівлі. Приблизно з першої чверті - першої третини V ст. ця торгівля стає одним із визначальних факторів розвитку економіки Ольвії. Вона триває і в IV ст., але проти попереднього часу її обсяги скорочуються.

У цілому для Ольвії в IV ст. найхарактернішим було невпинне накопичення основних ознак елліністичної економіки з одночасним збереженням аграрного характеру полісної організації. Це був час, коли всі галузі господарства перебували в збалансованому стані й складали єдину досить ефективну систему.

§ 4. Нижнє Побужжя елліністичного часу

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Одразу ж після ліквідації загрози, пов'язаної з облогою Зопіріона, в житті ольвійського поліса настає час спокійного у зовнішньополітичному сенсі існування. Цьому не завадило й те, що тоді ж ольвіополітам довелося виступити на захист своєї святині — святилища Ахілла на о.Левка. Про ту подію свідчить декрет на честь громадянина, який звільнив острів від морських розбійників. Приблизно в той же час Ольвія підтвердила договір про ісополітію (рівні права мілетян у Ольвії та ольвіополітів у Мілеті) зі своєю метрополією — Мілетом. В останній чверті IV ст. налагоджуються дружні стосунки з Херсонесом. Потім ще два сторіччя ці контакти мали дружній характер. Цілком можливо, що в III ст. між двома полісами був укладений навіть політичний договір. Немає на цей час відомостей і про будь-які конфлікти Ольвії з навколишніми племенами. У політичному розумінні Ольвія, на відміну від Боспору, і далі залишалася звичайним полісом із грецьким населенням.

Спокійна зовнішньополітична ситуація сприяла максимальному за всю історію держави розквіту в усіх галузях господарства, культури,

духовного життя, що знайшло відображення як у місті, так і на хорі. Зростають доходи поліса, згладжуються соціальні суперечності, відбувається скасування боргів, запроваджується фінансова реформа: зменшується карбування мідних грошей проти золотих і срібних для запобігання знеціненню мідної монети ("борисфенів"). Про це дізнаємося з декрету на честь громадянина ольвійського поліса Калініка, сина Евксена, якому за всі ці дії дали винагороду в тисячу золотих та встановили статую. Декрет був виданий від імені найвищих колегій — архонтів та Колегії Семи. Відомі й інші благодійники, які вшановувалися статуями, подарунками тощо.

Цей розквіт тривав до середини III ст. до Н.Х. Кризові перепади та їхні причини (як усієї економіки, так і її аграрної галузі) знайшли яскраве відображення в археологічних та епіграфічних пам'ятках, особливо в декретах на честь Анфестерія та Протогена.

Так, за першим із них, який датується третьою чвертю III ст., місто було змушене відновити ситометрію — безкоштовну роздачу рівних часток хліба членам общини, насамперед бідним верствам населення. Уведення ситометрії було пов'язане, очевидно, із серйозними продовольчими проблемами. Та оскільки Анфестерій усе ж таки зміг здійснити цей захід за рахунок поліса, а не за власні кошти, то фінансове становище міста на цей час ще не було таким катастрофічним, як пізніше, в часи Протогена.

Судячи з декрету на честь Протогена, Ольвія систематично зазнавала навал варварських племен. У декреті згадуються галати і скіри, які уклали союз, а також фісамати, скіфи та савдарати, котрі боялися галатів і шукали укріпленого місця, чого побоювалися ольвіополіти. У декреті зазначається, що "*...усі раби та прикордонні мікселіни, кількістю не менше 1500, які в попередню війну були союзниками у місті, тепер зведені ворогами, і виселилися багато яких іноземців та чимала кількість громадян...*". Попри відкриті воєнні конфлікти, Ольвія була змушена відкуповуватися від "багатьох скіпетроносіїв", а також, мабуть, від сарматського царя Сайтафарна, який прийшов на лівий берег Бугу по "дари" ольвіополітів. Цікаво, що цар не зруйнував лівобережні поселення навіть тоді, коли залишився невдоволеним "дарами" і виступив у похід проти Ольвії. Він не мав наміру розорювати основу того, що забезпечувало йому данину. Головна ж воєнна загроза йшла від відносно великих угруповань варварських кочових племен. Судячи з декрету на честь Протогена, це були переважно галати, які рухались із заходу чи північного заходу і з вини яких близько середини III ст. гине велика хора Ольвії. Залишаються тільки поселення на лівому березі Бузького лиману.

З декрету на честь Протогена найяскравіше вирізняється картина розореного сільського господарства і важкого економічного становища поліса. Казна Ольвії спустошена, община не має ані грошей, ані зерна. Двічі наставав голод: при жерцях-епонімах Геродорі та Плейстарсі. Водночас, зважаючи на дуже нестабільні зовнішні обставини та кілька неврожайних років, необхідно було дбати й про запаси хліба. А ціна на нього за ці роки зросла не менше як утричі. Якщо в часи Геродора за один золотий (статер) можна було купити 5 медимнів зерна (210 кг), то за Плейстарса — лише 1,2/3 медимна (70 кг). Протоген не тільки продає хліб поліса за пристойними цінами, а й ремонтує захисні стіни, сховище для зберігання зерна, надає кошти для відкупу від варварських ватажків тощо.

Від початку другої половини III ст. гіршає й стан міських фінансів, що виявилось у надкарбуванні ольвійських мідних монет. Криза сільського господарства позначилася й на грошовій символіці. Навряд чи випадково з 200 р. до Н.Х. з монет зникає "сільськогосподарська" тематика. Раніше — в другій половині III ст. — на монетах ще досить часто зустрічається зображення Деметри та колосу. Всі ці фактори, а також загибель хори визначають загальну кризу Ольвії.

Проте в другій половині III - першій половині II ст., незважаючи на кризу, місто ще зберігало той вигляд, який воно мало за часів розквіту. Функціонували храми та олтарі теменосів, провадилося будівництво утилітарного призначення, зокрема оборонне.

Більше того, в цілому Ольвія, попри втрату великої хори, очевидно, подолала кризову ситуацію, описану в декреті на честь Протогена, і залишалася й далі більш-менш заможною державою. У цей час в економіці на перший план виходить торгівля, а також певною мірою ремесла. На активну торгівлю вказує те, що в останні десятиріччя III - першій половині II ст. в Ольвії здійснюється інтенсивний випуск срібних грошей. Про активні торговельні зв'язки і взагалі жваву державну діяльність свідчить відносно велика кількість почесних декретів, у тому числі проксеній, які видавалися від імені поліса.

Таким чином ольвійська держава, хоча й була тепер обмежена тільки власне містом та невеликою смугою сільських поселень уздовж лівого берега Бузького лиману, все ж продовжувала жити доволі повнокровним життям, але, звичайно, значно скромніше, ніж у попередній час.

У такому стані Ольвія в другій половині II ст. входить до нового етапу загальної кризи, яка була значна важчою, ніж у другій половині III ст. Ця криза насамперед виявилася в остаточній ліквідації залишків великої хори: припиняється життя на поселеннях лівого берега Бузького лиману. Повсюдно простежується занепад у місті. Розбираються

споруди центрального теменосу. Як видно, суттєво скоротилося і населення міста. Крім засвідченого ще в декреті на честь Протогена виселення з Ольвії частини мешканців під час першої кризи, про це промовляє поява в другій половині II - першій половині I ст. до Н.Х. пустирів на майдані міста. Очевидно, ця ситуація стала однією з передумов переселення до Ольвії арменійців, уродженців Малої Вірменії, Мітрідатом VI Євпатором в останньому десятиріччі II - першому десятиріччі I ст. до Н.Х. І все-таки в другій половині II ст. життя у місті ще протікало в традиційному руслі. Про це свідчать згадки в декреті на честь Нікерата про золотий вінок, який від імені народу поклали на покійного Нікерата, та про кінну статую на змаганнях вершників на честь Ахілла.

У другій половині II ст. до Н.Х. Ольвія, можливо, двічі потрапляє в залежність: спочатку від скіфського царя Скілура, а потім від царя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора.

Основою для гіпотези про певну залежність від Скілура в середині - другій половині II ст. до Н.Х. став факт карбування в Ольвії монет з іменем цього царя. Час царювання Скілура — 150-115 рр. Якщо прийняти думку П.О.Каришковського про існування в Ольвії карбування у родоській монетній системі до 140 р. і врахувати той факт, що Скілур на монетах зображений у поважному віці, то час карбування монет Скілура найімовірніше можна віднести до 140-115 рр.

Проте остаточно з'ясувати, якою була форма та міра цієї залежності, неможливо за браком надійної джерельної бази. У зв'язку з цим слід зазначити, що питання про брак власне ольвійських монет водночас із карбуванням тут монет Скілура вирішується неоднозначно. Нам здається більш обґрунтованою точка зору тих дослідників, котрі вважають, що Ольвія за царювання Скілура все-таки мала власне ольвійське карбування й, отже, не втратила своєї державності. Тобто мова може йти лише про так званий економічний протекторат або взагалі, як у випадку з Емінаком, про використання Скілуром ольвійського монетного двору. Про те, що Ольвія повністю залишалася самостійною державою, свідчать і ольвійські декрети, де не знаходимо будь-яких згадок про залежність, і те, що в монетній справі подальшого часу немає відомостей про елевтерію — звільнення міста.

Про залежність Ольвії від Мітрідата VI Євпатора твердити також немає підстав. Адже власне карбування та згадки про Народні збори, Раду, архонтів у декретах на честь Нікерата та аміського капітана переконують в існуванні державності. Форма залежності могла носити характер певного протекторату. Наприклад, розміщення в Ольвії (за версією С.О.Жебелєва) на її прохання гарнізону для захисту міста від

варварів. При цьому гарнізон утримувався за рахунок самого Мітрідата. Хоча справжні причини перебування в Ольвії гарнізону Мітрідата навряд чи могли мати такий філантропічний характер. Справжньою метою Мітрідата, безсумнівно, було зміцнення власних позицій у Причорномор'ї в його боротьбі з Римом. Ольвія ж була одним із форпостів, вигідно розташованим із погляду стратегії — на найбільш реальному шляху сухопутних римських військ до Криму. Різке зростання в Ольвії кількості монет Понту та Пафлагонії, починаючи з останнього десятиріччя II ст., а також датування декрету на честь аміського капітана свідчать на користь започаткування протекторату Мітрідата над Ольвією в інтервалі останнього десятиріччя II - першого десятиріччя I ст. до Н.Х. Припинення цієї залежності традиційно пов'язують із повстанням грецьких міст Північного Причорномор'я проти Мітрідата в 63 р. до Н.Х. та його загибеллю.

Судячи з декрету на честь аміського капітана, а також із випуску власної монети та її подальшого надкарбування, Ольвія впродовж майже всього цього часу все-таки залишалася самостійним державним утворенням. Зберігалися Народні збори, Рада, Колегія архонтів. Останні випуски мідних монет належать до 73-63 рр. Разом із тим повне припинення товарного сільськогосподарського виробництва (у зв'язку з ліквідацією великої хори), занепад ремесел обумовили і різке скорочення торгівлі. Керамічних матеріалів, які можна надійно датувати I ст. до Н.Х. чи навіть I ст. н.е., у шарах цього часу дуже мало. Це дає підстави для висновку про рустифікацію життя мешканців міста та натуралізацію їхнього господарства.

Останні роки існування Ольвії — до гетської навали в середині I ст. до Н.Х. (найімовірніше, в інтервалі між 55-48 рр. до Н.Х.) — коли зважити на припинення карбування монет у 63 році та надзвичайно бідний археологічний матеріал цього часу, характеризуються остаточним занепадом міста.

За загальноприйнятою точкою зору, яка базується на даних Діона Хризостома — ритора з Віфінії (він побував в Ольвії наприкінці I ст. до Н.Х.), Ольвія в середині I ст. до Н.Х. зазнала розгрому від гетських племен під проводом Буребісти. У своїй промові Діон каже, що місто кілька разів брали вороги, а "*останнє та найбільше розорення було не більше як 150 років тому: гети взяли і його, й інші міста на лівому березі Понту...*" Проте археологічно цей розгром поки що ніде на території Ольвії не простежується. Сліди окремих згарищ, наприклад, біля Зевсового кургану, належать до більш раннього часу. З огляду на це нам здається більш вірогідним, що мешканці залишали місто ще до появи тут полчищ Буребісти, можливо, передбачаючи

цю навалу. Найбільш реальним місцем, куди могли переселитися ольвіополіти, були нижньодніпровські городища.

ДЕРЖАВА І НАСЕЛЕННЯ

Населення Ольвії в елліністичну добу ні етнічно, ні соціально помітно не відрізнялося від попередніх часів. Можна лише здогадуватися про його подальшу поляризацію, коли існували такі багатії, як Протоген, і загальна маса зубожілого населення.

В елліністичний час Ольвія мала всі головні органи державної влади. За своїм політичним устроєм вона була демократичною рабовласницькою республікою, яка в III-II ст., можливо, була замінена на олігархічну форму влади. В такій республіці у виборах адміністративних органів брало участь усе населення поліса, за винятком жінок, іноземців та рабів, котрі не вважалися громадянами поліса. Права громадянства надавалися тільки тим іноземцям, які зробили великі послуги державі. Рядові громадяни не відігравали суттєвої ролі в політичному житті. Вони мали значно менше реальних можливостей, ніж їх багаті співвітчизники, щодо обрання на високі посади, які були часто пов'язані з необхідністю значних особистих витрат заради блага держави, — це називалося літургіями.

Законодавчим органом поліса була екклесія — Народні збори, які в написах іменувалися Народом, та буле — Рада. У Народних Зборах брали участь усі повноправні громадяни. Рада була з'єднувальною ланкою між Народними зборами та громадянами поліса. Від імені цих державних інститутів видавалися державні декрети.

До функцій Ради входило попереднє обговорення всіх найважливіших питань державної діяльності, після чого вони виносилися на Народні Збори. Крім того, Рада наглядала за роботою органів виконавчої влади.

Функції Народних Зборів поширювалися на питання зовнішньої політики та оборони держави, взаємовідносин із навколишніми племенами, виборів посадових осіб (на спеціальних щорічних зібраннях), забезпечення населення продовольством у неврожайні роки, утримання флоту та ін. Збори також видавали закони про грошовий обіг, ухвалювали постанови про звільнення від мита, надання привілеїв або громадянських прав іноземцям. Збори визначали винагороди та видавали почесні декрети на честь громадян, які зробили важливі послуги своєму народові, "*щоб, — як говориться в одному з декретів, — і всі інші громадяни були також ретельнішими у послугах батьківщині,*

коли вони бачать, що благодійникам віддають належну пошану". При Народних Зборах перебував глашатай для виклику осіб, які мали бажання взяти ті чи інші підряди, та врочистого проголошення про нагороди.

Виконавчу владу здійснювали різні магістратури — колегії або окремі посадові особи, магістрати, які обиралися на Народних Зборах відкритим голосуванням, здебільшого на один рік. Більша частина колегій та магістратів згадується в ольвійських написах. Магістратури були незалежні одна від одної й підлягали лише Раді та Народним Зборам. Дуже велике значення надавалося бездоганному виконанню своїх обов'язків членами колегій. Після закінчення терміну діяльності, в разі особливо успішного виконання громадських доручень, колегія нагороджувалася золотим вінцем. Кожна колегія мала своїм покровителем одне з ольвійських божеств. Так, покровителем архонтів був Ахілл Понтарх і, можливо, Аполлон Дельфіній, святилище якого підпорядковувалося архонтам; стратегів — Аполлон Простат та Ахілл Понтарх; агораномів — Гермес Ринковий. Магістрати піклувалися про храми богів, приносили жертви та подарунки вдячності після терміну служби.

Вищою магістратурою була колегія архонтів з п'яти осіб, діяльність якої торкалася майже всіх галузей життя поліса. Вона керувала всіма іншими колегіями, а також наглядала за станом фінансів, контролювала випуск грошей, відповідала за дипломатичні відносини. У разі потреби колегія архонтів могла скликати надзвичайні Народні Збори.

Фінансовими справами, крім колегії архонтів, займалися ще дві колегії — Семи та Дев'яти — і Верховний розпорядник фінансів. Головними джерелами надходжень були торговельні мита, податок на пожертвування, оренда, штрафи, конфіскації майна, благодійні пожертви. Колегія Семи стежила за надходженням податків, мита, штрафів, добровільних пожертвувань, платежів за орендоване державне майно; у її розпорядженні була храмова казна. Іноді вона випускала свої монети — так було в другій половині III ст. до Н.Х. на початку економічної кризи в Ольвії. До обов'язків колегії входило виділення коштів на утримання державного апарату, влаштування громадських свят, у тому числі спортивних змагань, нагородження громадян, які особливо відзначилися, будівництво та ремонт міських споруд, відправлення посольств, заготівля продуктів у неврожайні роки. Фінансова Колегія Дев'яти відала державними цінностями, священною казною, карбуванням монет, надходженням доходів від жертвоприношень.

Існували й інші колегії. Так, військовими справами відала колегія стратегів з шести осіб, які обиралися терміном на один рік. Це були найвищі воєначальники поліса. Нагляд за порядком на ринках, зокре-

ма на агорі, за якістю товарів, точністю мір та вагів здійснювали колегії агораномів. Спершу вони складалися з однієї-двох осіб, пізніше — п'ятьох. Обиралися на один рік, але дозволялося й повторне обрання. Колегія астиномів мала поліцейські функції і стежила за порядком у міському комунальному господарстві, водопостачанні та каналізації, наглядала за будівництвом, шляхами та вулицями, портом, ремісничою діяльністю, реєстрацією документів, точністю мір та вагів (тут обов'язки астиномів збігалися з функціями агораномів).

Деякі керівні функції здійснювали окремі посадові особи: гімнасіарх (керував гімнасієм та влаштуванням змагань), секретар та ін.

Неабияку роль у державному житті відігравав суд. Він складався з кількох відділів, кожний із яких займався певними справами. У судочинстві брали участь судді, звинувачені, свідки. Винні платили штрафи, у них конфісковували майно на користь держави. Особливо суворо карали вільновідпущених, які порушили закон, — їх можна було знову зробити рабами.

За необхідності створювалися й спеціальні колегії. Так, наприклад, в Ольвії документально зафіксована колегія ситонів — тимчасовий полісний магістрат, основним обов'язком якого був контроль над закупівлею зерна та продажем його населенню за помірними і стабільними цінами. Практично це було запобіганням спекуляції. Ситонія відома з трьох документів: стели на честь колегії ситонів із зображенням її членів та декретів на честь Анфестерія і Протогена.

Щодо релігії, то в елліністичну добу посилюються полісні, державно-політичні функції Аполлона Дельфінія — на центральному теменосі будується новий храм цього бога. У святилищі Аполлона Дельфінія зберігалися державні декрети. Свідчення в епіграфічних документах про влаштування тут офіційних трапез дають підстави припускати можливість існування в цьому теменосі пританейону — приміщення, де збиралися пританы і де було священне вогнище поліса. Пританы обиралися для виконання обов'язків голови Ради протягом одного місяця. Вони влаштовували громадські трапези та підтримували вогонь у вогнищі пританейону. Про значення святилища Аполлона Дельфінія промовляє і той факт, що в V-III ст. жерці Дельфінія виконували функції епонімів, тобто їхніми іменами називалися поточні роки. В цілому культ Аполлона Дельфінія в ці часи досягає свого апогею.

Серед інших культів слід відзначити культ Зевса в іпостасях Сотера, Царя (Басилея), Олімпійського. Від статуї Зевса Олімпійського знайдено мармурову голову. На центральному теменосі був зведений невеликий храм, присвячений цьому богові. Триває також вшанування Афіни: її зображення зустрічаємо не тільки на монетах, а й на антефік-

сах дахової черепиці. У II ст. збільшується кількість теракот із зображенням цієї богині.

Особливого розвитку набувають культи Деметри та Кори-Персефони, що пов'язано з розвитком сільського господарства. Зображення Деметри дістало значне поширення на монетах. Обидві богині часто зображувались у коропластиці — як імпортованій, так і місцевого виробництва. З кінця IV ст. в Ольвії відроджується культ Кібели, з якою нерідко ототожнювали Деметру та Кору і яка згодом стає панівною. Святилище Кібели розміщувалося на західному теменосі, де їй були присвячені олтарі і стели з її зображенням, зроблені з місцевого ракушняку. Цей культ набув найбільшого поширення в приватному житті.

Шанувався й далі Діоніс, про що, крім графіті та лапідарної епіграфіки, свідчать знахідки свинцевих зображень букраніїв та сокир, а також невеликих теракотових прямокутних у плані олтариків із рельєфними фігурами з чотирьох боків: Аполлона з Артемідою, Ніки, яку увінчує трофей, Посейдона та Амфітріта, Діоніса з Аріадною та Силеном.

З інших слід згадати культ Афродіти й Артеміди в іпостасях Діви та Мисливиці. З'являються також свідчення цього часу, хоча й нечисленні, про існування в Ольвії культів Посейдона та Геліоса.

Рис. 31. Центральний теменос. За головним олтарем, на другому плані. — храм Зевса (за С.Д.Крижицьким)

Рис. 32. Кора-Персефона. Теракота. Ольвія. III ст. до Н.Х.

Рис. 33. Кібела. Мармур. Ольвія. III ст. до Н.Х.

Крім перелічених, відомі й місцеві культи, зокрема річкових божеств — Борисфена та Гіпаніса. Вони були засновані в Нижньому Побужжі не пізніше середини VI ст. Зображення бородатого і рогатого бога, яке, на думку одних дослідників, втілювало обидві ріки разом, а інших — лише Борисфена, карбувалося на багатьох серіях ольвійських бронзових монет кінця IV-III ст., так званих "борисфенах". Відомі також божества природи — німфи, зокрема Борисфеніда, котру як музу згадує корінфський поет Євмел (друга половина VII ст. до Н.Х.). Вона ототожнюється з німфою ріки Борисфен. У III-II ст., за лапідарними джерелами, в Ольвії існував культ Демосу.

Мистецтво елліністичного часу, особливо на початку доби, перебувало на високому рівні. Воно продовжувало кращі традиції класичного мистецтва. Так, на творчість майстрів скульптури ще великий вплив мали такі митці, як Фідій, Пракситель, Скопас, Лісіпп та ін. Яскравими зразками творів, виконаних саме під таким впливом, є, зокрема, голови статуй Асклепія, Гігієї, Ерота.

Чудовим витвором античної скульптури є мармурова голова бога лікування Асклепія, яка за виразом обличчя, моделюванням деталей, деякими технічними особливостями близька до скульптур Скопаса. Мабуть, під його впливом виконана і монументальна мармурова скульптура Зевса Сотера, від якої також збереглася лише голова. Фрагмент іншої статуї — мармурова головка жінки, найімовірніше, богині здоров'я Гігієї — має ознаки впливу школи Праксителя. Можливо, вона

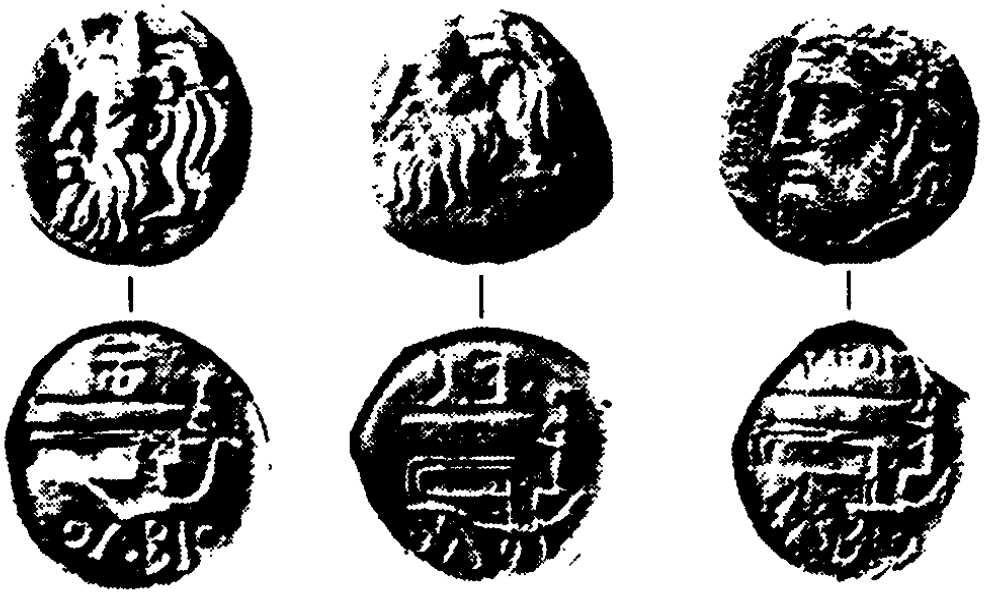

Рис. 34. Карбовані бронзові монети — "борисфени". Ольвія

зроблена в Александрії, де працювали учні скульптора. Очевидно, до цієї ж школи належить і голівка Ерота, де в трактуванні окремих рис і деталей простежуються прийоми, що є характерними для шкіл двох майстрів — Скопаса та Праксителя. Поворот голови, спрямовані вгору очі, напіврозтулений рот нагадують твори Скопаса. А загальний вираз обличчя, його ніжне моделювання, виразна дитяча усмішка наближають цю скульптуру до творів Праксителя. Напевно, до александрійської школи скульптури належать знайдені на західному теменосі голова юнака, торс юнака та торс гермафродита. Видатним твором є і невелика скульптура Артеміди Ольвійської, яку також відносять до зразків александрійської школи. До цієї школи належить, мабуть, і скульптура молодої жінки, що сидить. Є припущення, що це зображення музи і воно входило до групової скульптури, яка прикрашала ольвійський театр.

Крім того, за останній час колекція скульптурн з Ольвії поповнилася мармуровими фігурами жінки, що стоїть; Аполлона, жіночими головками та ін. Серед них особливо помітною є фігура Аполлона,

35. Голова юнака. Мармур. Ольвія. III ст. до Н.Х.

найпевніше, другої половини IV ст. до Н.Х. На жаль, втрачені голова від неї, одна рука та нижні частини ніг. Скульптура зображує оголену фігуру бога, лише на його ліве плече накинутий край гіматія, скрученого жмутом. Можливо, він тримав у руці лук.

Треба зауважити, що на цей час значного розвитку досягла і місцева скульптурна школа. У творчості ольвійських майстрів віддзеркалювалися як античні, так і північнопричорноморські тенденції, що формувало самобутнє явище. Щоправда, вплив місцевої "варварської" художньої творчості виявлявся в Ольвії менш виразно, ніж це було на Боспорі чи в Херсонесі. Місцеві античні школи відображали синтез загальноантичних та північнопричорноморських течій. Залишаючись у руслі грецького мистецтва, тутешні майстри привносили у свої твори нові особливості. Деяка спрощеність та грубість образів і деталей, яскрава розмальованість водночас надавали й особливу виразність цим роботам. Часто

Рис. 36. Муза (?). Мармур. Ольвія. III ст. до Н.Х.

зразками для місцевих скульптур були античні твори, але й тут майстри не точно копіювали оригінали, а певним чином їх інтерпретували.

В елліністичний час в Ольвії було багато вотивних рельєфів із зображенням богині Кібели. Вони виконувалися з мармуру (частина мармурових рельєфів була, очевидно, імпортною), вапняку. Кібела зображувалася в канонічній для неї позі: вона сидить у високому кріслі, на колінах у неї — левеня, в одній руці — фіала, в другій — тимпан. Зразком таких скульптур є невеликий рельєф із вапняку, який зображує Кібелу в традиційній позі: у кріслі, з тимпаном у руці та левеням біля ніг. Він повторює іконографію мармурових та теракотових зображень богині. З Ольвії ж походить і мармуровий рельєф, який практично повністю аналогічний із тим, що зроблений із вапняку. Ці ж майстри виконували зображення танку німф, іноді в супроводі Гермеса, інших міфологічних персонажів. Для скульпторів цієї майстерні характерне сумарне умовне трактування образів, недбале оброблення каменю. Однак у цілому вони наслідували грецькі зразки як у техніці роботи, так і в сюжетах та їхніх деталях.

Видатною пам'яткою ольвійського мистецтва є присвята від колегії ситонів Герою, який Ласкаво Слухає. Це мармуровий поліхромний рельєф (на ньому збереглися сліди позолоти, червоної та жовтої фарб) із зображенням п'яти чоловічих фігур, троє з яких стоять перед олтарем. На тлі олтаря — юнак із фіалою, який веде жертовного барана. В правій частині рельєфу зображена сцена трапези: чоловік, який лежить (Герой, який Ласкаво Слухає), та жінка, котра сидить перед столиком зі стравами. Вона тримає в руках посудину. У нижній частині стели перелічені імена ситонів. Існує думка навіть про портретний характер зображень ситонів. Стилістика рельєфу та його сюжет свідчать про ольвійське походження твору, але зразком для нього були античні стели з присвятами.

Дуже багато знайдено в Ольвії теракотових статуеток, значна частина з них є неабиякими зразками мистецтва пластики. У цих творах виявився розвиток нових рис у мистецтві, які особливо засяяли в елліністичну добу. До Ольвії надходили теракоти з Аттіки, Беотії (Танагра), наприкінці етапу — з Мірини та Смірни. Розширюється тематичне коло статуеток: тут зустрічаються образи практично всіх богів та богинь, "храмових хлопчиків", або кабірів, геніїв з крилами та інших міфологічних істот, жіночі фігурки, побутові сцени. Серед тварин знаходимо фігурки черепахи та птахів (приношення Афродіті), свині (приношення Деметрі), лева, мавпи та ін.

У матеріалах Ольвії є прекрасні зразки типу славнозвісних танагрських статуеток, які дуже високо цінувалися в античному світі.

В стилістиці цих творів помітний вплив скульптурної школи Праксителя. Знайдено також невеликі рельєфи міфологічні сюжети, з вишуканими побутовими сценами.

Триває розвиток місцевого виробництва теракот, на що вказують знахідки форм, зроблених із обпаленої глини.

В Ольвії знайдено унікальні для Північного Причорномор'я екземпляри великих теракот: фігура Геракла, що відпочиває (є думка, що вона зроблена в Херсонесі), напівфігура Кори-Персефони, на якій зберігся розпис яскравими фарбами. Знайдено і фрагменти аналогічних фігур: голови Деметри та Кори, окремі деталі корпусу жінок, руки тощо. Схоже, в Ольвії була майстерня, що виробляла такі великі теракоти богинь.

Унікальною знахідкою є невеликий теракотовий поліхромний рельєф-вставка, який теж виконаний в Ольвії. Форма для його виробництва була з металевого зразка — настільки чіткими та вишукано

Рис. 37. Керамічна вставка із зображеннями Еврідіки, Орфея та Гермеса. Ольвія. III ст. до Н.Х.

окресленими є деталі фігур. Сюжет рельєфу відображає міф про викрадення Еврідіки. Тут відтворені Орфей, Еврідіка та Гермес Психопомп — провідник душ до царства тіней. Зафіксовано той момент, коли, вже виходячи вслід за Орфеєм із підземного царства, Еврідіка обернулася назад і втратила можливість вийти на землю.

До місцевого мистецтва слід віднести й кілька антропоморфних надгробків: вони зроблені з вапняку в дуже примітивній манері. Це зображення верхньої частини фігури людини, частіше жіночої. На довгій товстій шиї — схематичне зображення голови, очі — у вигляді ямок, які розміщені на різних рівнях, ніс та груди зроблені у вигляді невеличких виступів. Існує думка, що такі примітивні надгробки є так званими ксоанами — образами героїзованих предків.

Високого рівня досягло прикладне мистецтво, зокрема виготовлення дрібних металевих прикрас. В ольвійських похованнях часто зустрічаються прикраси для саркофагів: рельєфи з гіпсу, костяні пластинки з вирізьбленими рослинними або геометричними візерунками (іноді у формі голівок тварин), подвійні сокири та букранії із свинцю — невеликі однобічні зображення голови бика. Особливо вишуканими та деталізованими бувають букранії: голови биків виконані дуже реалістично, вони прикрашені стрічками та квітами. Очевидно, такі вироби були місцевою особливістю ольвійського художнього ремесла: поза межами Ольвії вони зустрічаються вкрай рідко.

За часів еллінізму набули поширення вироби з бронзи: посуд, дрібні прикраси, буси, бляшки, сережки, каблучки, підвіски, браслети та ін. Навіть форми для їх лиття часто є творами мистецтва. Вони робилися з фрагментів кераміки — черепиці або ручок амфор, і негатив прикрас був виконаний дуже ретельно й тонко. Взірцем такого виробу може бути підвіска із зображенням п'ятиколонного храму.

ОЛЬВІЯ

Якщо розвиток міста в V-IV ст. відбувався в цілому поступово (в обмежених обсягах за високої якості будівельних робот), то починаючи з останньої третини IV ст., Ольвія переживає своєрідний будівельний бум. Це явище пов'язане з різким підйомом економіки Ольвії на початку елліністичного часу. Загальний розквіт позначився на стрімкому зростанні обсягів будівництва, на зведенні та перебудові громадських споруд, поширенні ордерних житлових будинків. Однак треба зауважити, що в масовому будівництві спостерігається падіння якості робіт, обумовлене припливом некваліфікованої робочої сили.

Відбувається значна диференціація забудови за соціально-економічною ознакою. Зокрема, з'являються великі житлові будинки з багатим декором, у тому числі з мозаїчними підлогами. У цей час закінчується формування всіх найяскравіших особливостей архітектури Ольвії. Етап максимального розвитку архітектурно-будівельної діяльності в Ольвії завершується близько середини III ст. з початком загальної економічної кризи.

На час розквіту Ольвія являла собою досить велике античне місто. Його забудована площа зросла до 50-55 га. Міське населення збільшилось до 15-20 тис. осіб. Уся територія Ольвії, в тому числі й терасна частина, щільно забудована. На північ та захід від міста лежав некрополь, площа якого в IV-II ст. сягала 500 га. Через некрополь від північної та західної міських брам відходили дороги, що вели до найближчих поселень. Некрополь відокремлювався від міста Північною та Заячою балками, які в давнину були значно пологішими, ніж тепер.

На суходолі — з півночі й заходу — місто оточували захисні лінії. Стіна з боку лиману, яка згадується в декреті на честь Протогена, стояла, ймовірно, у прогалині з так званої пристані, що являла собою, напевно, залишки оборонного комплексу ольвійського порту. Система укріплень Ольвії складалася зі стін та прямокутних башт, тобто була одинарною. Ніяких даних про існування в південній частині Верхнього міста укріпленого акрополя немає. Рови відсутні, їх роль виконували Північна та Заяча балки.

Після облоги Зопіріона оборонні споруди були перебудовані вздовж усіх напільних боків Верхнього міста. Ненадійні укріплення першої половини IV ст., зроблені із сирцевої цегли, видно, не пережили облоги

Рис. 38. Уявний вигляд ольвійського порту з боку лиману (за С.Д.Крижицьким)

Рис. 39. Північна брама міста (за С.Д.Крижицьким)

Зопіріона й майже всюди були замінені на потужні мури та башти. Їхні фундаменти спиралися на шарові підвалини, які доводилися до материка. Судячи з кам'яних залишків наземних частин, а також з масивних клиноподібних каменів та монументального блока, знайдених під час розкопок західної брами, вони належали до власне брами або вилазної хвіртки. Всі ці укріплення були зроблені з каменю на всю висоту.

В оборонних лініях Верхнього міста було дві брами — північна та західна. Комплекс західної брами складався з двох квадратних у плані башт (розміри кожної — близько 15х15 м), які фланкували центральну уступчасту в плані куртину завтовшки 4,5 м, де й була влаштована брама. У такому вигляді комплекс збудований наприкінці IV ст. до Н.Х. Окрім північної та західної брам, було розкопано ще три ділянки кріпосних куртин. Найзначніший відрізок розкопаний на схилі Заячої

Рис. 40. Західна брама міста під час розкопок.
На задньому плані — залишки шарових підвалин фланкувальної башти

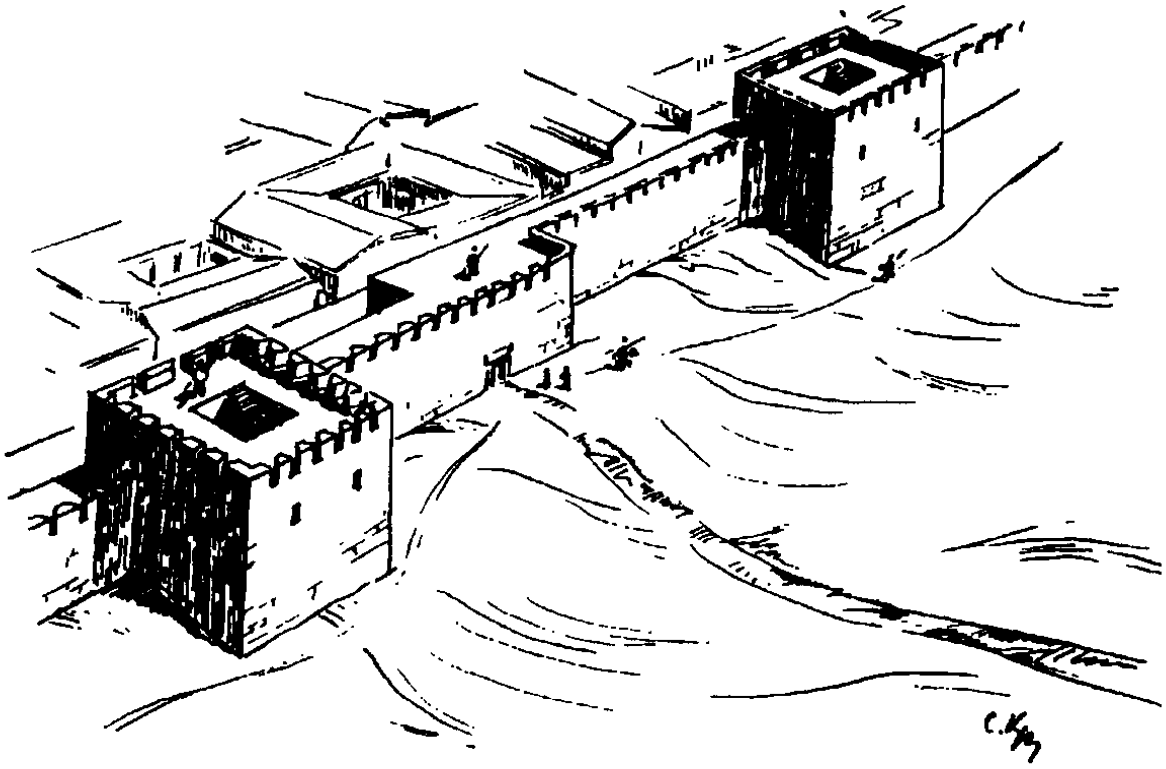

Рис. 41. Західна брама міста (за С.Д.Крижицьким)

балки, де збереглася монументальна кладка завтовшки 3,75 м. Якщо виходити з рекомендацій давніх авторів, то стіна могла мати висоту не менше 8 м.

Верхнє місто, яке майже напівеліпсом охоплювало терасну частину, в містобудівному значенні домінувало в Ольвії. В елліністичний час центром Верхнього міста остаточно стає комплекс агори та центрального теменосу.

Агора мала площу близько 0,35 га. Її оточували по периметру будівлі переважно адміністративного, торговельного та громадського призначення. На півночі розташовувалася головна стоя, а поза нею — центральний теменос. На сході був торговельний ряд, на півдні — гімнасій (чи терми), поблизу яких стояла аптека. На захід від гімнасію був будинок, який, можливо, належав Колегії П'яти. На західний бік від агори виходила будівля, напевно, адміністративного призначення, відтак житловий будинок, невеликий торговельний ряд, дикастерій. За припущенням О.М.Карасьова, на схід від агори, у терасній частині міста, міг стояти ольвійський театр, про який свідчать пам'ятки епіграфіки. Однак переконливих даних про його існування саме тут немає. Невідомо, чи були які-небудь споруди на території самої агори, бо ніяких серйозних розкопок тут не провадилося.

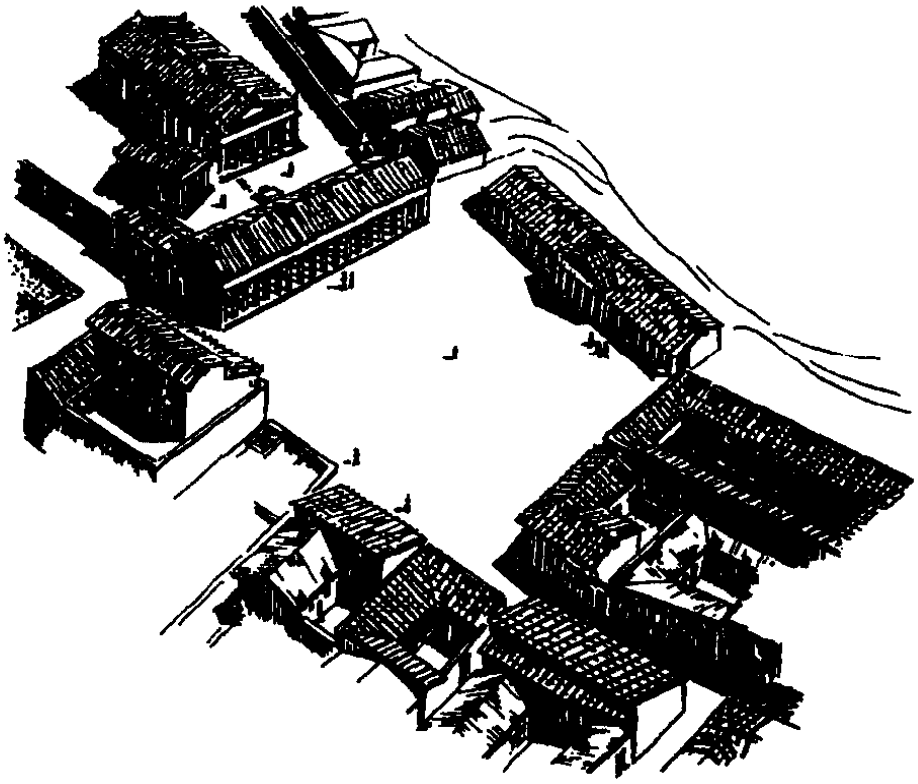

Рис. 42. Центральна частина Верхнього міста (за С.Д.Крижицьким).

Рис. 43. Вигляд великої стої з боку агори (за С.Д.Крижицьким)

Теменос, який відокремлювався від агори головною стоєю, мав у плані форму трапеції та загальну площу близько 0,35 га. Для планування теменосу характерне вільне нерегулярне розташування окремих споруд. Центром ансамблю був головний олтар — саме до нього, але з невеликим зміщенням, повернуті головні фасади храму Зевса та тієї споруди, яку автор розкопок трактував як храм Аполлона. До теменосу вело два входи: головний (західний), де була невелика стоя, що відігравала роль пропілону, та другорядний — зі сходу. Крім того, на теменосі розташовувалися дві квадратні в плані споруди, які були, найпевніше, скарбницями, а також цистерна, майстерня теракот.

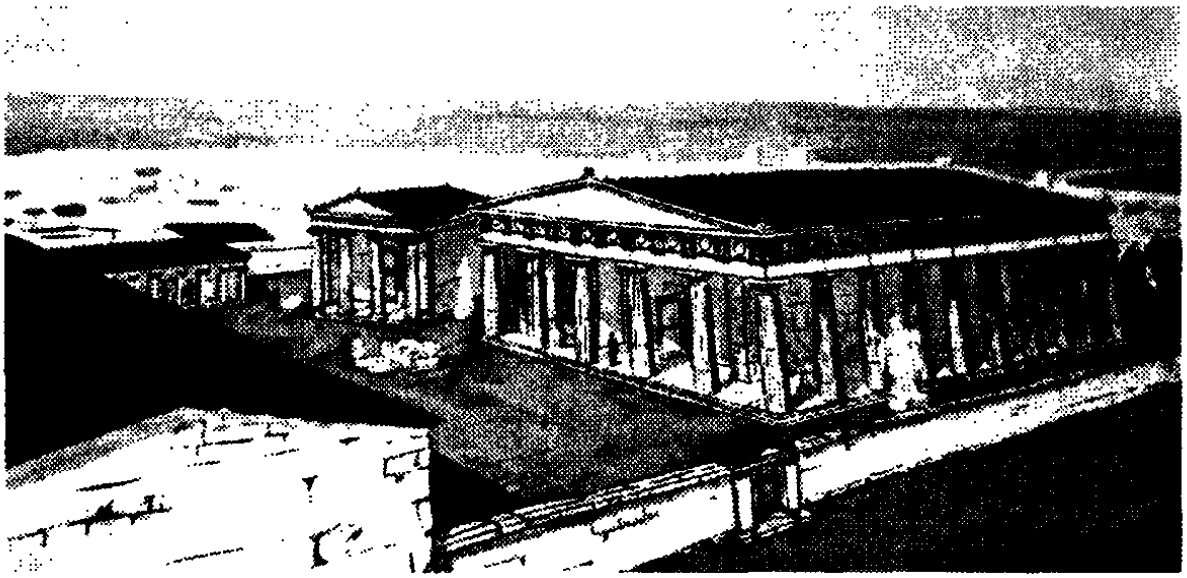

44. Загальний вигляд центрального теменосу (за С.Д.Крижицьким)

Загальне планування терасної частини Ольвії поки що не з'ясоване. Фрагменти вулиць, що тут проходили, зокрема у вигляді сходів, відкриті на різних ділянках.

У Нижньому місті розкопано залишки кількох вулиць. Одна з них — поздовжня — проходила через усе Нижнє місто з півночі на південь і тепер майже повністю знищена водами лиману. Як і у Верхньому місті, ця вулиця не була прямою. Від неї відходили кілька поперечних. У північно-східній частині Нижнього міста відкрито район припортових складів. Неподалік від них, імовірно, був рибний ринок, згаданий у декреті на честь Протогена. В цілому забудова Нижнього міста зорієнтована на порт та припортові споруди.

Ольвія значну увагу приділяла монументальному будівництву: більшість згаданих вище споруд були зведені або капітально перебудовані саме в елліністичний час. Це храми Зевса і, можливо, ще один — Аполлона Дельфінія; головний олтар центрального теменосу; олтарі, в тому числі ступінчастий, та, очевидно, храм західного теменосу; велика стоя, західний і східний торговельні ряди; гімнасій (чи терми), два будинки, мабуть, адміністративного призначення в південно-західному куті агори, будинок суду. За отриманими під час розкопок даними маємо змогу уявити зовнішній вигляд частини цих споруд.

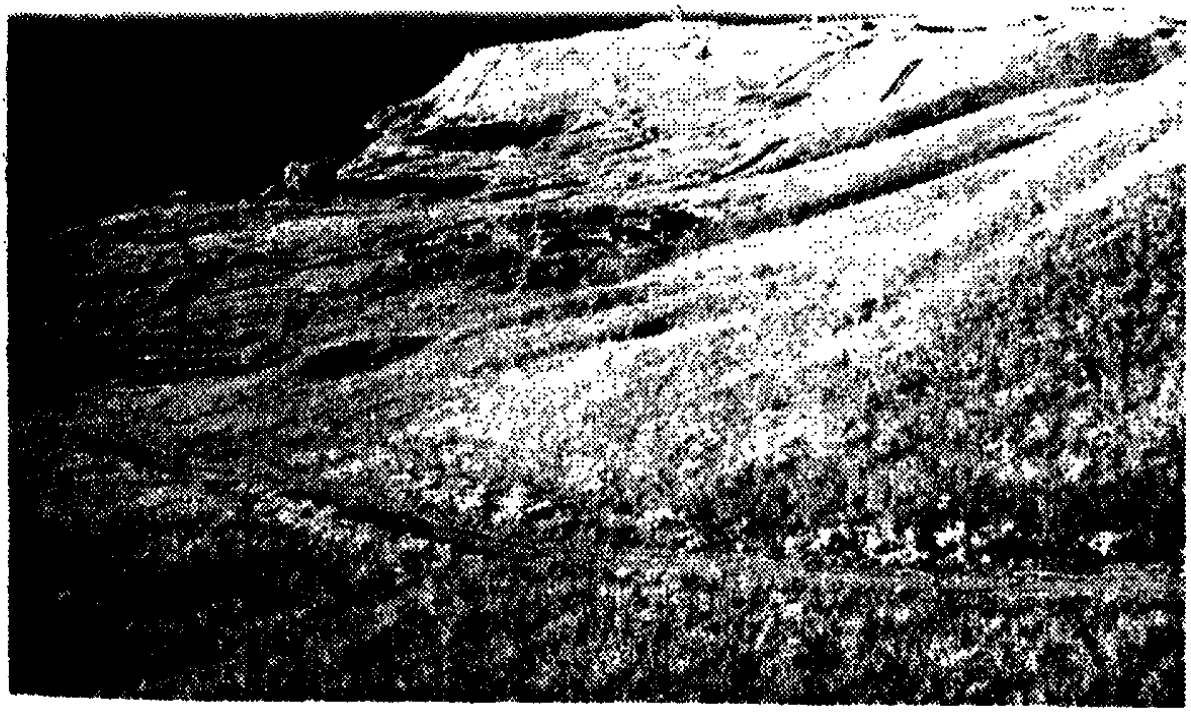

Рис. 45. Сучасний вигляд Нижнього міста Ольвії

Храм Зевса був, найімовірніше, антовим дорійського ордеру. Мабуть, у доричному ордері вирішена й одна із скарбниць. Велика стоя, яка відокремлювала центральний теменос від агори, була двопрогінним у поперечному перерізі портиком, що відкривався на агору. За припущенням археологів, стоя на головному фасаді мала удвічі більшу частоту колон, ніж на головній поздовжній осі споруди. Припускається також, що центральна колонада могла бути вирішена в іонійському ордері, а зовнішня — в дорійському. Східний торговельний ряд агори складався щонайменше з десяти приміщень і міг мати портик уздовж фасаду, найпевніше, аттічного ордеру. Будівля дикастерію, приміщення якої групувалися вздовж північної та східної сторін внутрішнього двору, була, можливо, двоповерховою ордерною і мала портики вздовж головного (вуличного) фасаду та північної сторони двору. Західний торговельний ряд складався з чотирьох приміщень, портика перед ним не було. Як для східного, так і для західного торговельних рядів характерна наявність підвалів.

У спорудах елліністичної Ольвії широко використовувалися дорійський та іонійський, а в невеликих будівлях — аттічний ордери. Корінфський ордер у цей час, принаймні в зовнішніх колонадах, не застосовувався. У стильовому аспекті ордерні деталі Ольвії не мали принципових відмінностей від грецьких та малоазійських. Переважна більшість архітектурних деталей виконана не з мармуру, а з ракушняку, що свідчить про їх місцеве походження та про наявність в Ольвії висококваліфікованих майстрів-каменярів.

Основну масу забудови міста становили житлові будинки, які розкопані в різних частинах Ольвії. У кожному окремому кварталі розташовувалося від 2 до 11 будинків. Площа кварталів коливалася від 500 до 3000 кв. м. Однак у межах кожного кварталу площі забудови окремих будинків були відносно близькими. Близькість спостерігається і в типах планування.

Тогочасне домобудування Ольвії досягло свого найвищого рівня. На цьому етапі остаточно сформувалися основні типи житлових будинків та їхні особливості. Досягла максимуму диференціація будівель за розмірами і багатством декору. Поряд з невеликими безордерними будинками площею близько 100 кв. м стояли великі, з перистильними дворами і загальною площею близько 500 кв. м. У деяких простежується розмежування приміщень на дві частини: жіночу (гінекей) та чоловічу (андронітіс). Розкопані в Ольвії центральні приміщення чоловічої половини — андрони — мали підлоги, покриті різнокольоровою галькою, укладеною на цем'янковому розчині з геометричним орнаментальним або жанровим зображенням. Стіни таких приміщень мали фрескові розписи в геометричному чи квітковому стилях.

Рис. 46. Залишки в Нижньому місті багатих будинків ольвіополітів після розкопок

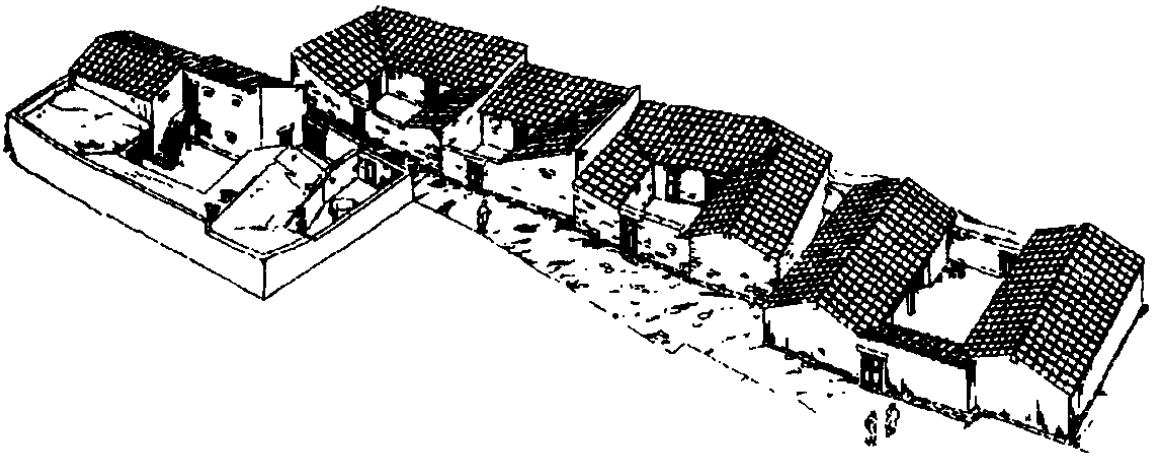

Рис. 47. Квартал житлових будинків на околиці міста (за С.Д.Крижицьким)

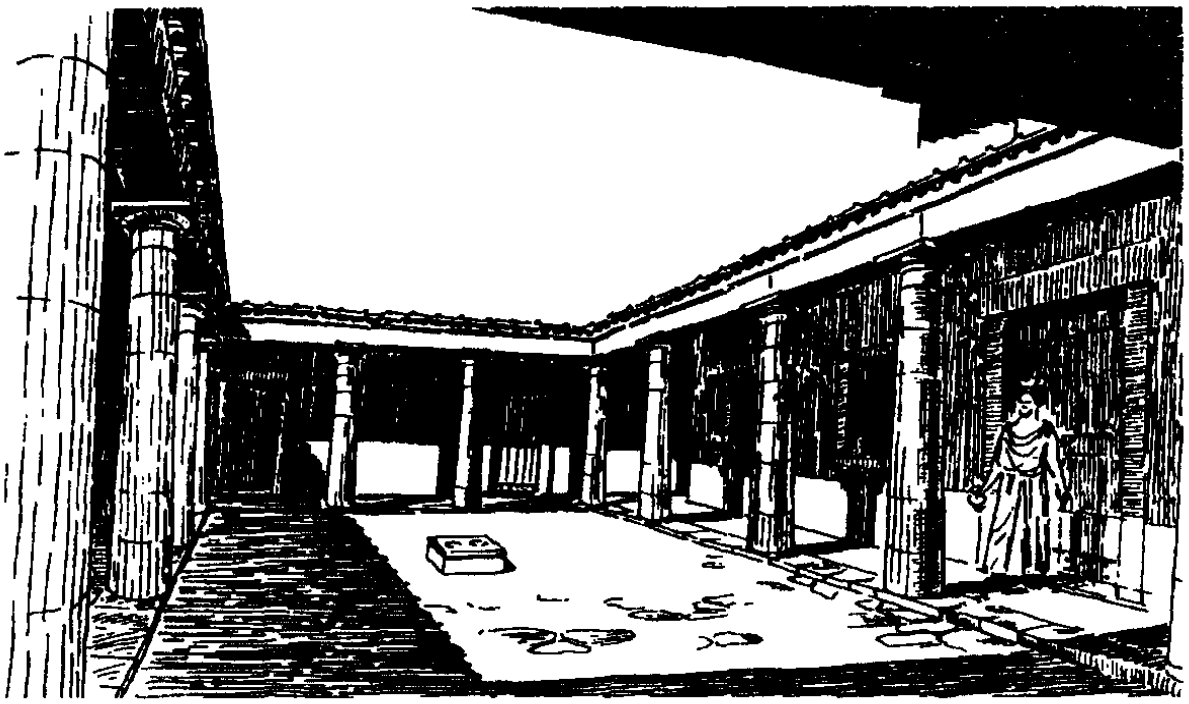

Рис. 48. Подвір'я багатого житлового будинку (за С.Д.Крижицьким)

Через брак регулярного плану міста та стандартних розмірів і форм кварталів ступінь типізації ольвійських будинків був невисоким. Власне кажучи, поки що ми не знаємо жодного прикладу бодай двох абсолютно однакових будинків. Вони найчастіше мали один поверх, іноді — два. Були поширені житлові підвали, іноді навіть цілі підвальні поверхи. Але в цілому ольвійські будинки за своїм плануванням належать до типових грецьких схем із внутрішніми дворами, де в основному й проходило життя сім'ї. Двори більшості будинків не мали обабіч колонад — вони були безордерними.

Зважаючи на ці прикмети, на місця розташування всіх будинків, їхні розміри, планування, наявність або брак ордеру і декору, доходимо висновку про те, що найзаможніша частина корінних ольвіополітів, очевидно, землевласників, мешкала в південному секторі Нижнього міста. Будинки центру Верхнього міста належали достатньо багатим домовласникам: жерцям, торговцям, міняйлам і т. ін. Щодо околиць, то тут мешкало досить строкате населення, пов'язане, очевидно, із сільськогосподарським виробництвом, промислами (зокрема з рибальством), можливо, з ремеслами. Інакше кажучи, дані домобудування вказують на значне розшарування мешканців Ольвії та його районування за соціально-економічною ознакою.

Про розшарування населення свідчить і характер поховальних споруд. У цей час в ольвійському некрополі поширюються кам'яні поховальні споруди. За планувально-типологічним виглядом вони мало чим

Рис. 49. Андрон та полвір'я багатого будинку під час розкопок

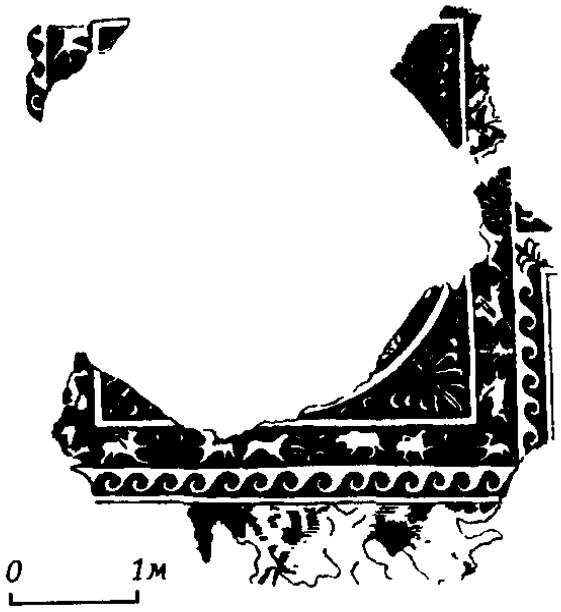

50. Галькова підлога андрону одного з будинків

відрізняються від аналогічних поховань попереднього етапу. Це або тип кам'яної скрині, або однокамерний склеп із горизонтальним чи похилим дромосом. Цікаве їхнє об'ємно-конструктивне вирішення — поява напівциліндричних склепінь і висока якість виконання. Звичайно, витрати на спорудження кам'яних склепів або скринь не можна порівнювати з витратами на звичайні земляні склепи чи, тим більше, прості ґрунтові могили.

Рис. 51. Фрагменти сим із зображеннями Медузи Горгони, які прикрашали карнизи найбільш значних будівель. Ольвія. IV-III ст. до Н.Х.

В елліністичний час максимального розвитку досягає санітарний благоустрій міста. Майдани та вулиці здебільша мали тверде покриття, яке найчастіше вимощувалося з битої кераміки, інколи — з вапнякового кришення. Під вимостками вулиць часто робилися водозливи, які відводили господарські та атмосферні води від житлових будинків до поглинаючих колодязів чи за межі міста. Ольвія мала також добре налагоджене водопостачання. У Верхньому місті це були цистерни для зберігання води в житлових будинках, накопичувальні колодязі, резервуари в районі центрального теменосу, нарешті колодязь у гімнасії, який доходив до водоносних шарів. У Нижньому місті були колодязі на перехрестях вулиць, фонтани, а також централізоване розведення води від джерел до розташованих поряд багатих будинків. Наявність звалищ за межами західної оборонної лінії свідчить про видалення сміття за місто.

У цілому, як уже наголошувалось, Ольвія як місто в останній третині IV- першій половині III ст. досягла найвищого розквіту за всю свою історію. Основні категорії та типи споруд, їх будова, прийоми будівельної техніки, декор, ордери розвивалися в руслі загальних тен-

денцій грецьких міст. Проте Ольвію не слід сприймати як консервативний провінційний варіант грецького міста. Попри внутрішній самостійний розвиток на базі еллінських традицій, Ольвія, яка перебувала в оточенні місцевих племен, не могла не збагатитися певними особливостями власного регіону. Саме в елліністичний час на основі досягнень античної архітектури сформувалися і найбільш яскраві прикмети ольвійської школи, які знайшли відображення переважно в житловому домобудуванні: у плануванні та об'ємних вирішеннях будинків, у появі житлових підвальних поверхів, шарових підвалин, цистерн специфічної конструкції, в особливостях ордеру, кам'яних кладок і т. ін. У місті працювали професійні архітектори, висококваліфіковані майстри, очевидно, розвивалося й власне виробництво будівельних матеріалів (місцевою вважають, зокрема, черепицю з клеймом МОСХО).

Однак це був нетривалий розквіт, який закінчився близько середини - другої половини III ст. Судячи з декретів на честь Анфестерія та Протогена, у час, коли видано ці декрети, в Ольвії навряд чи велося якесь значне монументальне будівництво, крім суто утилітарного, наприклад, оборонних стін (башта Клеомброта II ст. до Н.Х., присвячена Гераклу) або житниці. У всякому разі, за винятком будов, у епіграфічних пам'ятках не згадують про нове монументальне будівництво.

Занепад міста найвиразніше простежується на центральному теменосі та в житловому будівництві. Практично всі споруди, які були зведені або перебудовані на центральному теменосі на початку етапу, із середини II ст. до Н.Х. припиняють своє існування. Відбувається запустіння житлових районів на околицях міста, де в цей час або трохи пізніше виникають невеликі гончарні печі. У II ст. до Н.Х. гинуть і вже не відновлюються деякі будинки навіть у центральних частинах міста. У житловому секторі помітні тільки перебудови, причому недбалі, які погіршували планування та конструкції будинків. Ремонти оборонних споруд також провадяться недбало, з використанням каменю вторинного вжитку. Наприклад, під час ремонту кріпосних стін та башт західної лінії були використані постаменти статуй та архітектурні деталі, очевидно, від храмів і споруд центрального теменосу, розібраних у II ст. до Н.Х. Тільки гострою нуждою можна пояснити розбирання таких святинь.

У I ст. до Н.Х. нове будівництво цілком припиняється. Місто вже на момент гетської навали під проводом Буребісти у середині I ст. до Н.Х. було в жалюгідному стані: розібрані для ремонту оборонних стін святилища, пустирі та згарища в житлових кварталах не тільки на околицях, а й у центрі.

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

Хора Ольвії не була цілком знищена під час походу Зопіріона. Вірогіднішою є точка зору тих дослідників, котрі вважають, що відбувся не тотальний розгром ольвійської хори, а лише спустошення ланів та відносне розорення окремих поселень, що було звичайним на час воєнних дій. Це підтверджує і той факт, що відразу ж після походу Зопіріона освоюються нові райони хори, відбудовується переважна більшість поселень IV ст., збільшується й щільність її заселення. Територія сільської округи досягла максимальних розмірів. Слід також зазначити, що останнім часом з'явилися дані, які дозволяють ставити питання про можливість входження до хори Ольвії деяких нижньодніпровських поселень IV-III ст. до Н.Х. На користь такого припущення свідчить збіг хронології та складу монетних знахідок на цих поселеннях та в сільській окрузі Ольвії.

На хорі зберігаються ті самі категорії поселень, що й за часів архаїки: тимчасові стоянки чабанів та рибалок і постійні поселення. Серед звичайних окремих поселень зустрічаються аграрні агломерації, які складалися з кількох населених пунктів як однієї категорії, так і різних: поселення і садиби або поселення та стоянки чабанів. У цілому постійні населені пункти певною мірою мали урбанізований характер. Але велася забудова й садибними індивідуальними комплексами. Особливо слід відзначити появу в післязопіріонівський час так званих колективних садиб.

З погляду планування житлові блоки індивідуальних садиб були близькі до міських житлових будинків малої площі — 100-150 кв. м — з внутрішніми дворами. Тут жили, очевидно, сім'ї управителів або власників. Природно, ця панська частина посідала в садибі домінантне місце. Крім того, до садиб, за Колумелою, повинні були входити господарський та складський блоки. В західному Криму відомі садиби з таким функціональним розподілом приміщень.

Колективні садиби могли мати розміри від 600 до 2000 кв. м та один- два двори. Відомо близько 30 таких садиб переважно на північ від Ольвії. Найповніше досліджено колективну садибу біля Дідової Хати, яка мала площу близько 1200 кв. м і один двір. Тут уздовж периметру великого двору розташовувалися в один ряд дво- трикамерні помешкання з однаковим типом планування. Не видно домінуючого блока власника чи управителя, планування не має яскраво вираженої функціональної диференціації. Нарешті, судячи з наявності двох основних типів житлових модулів, населення садиби розподілялося на дві категорії, можливо, різного ступеня соціальної залежності або заможності.

Поширення на хорі Ольвії садиб свідчить про зміни в системі землекористування. Відбувається концентрація земельної власності, посилення диференціації сільських структур та регламентації землекористування. Мешканці колективних садиб, очевидно, були соціально залежними. Щодо економічного стану, то їх, напевно, можна порівняти з найменш заможними жителями міста. Про це підказує нам убогий характер їхніх осель та супровідний матеріал. Якщо колективні садиби виникли відразу ж після облоги Зопіріона, коли ольвіополіти були змушені надати волю рабам і скасувати борги малозаможним, то можна здогадуватись, що саме вихідці з цих двох категорій населення і стали власниками таких садиб.

Загибель поселень ольвійської великої хори припадає на середину III ст. до Н.Х. Це сталося внаслідок різкого погіршання воєнно-політичної ситуації і, зокрема, галатської навали. Слід, однак, зазначити, що остаточне припинення життя на хорі, на наш погляд, слід пов'язувати з частанням наприкінці III - на початку II ст. засушливого клімату. Після цих подій життя на великій хорі завмерло майже на дві з половиною сотні років. Лише на лівому березі Бузького лиману кілька поселень проіснували до середини II ст. до Н.Х.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Основним напрямком землеробства залишалося зернове господарство. Суттєві зміни в технології виробництва зерна та системі землеробства не простежуються. Можна лише завважити більше поширення засобів для дроблення та розтирання зерна: кам'яних ступ, зернотерок, ручних важільних млинів. Основними культурами залишаються пшениця, ячмінь, просо. Зернове господарство ранньоелліністичного часу було найбільш продуктивним за весь догетський період. Зростання об'єму продукції відбувається в основному за рахунок розширення площ. Посівні угіддя на цей час могли сягати 400 кв. км; кількість зерна за врожаю 14 ц з га — 30 000-55 000 т при потребі поліса та хори 30 000 т. Звичайно, якщо середній врожай був близько 8 ц з га, то ольвіополіти не мали змоги вирощувати зерно на продаж.

І далі відігравало значну роль тваринництво. Скотарство, як і раніш, було стійловим та відгінним. Велася навіть селекційна робота: існувало кілька порід великої рогатої худоби. Певну роль у господарстві відігравало птахівництво: розводили курей, качок. За деякими даними, можна гадати про початок у цей час розведення на хорі виноградників. Вирощувалися городина та садові культури. Серед промислів вирізня-

лося рибальство, бо постачало один із найважливіших продуктів харчування й могло забезпечити суттєву статтю торгівлі.

РЕМЕСЛА

Одночасно із сільським господарством помітно розвивалися ремесла й торгівля. Серед ремісничих занять ольвіополітів найбільше значення в першій половині етапу мала будівельна справа. Це пов'язано зі значними обсягами будівництва, яке розпочалося після навали Зопіріона.

У час розквіту хори та міського будівництва особливого значеиня набула металообробна галузь, яка постачала знаряддя праці для всього господарства, в тому числі для виробництва захисної та наступальної зброї. Це стосується як чорних, так і кольорових металів. Проте якихось принципових технологічних змін проти попереднього часу не спостерігається: дещо змінюється характер сплавів кольорових металів відповідно до різного призначення виробів, повністю зникають кам'яні ливарні форми. Тепер для виготовлення форм використовують фрагменти керамід, ручки та стінки амфор, рідше — метал.

Цікаво, що у виробництві речей з кольорових металів на тлі загальної кризи наприкінці III - на початку II ст. до Н.Х. помітний значний підйом. Він простежується на великій кількості знахідок ливарних форм, які точно датуються цим часом. Заради збільшення об'єму продукції відбувається спрощення технології виробництва ювелірних речей. Особливо зростає кількість свинцевих виробів. Це свідчить про певну переорієнтацію економіки після загибелі великої хори.

В елліністичний час поряд із досить значним імпортом амфор та різноманітного столового посуду значно збільшуються обсяги власного керамічного виробництва. Такі категорії, як кухонний, сіроглиняний та червоноглиняний столовий посуд (частково спеціальний, туалетний), а також будівельна кераміка виготовлялися в Ольвії в значно більшій кількості, ніж у попередній час. У північній частині Верхнього міста відкрито залишки двохярусних круглих у плані гончарних печей другої половини II - першої половини I ст. до Н.Х. Поряд знайдено фрагменти бракованого сіроглиняного посуду, форми для черепиці тощо. Можливо, саме тут існував керамік пізньоелліністичного часу.

Слід зазначити, що ольвіополіти не тільки навчилися робити лакоподібні покриття парадного посуду та посудини з рельєфним штампованим орнаментом (так звані мегарські чаші), але й досягли високого рівня майстерності в техніці розпису посуду натуральними акварельними фарбами. Для акварельного розпису характерні сюжетні зображення, вико-

нані в багатій кольоровій гамі (білий, жовтий, червоний, рожевий, пурпуровий, синій, сірий, брунатний, чорний кольори). Така кераміка вироблялася в Ольвії з другої половини IV до середини II ст. до Н.Х.

Археологічні знахідки свідчать про активний розвиток інших ремесел: прядіння, ткацтва, деревообробки, обробляння кості, виробництва скла та ін.

ТОРГІВЛЯ

В елліністичний час торговельна діяльність починає відігравати дедалі більшу роль у житті суспільства. Товарне виробництво поступово стає одним із основних факторів економічного життя. Через те й обмінні стосунки в різних формах, особливо в грошовій, значно ускладнюються і розширюються. Змінюються й основні напрями торгівлі.

Держава активно контролює торговельну діяльність ольвіополітів. Одним із виявів такого контролю був подальший розвиток магістратури агораномії, яка відігравала дуже важливу роль в елліністичний час. Збільшення кількості агораномів (колегія тепер складається з трьох осіб), безумовно, пов'язане з конкретними потребами держави щодо зміцнення контролю за стихією торгівлі. Клейма цієї колегії ставилися на вимірних посудинах, іноді — на рівновагах. Як і раніше, у IV-II ст. в Ольвії використовується вагова система, яка базується на евбейсько-аттічних стандартах.

У ранньоелліністичний час зберігається державний контроль за грошовим обігом. За свідченням уже згадуваного декрету на честь Каноба, виданого в 40-30 рр. IV ст., закріплювалася монополія місцевої монети у полісі, всі розрахунки мали провадитися ольвійськими грішми, обіг кізіків усередині поліса заборонявся. Мав значення і той факт, що обмін кізіків на ольвійські монети звільнявся від мита. Основою грошової системи ставало ольвійське срібло: монети із зображенням Деметри та орла на дельфіні.

Після облоги Зопіріона була здійснена золота емісія й почалося довготривале карбування так званих "борисфенів" — специфічної мідної ольвійської монети із зображенням на аверсі бородатої голови (ймовірно, річкового божества Борисфена), а на реверсі — горита, сокири, монограми та напису "ΟΛΒΙΟ". Таким чином, уже з початку елліністичного етапу грошове господарство Ольвії переживає суттєве піднесення.

Про збільшення обсягів та значення внутрішньополісної й міської торгівлі, свідчить, зокрема, перебудова споруд агори в післязопіріонівський час: торговельні ряди були значно розширені. Обмін із поселен-

нями хори до її розгрому був досить активним і не лише натуральним: знахідки ольвійських монет на поселеннях вказують на його частково грошовий характер.

Ситуація починає змінюватися з другої половини III ст., коли припиняються емісії золота та срібла, поширюється перекарбування монет, відбувається зниження відповідності ваги гирь та монет до державних стандартів. Після середини III ст. не могла не звузитись і внутрішньополісна торгівля, особливо продукцією сільського господарства, обсяг якої суттєво скоротився.

Широкі міжнародні зв'язки є однією з характерних рис економіки еллінізму. Певною мірою це знайшло своє відображення в торговельних стосунках Ольвії з Егеїдою та містами Причорномор'я. На початку етапу ще значну роль відігравали колишні традиційні напрямки обміну. Пізніше — із середини III ст. — чітко простежуються суттєві зміни і в напрямах, і в характері торгівлі. З Греції продовжували ввозити вино, олію, кераміку, тканини, предмети мистецтва, зброю.

З Аттіки до Ольвії практично до середини III ст. надходить столовий керамічний посуд, предмети мистецтва, теракота (зокрема, славнозвісна танагрська), архітектурні деталі, прикраси, зброя. Починаючи з середини III ст. аттіко-ольвійська торгівля втрачає провідну роль. З початку і до середини III ст. вона значно скорочується з іншими центрами материкової Греції: Мендою, Пепаретом, Аканфом. Навіть довготривала торгівля з Хіосом також практично припиняється не пізніше середини III ст.

Зате одне з перших місць в елліністичній торгівлі посідає тепер о.Родос. За імпортом вина він поступається лише Сінопі. Особливо значним родоський імпорт був наприкінці III - на початку II ст. Згасають ці зв'язки лише наприкінці II - на початку I ст. Крім вина, з Родосу до Ольвії надходив розписний керамічний посуд. Про визначну роль торгівлі з Родосом свідчать почесні декрети другої половини III ст. (на честь Агасікла, сина Агесандра, та Геланіка), а також перехід Ольвії на родоську систему монетної ваги.

З Косу до Ольвії надходило, особливо у II-I ст., вино. Вино і вази з рельєфним декором у III - на початку I ст. завозили з Кніду. Столова кераміка, зокрема мегарські чаші, та предмети мистецтва імпортували з Делосу та Пергаму. Простежуються і зв'язки з Північною Африкою. Так, із Єгипту в середині III ст. надходила кераміка стилю Гадра, яка використовувалась у похованнях. В Ольвії знайдено зразки александрійської скульптури, скляні та пастові вироби. Велася виноторгівля з пунійським регіоном. Маємо єдине свідчення про зв'язки з далекою Сірією — проксенію на честь її мешканця, сина Аполодора, яка датується II ст. до Н.Х.

Великого значення для Ольвії набули торговельні зв'язки з Причорномор'ям. Особливо це стосується південнопричорноморських центрів — Гераклеї та Сінопи. Проте поступово до середини III ст. імпорт вина та олії з Гераклеї зменшується до кількох відсотків, тоді як сінопський імпорт до Ольвії сягає 60 відсотків. Із Сінопи надходили не тільки вино та олія, а й оливки, фарба. Особливого значення набуває імпорт будівельних матеріалів: черепиці, архітектурних деталей тощо. Найпізніші надходження сінопських товарів зауважуємо ще й у середині I ст. до Н.Х. Інтенсивні зв'язки в елліністичний час були налагоджені й із Херсонесом, звідки до Ольвії також завозили вино. Широке постачання херсонеського вина (майже чверть усього ольвійського імпорту) тривало до кінця III ст. З Ольвії походить кілька проксеній, дарованих херсонеським купцям. З іншими понтійськими містами — Істрією, Калатисом, Тірою, Боспором, полісами Західного Причорномор'я — торговельні контакти були незначними.

Отже, впродовж елліністичного часу, а особливо під його кінець середземноморська торгівля певною мірою поступається чорноморській. Основними постачальниками вина поряд із Родосом стають Сінопа та Херсонес. Значно скорочується обсяг надходжень й інших середземноморських товарів.

Важливі зміни сталися в торгівлі Ольвії з негрецьким світом. Наприкінці IV - на початку III ст. обмін зі скіфами приходить до свого завершення. Не пізніше початку другої половини III ст. припиняються практично всі економічні контакти античних міст зі скіфами. Тепер зв'язки із скіфським та сарматським світом складаються зовсім на іншій базі: вони переходять у площину політичних та часто данницьких відносин.

У цілому ж економіка ранньоелліністичної Ольвії, як уже підкреслювалося, досягла свого найвищого за всю історію поліса розквіту. В цей час (остання третина IV- середина III ст.) усі галузі господарства — хліборобство, тваринництво, ремесла, торгівля, монетна справа — перебували у збалансованому стані. Проте після подій, описаних у декреті на честь Протогена, практично в усіх галузях, починаючи з другої половини III ст., відбуваються певні (іноді кардинальні), в основному негативні зміни. Припиняється життя великої хори, тобто зникає сільськогосподарська база економіки. Натомість посилюються ремісничa та торговельна діяльність. Водночас відбувається переорієнтація зовнішніх зв'язків: припиняється торгівля з варварським світом й активізується з південнопричорноморськими містами. Зростає значення промислів, зокрема рибальства. Такий стан утримується приблизно до кінця II ст., після чого — до середини I ст. — відбувається остаточний занепад економічної діяльності.

§ 5. Ольвія в другій половині I ст. до Н.Х.- третій чверті III ст.

Цей період загалом характеризується активним проникненням до Північного Причорномор'я Риму.

МІСТО ТА ЙОГО СІЛЬСЬКА ОКРУГА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I СТ.

Як уже зазначалося, більшість жителів залишила місто, найпевніше, ще до гетської навали. Про це свідчить поява в Ольвії пустирів ще в II ст. до Н.Х. та брак згарищ і суцільних руїн у культурних шарах I ст. до Н.Х. Найбільш вірогідним місцем перебування біженців були нижньодніпровські городища, частина яких не зазнала гето-дакійської навали. Це доводить, з одного боку, значна еллінізація культури населення городищ, а з іншого — варваризація зовнішнього вигляду ольвіополітів. Діон Хризостом у своїй промові, характеризуючи вбрання ольвіополіта Каллістрата, зазначав: "*...одягнений він був у шаровари та інше скіфське вбрання, на плечах мав невеликий тонкий чорний плащ, який зазвичай носять борисфеніти. Решта одягу переважно чорного кольору на зразок одного скіфського племені, котре, напевно, тому й отримало в еллінів назву меланхленів (ченців)*". Імовірно, що ольвіополіти, які переселилися в нижньодніпровські городища і прожили там кілька десятиріч, перейняли певні варварські звичаї, що збереглися в них і тоді, коли вони повернулися до Ольвії.

Після гето-дакійської навали, яка відбувалася між 55 та 48 рр. до Н.Х., життя в Ольвії на кілька десятиріч завмерло.

Лише наприкінці I ст. до Н.Х. - на початку I ст. н.е., як свідчать археологічні знахідки, місто починає поступово відроджуватися. Цей процес був складним і повільним. Найімовірніше, він мав не організований, а стихійний характер. Після майже двох сторіч запустіння в першій половині I ст. відбувається нове освоєння сільської округи. Поселення виникають не тільки на залишках старих, що існували в

елліністичний час, а й на нових місцях. Однак територіально хора Ольвії проти минулого скорочується, а щільність розташування та кількість поселень зменшуються. Характерною відмінністю від попередніх часів є те, що ці поселення вже укріплені городищами з ровами та кам'яними захисними мурами. Це обумовлено переміщенням сарматів зі сходу на захід наприкінці І ст. До середини І ст. сармати, за Помпонієм Мелою та Сенекою, виходять до Дунаю, який стає межею між римськими та сарматськими землями. Поява укріплених сільських городищ у цей час була загальною тенденцією — від Південного Криму до Середнього Подніпров'я.

Система приольвійських укріплених городищ, може, й стала тією перешкодою, завдяки якій основний потік сарматів пройшов далеко на північ від Ольвії. Цілком можливо, що Ольвія в цей час для протистояння сарматам могла створити оборонний союз із скіфами, які мешкали в Нижньому Подніпров'ї. Про це певною мірою може свідчити одночасність будівництва ольвійських городищ та обороних мурів на нижньодніпровських поселеннях. Такий ольвійсько-скіфський союз не суперечив би інтересам Риму, політика якого у відносинах з варварами була досить гнучкою. Втім, ольвійсько-скіфський союз навряд чи зміг би проіснувати до середини І ст., коли в Ольвії починається регулярне карбування золотих статерів сарматського царя Фарзоя.

Звичайно, для зведення такої захисної системи, як у Нижньому Побужжі, була потрібна велика кількість матеріалів і будівельників. Отже, саме цим можна пояснити цілковите завмирання в цей час значної будівельної діяльності в самій Ольвії. Тому тут і досі не відкрито будь-яких залишків оборонних споруд першої половини І ст н.е.

Знайдені епіграфічні пам'ятки, які свідчать, що держава мала звичайну полісну структуру з усіма найважливішими органами влади, датуються лише першою половиною І ст. І тільки в середині І ст. відновлюється власне карбування монети. Тобто ми не маємо точного терміну відродження держави. Можна тільки твердити, що це сталося не пізніше середини І ст.

Про те, що Ольвія наприкінці І ст. до Н.Х. - в першій половині І ст. не являла собою значного центру, свідчить і брак інтересу до цього поліса (на відміну від Херсонеса чи Боспору) з боку Риму, хоча торговельні контакти ольвіополітів з італійськими центрами простежуються від рубежу ер. Звідти вже тоді до Ольвії починають надходити вино та оливкова олія, скляний і керамічний посуд. Водночас відновлюються зв'язки із давніми контрагентами Ольвії: південнопонтійськими та малоазійськими містами, зокрема із Сінопою, Візантієм, Пергамом, Самосом, Косом. Окрім цього, торговельні зв'язки підтримуються з

Аттікою, Александрією та іншими містами Східного Середземномор'я.

Про певний інтерес Риму до ольвійського регіону свідчить лише те, що в основі техніки будівництва захисних споруд городищ Нижнього Побужжя помітні не тільки грецькі, а й провінційно-римські військово-будівельні традиції, а в системі розташування городищ — надбання фортифікаційної практики римських військ. Побутує навіть думка, що в будівництві цих споруд могли брати участь римські військові інженери. А втім, зацікавленість Риму в цьому регіоні на той час не могла бути значною, оскільки шляхи просування кочовиків зі сходу на захід проходили на північ від Ольвії й стратегічного значення ця територія не мала.

Проте невдовзі Ольвія потрапляє до сфери прямих інтересів Риму. Зокрема, існує точка зору про можливість участі Ольвії в 45-49 рр. в римсько-боспорській війні (на думку одних дослідників, на боці Риму, інших — Мітрідата VIII). Втім, участь Ольвії у цій війні досить сумнівна. Найбільш вірогідною здається точка зору, за якою Ольвія та Херсонес брали участь у цій війні на боці Риму й підтримували боспорського царя Котіса. Запровадження в Ольвії нового літочислення в 46 чи в проміжку між 63 та 66 рр. (за різними джерелами), про що свідчать надкарбування на ольвійських монетах, дало підстави висловити одну слушну гіпотезу. Згідно з нею, введення нового літочислення в Ольвії (як і в Тірі та Херсонесі) було пов'язане з певними подіями у відносинах з Римом — участю Ольвії у згаданій війні чи, пізніше, з походом Плавтія Сільвана.

Слід зазначити, що територія відновленої Ольвії в цей час, тобто в першій половині I ст. н.е., майже втричі менша ніж в елліністичну добу. За Діоном Хризостомом, котрий відвідав Ольвію на півсторіччя пізніше, в 99 р., навіть тоді місто мало жалюгідний вигляд: "*Про колишнє розорення* (ритор має на увазі гето-дакійську навалу — авт.) *свідчать поганий вигляд будівель і тісне розташування міста на невеличкій території; воно прибудоване лише до незначної частини давньої міської межі, де залишається ще декілька башт, які не відповідають ні величині, ні силі теперішнього міста; простір, що лежить між ними, щільно забудований будиночками майже без проміжків і обнесений дуже низенькою неміцною стінкою. Деякі башти стоять так далеко від заселеної нині місцевості, що не можна навіть уявити собі, щоб вони належали одному місту*".

І все ж таки з епіграфічних пам'яток маємо відомості про те, що вже за часів Августа і Тіберія, тобто значно раніше (на півстоліття з гаком) відвідин Діоном Ольвії, тут починають зводити монументальні споруди. Зокрема такі, як молільню, що була відбудована архонтами; стою, присвячену Абабом імператорам Августу і Тіберію; екседру, побудовану

домоправителем Діомедом для Оронта, сина Абаба. Крім того, за археологічними даними встановлено, що в цей час виникають перші господарські комплекси в передмістях верхньої та нижньої частин Ольвії.

Повернення ольвіополітів у рідне місто, крім цілком природних причин, зокрема усвідомлення ними своєї еллінської єдності, патріотизму (бо для них це було повернення на батьківщину), стало можливим завдяки пом'якшенню зовнішньої військової ситуації, про що свідчить виникнення сільських поселень. Політичне утворення Буребісти до цих часів не доживає, оскільки розпадається невдовзі після смерті цього ватага гето-даків у 29 р. до Н.Х. Головний же потік сарматів, які в цей час переміщуються на захід, проходив на північ від Ольвії. Освоєнню сільської округи сприяли й кліматичні зміни, оскільки спекотний клімат попередніх часів змінюється більш помірним. Саме ці причини, з погляду В.В.Крапівіної, насамперед сприяли відновленню міста. Твердження Діона Хризостома, нібито повернення ольвіополітів відбулося завдяки запрошенню скіфів, які мали потребу в торгівлі з еллінами, але не вміли облаштувати відповідне торговельне місце за еллінським зразком, віддзеркалює лише його власне враження. Але зауважимо, що, хоча економічною основою античних полісів було сільське господарство, північнопричорноморські греки, безумовно, не могли обійтися й без торгівлі.

Загалом колектив ольвіополітів за етнічним складом був змішаним. Звісно, основу його становили справжні греки, нащадки тих, хто тут мешкав раніше. Поряд з ними, на думку деяких дослідників, до Ольвії частково переселилися й еллінізовані іраномовні варвари, зокрема жителі нижньодніпровських городищ. Про це певною мірою свідчать іранські імена, які зустрічаються в лапідарних написах міста. Хоча за громадянським (культурним і, зокрема, релігійним) статусом носії іранських чи змішаних імен нічим не відрізнялися від корінних греків.

ОЛЬВІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ІІ СТ.

Від середини І ст., якщо зважати на відносну регулярність карбування власної монети, починається більш-менш сталий економічний розвиток міста.

Поряд з цим у монетній справі Ольвії відбуваються дві цікаві події: регулярний випуск у третій чверті І ст., крім звичайної полісної мідної монети, золотих статерів царя Фарзоя і відразу по тому — в кінці 70-х років І ст. — срібних денаріїв царя Інісмея. Послідовність карбування цих двох царів, схожість їхніх родових позначок дає підстави для вис-

новку про те, що Інісмей успадкував владу від Фарзоя. Обидва правителі довгий час вважалися царями кримських скіфів, але за останніми даними більш вірогідною здається версія про їх сарматське походження.

У зв'язку з фактом карбування в Ольвії монет цих царів виникла гіпотеза про існування якоїсь форми підпорядкування (можливо, у вигляді протекторату) їм міста. Додатковим аргументом на користь цього припущення є твердження про начебто наявність у культурі населення Ольвії значної варваризації. Проте саме в матеріальній культурі населення елементи варваризації посідають скромне місце і практично зовсім невідомі в духовній, зокрема в мистецтві та релігійних уявленнях. Слід також зазначити цілком автономний характер карбування ольвійської міді й брак будь-яких згадок про залежність Ольвії від сарматських царів в епіграфічних пам'ятках та в промові Діона Хризостома. Тому нам здається більш слушною думка тих дослідників, які вважають, що в даному разі просто був використаний ольвійський монетний двір для карбування. Таке право Фарзою надав Рим.

Рим починає поступово приділяти Ольвії дедалі більше уваги. Немає прямих свідчень про те, якою мірою Ольвія могла бути втягнена у сферу римської експансії в Північному Причорномор'ї у зв'язку з походом Плавтія Сільвана. Але поява в середині I ст. римського військового табору неподалік від Ольвії в урочищі Дідова Хата дозволило висловити припущення про те, що частина VIII-го легіону Августа, який брав участь у поході Плавтія Сільвана, могла просуватися з Мезії до Криму суходолом ольвійської держави. Це, однак, не дає будь-яких підстав погодитися з гіпотезами про те, що метою Плавтія Сільвана було звільнення Ольвії від скіфського панування і тим більше — підкорення сарматів, які начебто мали в Ольвії свій флот. Саме надання римлянами права золотого карбування Фарзою вказує на мирні о цій порі стосунки між сарматами Фарзоя та Римом. Проте ніяких свідчень про можливість розташування в Ольвії у цей час римської залоги немає.

Факт карбування монети сарматських царів в Ольвії протягом трьох десятків років опосередковано наводить на думку, що в цей час зовнішні сили особливої загрози для міста не становили. Однак уже наприкінці I ст. зовнішньополітична ситуація стає неспокійною. Діон Хризостом повідомляє: "*...перебуваючи вже так довго серед варварів і при цьому майже найбільш войовничих, воно* (місто — авт.) *постійно зазнає нападів і декілька разів уже було взяте ворогами*". Більше того, про напад скіфів на місто повідомляє ольвіополіт Каллістрат Діону Хризостому: "*...вчора опівдні скіфи зробили напад і деяких вартових, що заґавилися, вбили, інших, можливо, забрали в полон*". Далі Діон Хризостом стверджує: "Справді, все це так і бу-

ло: брама була на замку, і на стіні був піднесений військовий прапор". Крім скіфів, він згадує і савроматів (сарматів, на думку деяких дослідників), багато яких убив чи взяв у полон Каллістрат. Варвари, видно, захопили й одне з ольвійських городищ — Алектор. Хоча Ольвія й мала цивільне ополчення і сторожові пости в найближчій окрузі, це не могло забезпечити спокійного життя. Очевидно, оборонна система городищ сільської округи на цей час уже втратила своє значення чи принаймні ефективність.

Зовнішній тиск на Ольвію з боку варварів тривав і далі — в першому десятиріччі II ст. Тому Ольвія поступово дедалі більше переорієнтовується на Рим. Є підстави вважати, що місто звертається по допомогу (?) до імператорів і величає їх в одній із епіграфічних пам'яток своїми господарями.

Становище було настільки складним, що для захисту міста та його округи між 106 і 111 рр. до Ольвії послали римський загін піхотинців.

За Траяна (98-117 рр.) внаслідок його успішних дій проти даків ситуація трохи стабілізувалась. Є навіть думка про те, що за цього імператора в Ольвії розташовуються частини XI-го Клавдієвого легіону, а пізніше — за Адріана (117-138 рр.) — римська залога. Цьому, однак, суперечить той факт, що Ольвії повсякчас доводилося вживати всіляких заходів для налагодження з варварами мирних відносин шляхом відпровадження посольств до царів сусідніх племен, улаштування "зустрічей" сарматських царів тощо. Якби в Ольвії стояла римська залога, то необхідність таких дій відпала б сама по собі. За Траяна дещо стабілізується й економічна ситуація: посилюються торговельні зв'язки, в Ольвії набуває поширення загальнодержавна римська монета.

Слід зазначити, що процес переорієнтації на Рим не проходив рівно. Так, ще за часів Діона Хризостома в Ольвії панували антиримські настрої, про що свідчить один із найцікавіших пасажів у його промові: "*...усі вони* (ольвіополіти — авт.) *були на давній спосіб, як каже Гомер про еллінів, довговолосими та бородатими, лише один між ними був поголений, і його усі ганьбили та ненавиділи: казали, що він зробив це не з якої іншої причини, а тільки з бажання полестити римлянам та довести свою дружбу до них, тож на ньому можна було бачити усю ганебність такого вчинку та надзвичайну його непристойність для мужів*".

Проте вже протягом першої половини II ст. спостерігаємо іншу картину: стає почесним, зокрема, набуття римського громадянства. Це видно з лапідарних написів, де згадується місцевий за походженням чоловік, син Архілоха з римським ім'ям Марк Ульпій Пірр. Римське ім'я свідчить про надання синові Архілоха римського громадянства.

Певна річ, Марк Ульпій Пірр не належав до рядових людей: він був архонтом-епонімом і головою стратегів міста. Були й інші корінні ольвіополіти, які отримали римські імена. Це, зокрема, стратеги Публій Елій Аргамен, Публій Елій Ахілл та ін. Про зміну настроїв ольвіополітів красномовно свідчить декрет на честь Карзоаза, сина Аттала, де йдеться про те, що Карзоаз "*...став відомим від краю землі до Августів, наразившись на небезпеку через любов до союзників*".

В етнокультурній сфері суттєвих змін не видно. Проте в перші сторіччя н.е. відбуваються докорінні зміни в пантеоні ольвійців. Зокрема, практично щезає культ Аполлона Дельфінія і найвищим божеством Ольвійської держави стає від початку II ст. Ахілл Понтарх (Володар Понту). Знайдено близько півсотні присвят йому від стратегів, архонтів, жерців, агораномів. Функції цього бога були значно ширшими, ніж у Аполлона. Вони охоплювали добробут держави в широкому розумінні: родючість, джерела питної води і взагалі вологи, охорону кордонів поліса тощо. Крім святилищ на о.Левка та Ахілловому Дромі, існувало святилище Ахілла і на Березанському поселенні.

Поряд з Ахіллом Понтархом у II ст. в Ольвії засновується культ Аполлона Простата (Захисника) — одного з головних божеств ольвійського пантеону. На відміну від попередніх часів, він став покровителем стратегів, від імені яких дістав цілу серію присвят та підношень у вигляді, зокрема, золотих статуеток Ніки. Аполлон був і захисником від війни та хвороб, лікарем, рятівником, благодійником. Стратеги мали дбати про належний стан святилища цього божества. Аполлон Простат фактично замінив Лікаря та Дельфінія.

Особливого значення з II ст. набуває також культ Зевса Сотера. У перші сторіччя зустрічаються ще три епіклези Зевса: Ольвія, Поліарха (володаря міста), Аммона. Згадка в одному з декретів про жерця Зевса свідчить також про існування святилища або храму цього божества.

Відбуваються зміни і серед другорядних божеств ольвійського пантеону. Наприклад, майже завмирає культ Деметри. Натомість на перший план виходять культи Кібели та Афродіти. Скромне місце, на відміну від попереднього часу, посів культ Діоніса, хоча виноградарство та виноробство мали певний розвиток в Ольвії в перші сторіччя н.е. Посилюються функції Гермеса Агорея, який сприяв не тільки торговельній діяльності, а й захистові поліса та людини. Певного значення набуває культ Посейдона, котрому в першій половині III ст. споруджується храм.

З II ст. в Ольвії поширюються також греко-єгипетські культи Серапіса та Ісіди, культ іранського бога Мітри, фракійський культ вершника, в якому втілювалися різні божества: Асклепій, Аполлон, Зевс, Діоніс, Мітра та ін.

Зовнішнє становище Ольвії максимально загострилося близько середини II ст. за правління Антоніна Пія (138-161 рр.). Проти Ольвії виступили сарматські племена, за Юлієм Капітоліном (біографом Антоніна Пія) — тавроскіфи. Саме до цих часів належать сліди згарищ і руйнувань на городищах ольвійської сільської округи по берегах Бузького лиману. Брак таких ознак згарищ та руйнувань у самому місті свідчить, що Ольвія вистояла в цій боротьбі. Тут, видно, неабияку роль відграли городища: їх опір, безумовно, затримав просування сарматів, що дало змогу ольвіополітам дочекатися допомоги римлян. Сармати зазнали нищівної поразки від римського загону, що його на допомогу Ольвії відправив Антонін Пій. Сармати навіть були вимушені дати ольвійцям заручників.

Звичайно, римляни допомогали Ольвії не з альтруїстичних міркувань. Вони, як показав подальший перебіг подій, мали на меті зробити Ольвію своїм опорним пунктом у Нижньому Побужжі.

ОЛЬВІЯ ВІД СЕРЕДИНИ II ДО 30-Х РОКІВ III СТ.

Після нападу тавроскіфів і перемоги над ними в Ольвії розміщується римська залога з воїнів I-го Італійського, V-го Македонського та XI-го Клавдієвого легіонів. Місто вступає у фазу максимального економічного розвитку.

Відновлюється життя в сільській окрузі. На городищах розгортається не тільки цивільне, а й фортифікаційне будівництво. Як і на попередньому етапі, поселення територіально охоплюють усю колишню сільську округу, хоча їх значно менше. Схема розташування городищ дає підстави вважати, що, як і на першому етапі, вони могли утворювати певну захисну стратегічну систему.

На розкопках городищ виявлено залишки ровів, валів, кам'яних і частокольних оборонних мурів та башт, стін житлових будинків, господарських комплексів тощо. Укріплення різнилися за своїми функціями та конструктивними рішеннями. За С.Б.Буйських, це були: форти з подвійною чи потрійною системою укріплень, розраховані на тривалу облогу; опорні пункти — укріплення біля одного чи кількох неукріплених поселень або із значною незабудованою внутрішньою площею, що служили сховищами для населення; укріплені поселення, розраховані лише на власних жителів; римські військові табори; сторожові пости. Усі ці типи укріплень, зокрема римські військові табори, відомі в сільській окрузі Ольвії.

Особливо цікаві результати були отримані під час розкопок городища перших сторіч н.е., яке лежить на північ від Ольвії біля с.Козирка. Відкриті тут залишки житлових будинків дають широке уявлення про сільські оселі цих часів в окрузі Ольвії, про побут, господарство та вірування населення. Тут високо шанувався культ родючості, що знайшло вияв у похованні немовлят під підлогами приміщень. У будинках цього ж городища збереглися рештки фрескових різнобарвних розписів стін та рельєфних карнизів із зображенням листя та виноградного грона. За своїми стильовими особливостями ці розписи мають аналогії в містах нижньодунайських римських провінцій.

У самій Ольвії в південній третині Верхнього міста зводиться римська цитадель. Від неї розкопані залишки куртин, башт, будівля, можливо, преторію, від якої залишилися підвальні приміщення, де знайдено тесери — жетони для гри, керамічне зображення орла, яке увінчувало древко прапора тощо. Відкрито тут і рештки храмової будівлі, житлові будинки, майстерні. Особливо цікавим є фортечний комплекс на західній оборонній лінії, де виявлено велику трикамерну башту, яка використовувалася для зберігання балліст.

Значне будівництво в цей час велося і в Нижньому місті, де мешкали власне ольвіополіти. Тут розкопано залишки оборонної міської стіни з прибудованими до неї однокамерними житлами, башти, пекарні, оселі з мозаїчними підлогами в парадних приміщеннях.

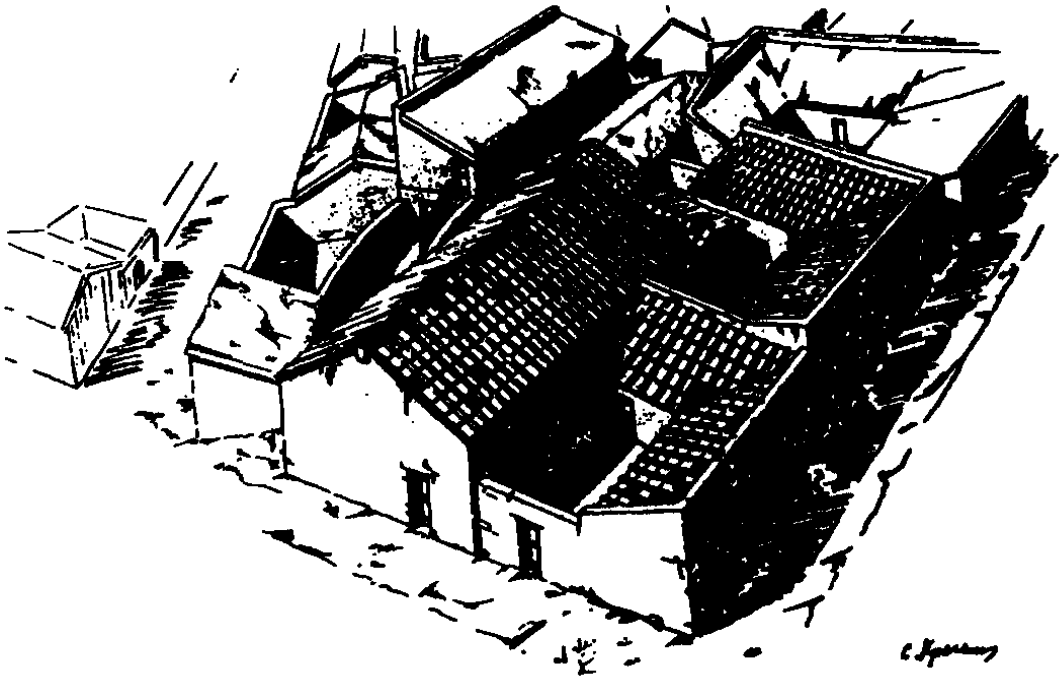

Рис. 52. Житловий квартал у Козирському поселенні (за С.Д.Крижицьким)

Як у Верхньому, так і в Нижньому місті щільніше забудовуються господарські передмістя. Тут розташовуються складські приміщення (зокрема, у Верхньому місті відоме зерносховище), господарські споруди, випалювальні печі, виноробні, загони для худоби тощо.

Крім того, з епіграфічних написів дізнаємося, що в цей час в Ольвії зводяться храми Серапіса та Ісіди, Асклепія, Гігієї та Посейдона, героон, гімнасій, лазня, відбудовуються портики якогось храму. Неодноразово в написах згадується храм Аполлона Простата.

Слід зазначити, що забудова цитаделі, де мали помешкання легіонери, та Нижнього міста за характером різні. Потужні укріплення цитаделі можна порівняти з нетривкою низькою оборонною стіною Нижнього міста. Крім того, в римській цитаделі було значно більше ордерних споруд та будинків із багатим декором інтер'єрів. Під час розкопок тут знаходимо облицювальні мармурові плитки, архітектурні деталі — капітелі та бази з привозних порід каменю тощо.

Звичайно, така активна будівельна діяльність стала можливою лише за умови значного економічного піднесення.

Основою добробуту ольвіополітів, як і раніше, залишалося сільське господарство, зокрема хліборобство, яке, судячи з наявності в Ольвії великих зерносховищ, мало товарний характер. Розвивалося тваринництво, де на першому місті був бик свійський, на другому — дрібна рогата худоба, потім кінь, свині. Набуває поширення виноградарство та

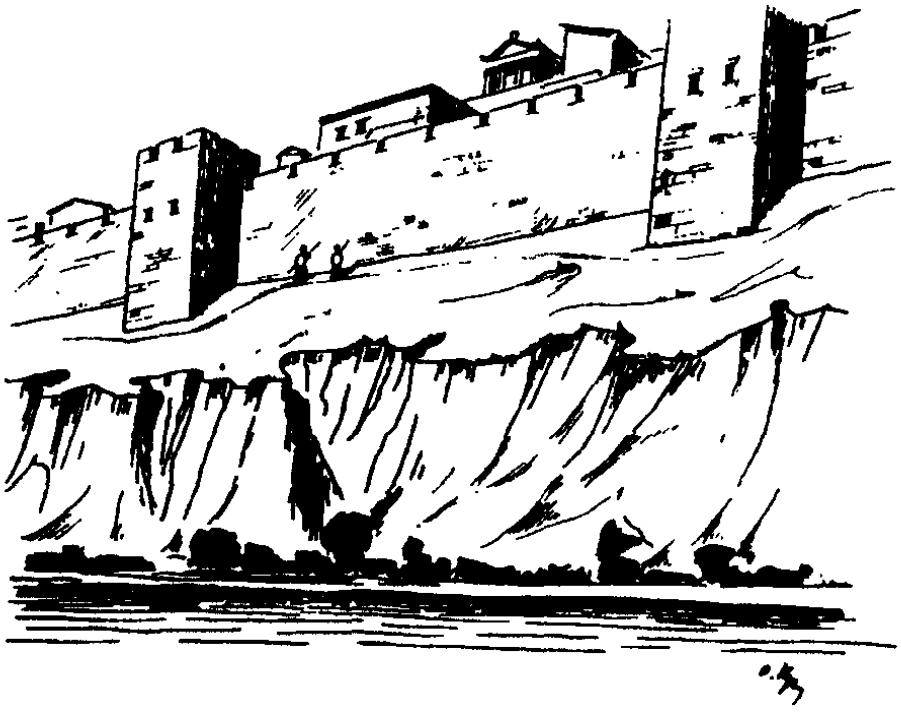

Рис. 53. Захисні мури ольвійської цитаделі з боку лиману (за С.Д.Крижицьким)

виноробство, про що свідчать залишки кількох виноробень, тарапанів та пресів. Відома одна виноробня і на сільському поселенні. Мали певне значення, хоча й менше, ніж раніше, промисли: соледобування, мисливство, рибальство. Слід, однак, відзначити, що, на відміну від Боспору і Херсонеса, виноградарство та рибальство в Ольвії не дістали такого значного розвитку, як там.

Серед ремесел, крім хатніх, чільне місце посідали будівельне, гончарне (виробництво тари, простого посуду, черепиці), а також металообробне. Знахідки тиглів та шлаків свідчать про певний розвиток в Ольвії і склоробного виробництва.

Широкого розмаху набуває торгівля. Тут варто звернути увагу, що абсолютна більшість епіграфічних написів стосовно торговельних зв'язків Ольвії належить до II - першої половини III ст. Торгівля в цей час велася з багатьма центрами Причорномор'я, зокрема Південного, з Подунав'ям, античними містами Малої Азії, Александрією. Детальну картину ареалу ольвійських контактів, особливо торговельних, дає декрет на честь Феокла, сина Сатира. Після смерті він був увінчаний золотими вінками від 19 античних міст: Нікомедії, Нікеї, Гераклеї, Візантія, Амастрії, Тія, Пруси, Одесса, Томи, Істрії, Каллатіса, Мілета, Кізіка, Апамеї, Херсонеса, Боспору, Тіри, Сінопи. Частина цих міст згадується і в інших лапідарних написах. Найбільш значний за обсягом імпорт надходив із південнопричорноморських міст та Малої

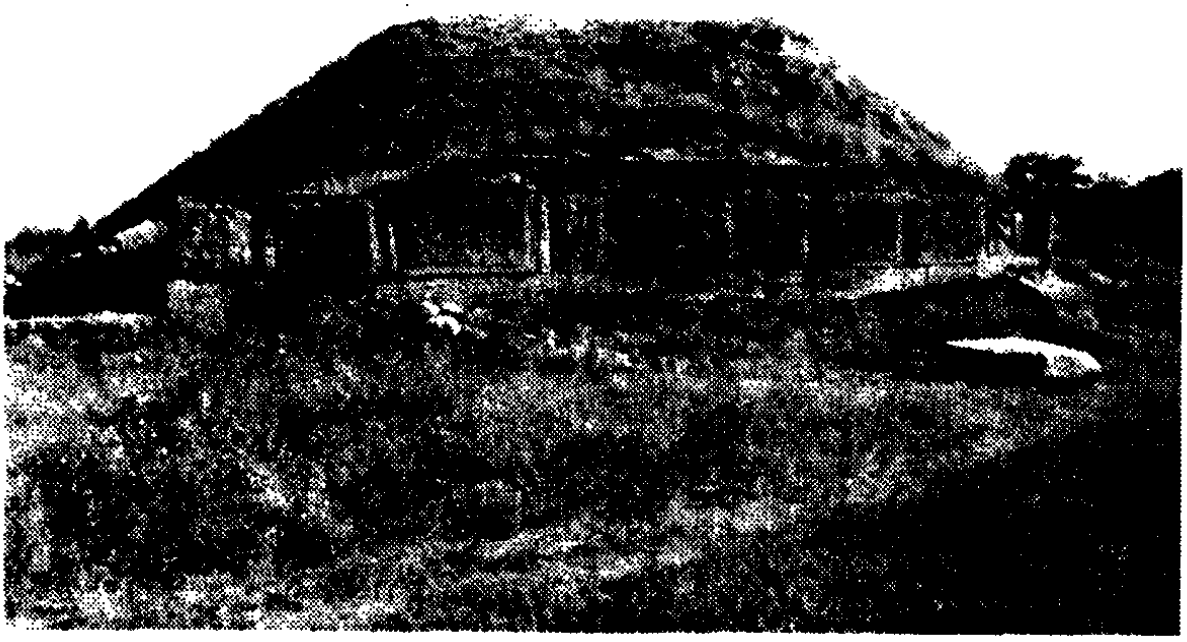

Рис. 54. Вигляд залишків крепіди Зевсового кургану в Ольвії. II-III ст.

Азії. Звідти до Ольвії завозили вина, оливкову олію, червонолаковий посуд, світильники, скляні вироби. Зі східних римських провінцій, крім червонолакового посуду та світильників,надходила бронзова дрібна скульптурна пластика, скло і значною мірою фібули.

В основі культурних традицій населення, як і раніше, залишалися еллінські звичаї. Це простежується насамперед у матеріальній культурі, зокрема в побуті, будівництві. Але водночас відбуваються певні зміни.

У містобудуванні — це виникнення цитаделі та специфічних для таких комплексів споруд. В архітектурі — поява нових типів будівель, зокрема терм, нової техніки будівництва, конструкцій і матеріалів: склепінь, випаленої цегли, вапнякових розчинів, мармурових облицювальних плиток, архітектурних деталей для оздоблення інтер'єрів тощо. У зв'язку з цим слід також згадати блискуче виконання робіт у склепах Зевсового кургану та Єврисивія і Арети з їхніми напівциліндричними склепіннями і монументальними крепідами земляних насипів. Проте всі ці новації не мали значного поширення й використовувалися переважно в межах римської цитаделі (виняток — поховальні склепи).

Поряд із цим у перші сторіччя різко падає якість масового будівництва. Зникають такі цікаві конструкції, як шарові підвалини, складні системи кам'яних кладок стін, скорочується використання черепиці.

В цілому слід сказати, що загальний характер архітектури Ольвії та городищ її сільської округи був глибоко провінційним. Тут немає таких

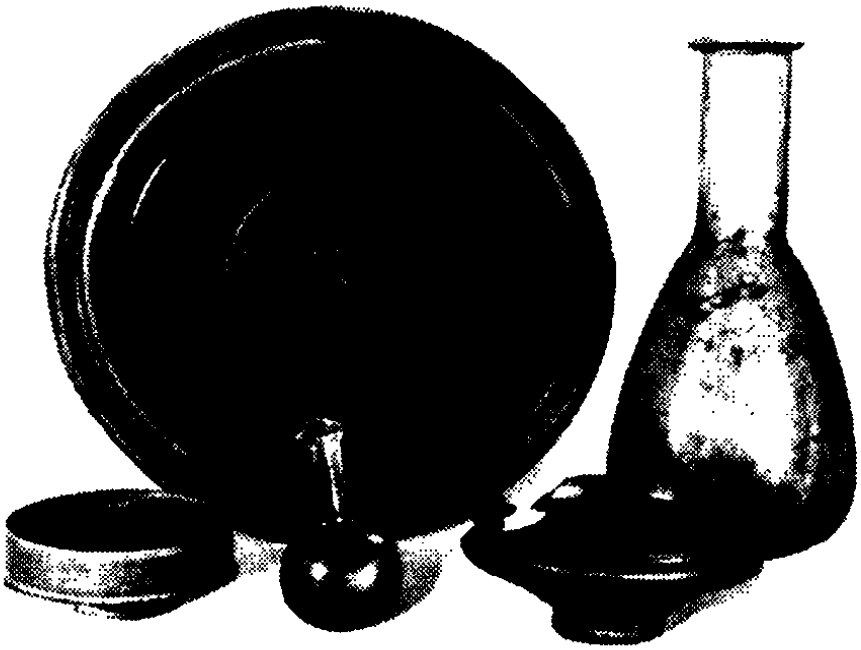

Рис. 55. Комплекс посуду з поховання II-III ст. Некрополь Ольвії

Червонолаковий парадний горщик із орнаментом типу барботин. Ольвія.

Рис. 57. Антропоморфна посудина. Ольвія. II-III ст.

ис. 58. Посудина у вигляді мавпи. Ольвійський некрополь. II ст.

суто римських категорій будівель, як, наприклад, міські вілли (villa urbana). Невідомі й форуми, римські типи храмів, не набув поширення корінфський ордер. Незрівнянно скромніший вигляд за своїми розмірами та декором мали й такі споруди, як терми. Тобто йдеться про певну деградацію будівництва і незначний вплив римських чи провінційно-римських традицій.

Дещо інша картина простежується в керамічному комплексі. Тут, як і в інших грецьких містах, відбувається зміна асортименту посуду, збіднення типів, але разом з тим і поява нових: у столовому посуді, керамічній тарі, світильниках, курильницях, лутеріях та ін. У парадному посуді чорнолакові посудини змінюються червонолаковими. Поширюються антропо- та зооморфні форми. Значно зростає кількість сіроглиняного посуду. В оздобленні спостерігається поява деяких сарматських елементів. Так, на посудинах, особливо сіроглиняних, часто зустрічаються зооморфні мотиви — наліпні прикраси у вигляді примітивних зображень тварин — або їх відтворюють окремі деталі посудин: вінці, ручки тощо.

Принципово новою, хоча в кількісному вимірі невеликою категорією імпорту до Ольвії стає скляний посуд: кубки, флакони, чаші, миски, куманці, ритони та ін. Цей імпорт надходив переважно зі Східного Середземномор'я, Сірії, Кіпру, Єгипту, Північної Італії, східних провінцій Риму. Цікавим є факт імпорту віконного скла — литого в I-II ст. і дутого в II-III ст.

Для духовної культури ольвіополітів та їхніх релігійних уявлень типовим було збереження традицій минулих часів. Проте спостерігаються і нові тенденції. У релігійній сфері посилюються культи Мітри, фракійського героя-вершника, Серапіса та Ісіди. З'являється культ римських імператорів.

У цей час до Ольвії завозили, в основному з малоазійських та західнопонтійських міст, чимало творів мистецтва, зокрема скульптури. Значного поширення набули невеликі вотивні плитки із зображеннями Афіни, Мітри, Кібели, німф, фракійського вершника. Відомі також фрагменти статуарної скульптури: голови Зевса-Аммона, Афіни, невідомих жінок та ін. Впадає в око увиразнення портретних рис. Зокрема, слід підкреслити реалістичну манеру в зображенні скульптурних портретів Пауліни, дружини Максиміна I, та Юлії Мезії, сестри імператора Септимія Севера. В них підкреслено своєрідність обличчя, вік, характер. Згадаємо також декоративну скульптуру хлопчика з міхом, зроблену, як гадають дослідники, ольвійським скульптором. З Ольвії походять фрагменти двох статуй військових вершників. Маємо згадки про скульптурні зображення і в епіграфічних написах, наприклад, про встановлення в Ольвії статуй Гети та Каракалли.

Серед поховальних пам'яток треба відзначити надгробок Метробія, Деметрія і Демокона, двохярусну стелу Стратона, стелу зі сценою прощання з померлим. Цікавою є поховальна стела, знайдена на Козирському городищі, із зображенням вершника, пішого та двох собак.

Високий професійний рівень ольвійських митців позначився на виробах прикладного мистецтва, зокрема в монетній справі, у виготовленні прикрас: різьблене каміння, кістяні прикраси, підвіски зі скляної пасти тощо.

Місцеве виробництво теракотових зображень, на відміну від попередніх часів, було обмеженим. Крім того, ці вироби часто виконувалися схематично, в умовній манері. В цей час відносно зростає виробництво фігурних посудин, серед яких привертає увагу, зокрема, посудина у вигляді мавпи. Цікаві також вироби у вигляді голови коня, бюсту сатира, бюсту чоловіка тощо.

За А.С.Русяєвою, розвиток власної скульптурної ольвійської школи відбувався в двох напрямах: малопрофесійному, із запозиченням сюжетів, шаблонністю, браком самобутніх мотивів, та схематичному, умовному, з прямолінійністю форм і недеталізованим зображенням постаті людини. Проте в композиціях, сюжетах та декорі продовжували існувати античні традиції.

У кінці 197 - першій половині 198 рр. Ольвія входить до складу римської провінції Нижня Мезія. Як і більшість інших міст Імперії, вона мала контролюватися правителем провінції, сплачувати земельний податок, приймати римські війська. Про таке становище Ольвії свідчить один із епіграфічних написів, де йдеться про відстрочення платежів Риму. За С.Б.Буйських, в ольвійській цитаделі могло розміститися кілька сот чоловік, очолюваних центуріоном.

Поряд із підлеглістю Нижній Мезії місто зберігало свою автономію, мало право власного карбування, хоча монети повинні були зображати портрети імператорів та членів їхніх сімей.

Як і раніше, законодавча влада належала Народним зборам та Раді, які затверджували всі постанови; виконавча влада здійснювалася магістратурами, здебільша колегіальними. Головною була колегія архонтів, яка складалася з п'яти чоловік. Крім того, відома колегія стратегів з шести чоловік. Діяли також магістратури агораномів, скарбничих та ін. Посадові особи обиралися щорічно, але з правом багаторазового обрання на ту саму посаду. Була посада "царя", яка мала суто релігійний характер і, напевно, була довічною. Згодом спостерігається аристократизація влади, що позначилося насамперед на концентрації виконавчої влади в руках кількох найбагатших ольвійських родин. Цьому сприяло запровадження плати за посаду, яке могло мати різний характер: грошо-

вих внесків або виконання якихось громадських робіт (будівництво певних споруд за власний кошт, увлаштування посольств тощо).

У другій половині II - на початку III ст. й особливо за часів перебування Ольвії в складі Нижньої Мезії зовнішня ситуація стабілізувалася, що сприяло розквіту економіки. Але вже з другого десятиріччя III ст. в Північно-Західному Причорномор'ї починаються поступові зміни, викликані, зокрема, масовими вторгненнями варварів. Одне з них — нашестя в 214 р. карпів — зачепило навіть Тіру. Трохи згодом активізуються готи та союзні з ними племена під узагальненою назвою (у давніх авторів) скіфів, або сарматів. У 30-і роки III ст. під час першого походу північнопричорноморських племен проти Риму була зруйнована й Ольвія. В культурних шарах міста скрізь простежуються сліди руйнувань та згарищ, які збігаються з цією подією.

Однак точна дата зруйнування Ольвії під час цього походу невідома. Найчастіше її визначають 235 роком, коли припиняється ольвійське міське карбування.

ОЛЬВІЯ В 30-І РР. III СТ. — 269-270 РР.

Невдовзі після нашестя готів у 235 р. місто швидко відбудовується. Після тих подій римська облога ще деякий час залишалася в місті, про що свідчить знахідка жертовника Меркурію, який датується 248 р. Його було споруджено від двох римських воїнів на здоров'я імператорові Філліпу Арабу та його синові. Крім того, практично до 269-270 рр. до Ольвії безперервно продовжують надходити римські монети.

Існує гіпотеза, що саме події середини 30-х років дістали відображення в кількох державних постановах, знайдених в Ольвії. Зокрема, в одній із них йдеться про подяку за врятування міста, в іншій — про вшанування стратегів золотим вінком. Це були не рядові явища. Вони стосувалися справді якихось важливих подій у житті міста. А до таких подій протягом кінця II - III ст. (так датуються ці документи за палеографічними особливостями) саме й належало готське нашестя середини 30-х років.

Водночас згадки в цих написах про стратегів, Раду та Народні збори дають підстави вважати, що місто й після готської навали мало самоврядування. Проте в економіці настає криза, яка дедалі поглиблюється. Після припинення власного карбування монети в 235 р. воно більше ніколи не відновлюється. Близько середини III ст. гинуть городища великої хори — основи добробуту ольвіополітів.

У зв'язку з цим постає питання про час розселення в Нижньому Побужжі племен носіїв черняхівської культури. Річ у тім, що з приво-

ду їх появи тут існує кілька гіпотез. За першою, формування Черняхівської культури в Північному Причорномор'ї відбувається в II- середині III ст., хоча основна маса черняхівських поселень датується кінцем III-IV ст. Згідно з другою гіпотезою, становлення Черняхівської культури припадає на середину - другу половину III ст. Прихильники третьої вважають, що поява черняхівського населення була пов'язана з другим готським походом у 269-270 рр., а його осідання в Нижньому Побужжі — з діями імператора Проба (276-282 рр.), який частково підпорядкував, а частково прийняв у союз усі готські народи і в 280 р. розселив на спустошених землях Подунав'я бастарнів та інших варварів. Ця гіпотеза видається найбільш слушною, оскільки перекреслює суперечності, що виникають у перших двох. Зокрема, навряд чи черняхівці отримали б змогу оселитися на території ольвійської хори під час існування укріплених городищ цієї держави. Це могло статися тільки після загибелі городищ у середині III ст.

Звичайно, крім сільського господарства, жителі Ольвії продовжували займатися ремеслами і торгівлею. Але втрата великої хори і неспокійна ситуація в Степу не могли не спричинити в третій чверті III ст. поступового занепаду.

За В.В.Крапівіною, Ольвія зазнала ще однієї навали під час походу готів у 269-270 рр. На це вказує досліджений археологами прошарок згарищ та руйнувань, який перекрив залишки відбудованої після першого нашестя готів Ольвії. Видно, після середини III ст., у його третій чверті, римська залога залишає Ольвію. Точний час виходу Ольвії зі складу провінції Нижня Мезія невідомий. Найімовірніше, ця подія сталася в інтервалі між першим готським нашестям і виведенням з Ольвії римської залоги.

Після цих подій, які завершилися другим готським нашестям, жителі Ольвії на деякий час, можливо, навіть покидають місто. В усякому разі надходження монет до Ольвії припиняється на наступні півтора десятка років. А це фактично свідчить і про завмирання торговельної діяльності. Навряд чи таке могло б статися, якби в Ольвії у цей час було населення.

§ 6. Ольвія в останній чверті III - третій чверті IV ст.

Після тривалого занепаду, починаючи із середини 80-х років, життя в місті поступово відновлюється. Ольвія вступає в останній період свого існування.

Про життя міста в цей час відомо дуже мало, проте загальну картину все ж таки уявити можна.

На цьому етапі бракує будь-яких ознак існування держави. Немає власного карбування монети, немає великої хори і головне — невідомі лапідарні пам'ятки державної діяльності. Не знаходимо жодної згадки про Ольвію цих часів і в давніх авторів.

Але враховуючи те, що Ольвія залишалася досить чималим поселенням, вона не могла не мати певного самоврядування.

Ольвія в цей час втрачає типові ознаки античного міста. Оборонні споруди, зокрема цитаделі, навряд чи могли функціонувати. Значно розширюються господарські передмістя, особливо в нижній частині Ольвії, де в північно-східному куті у прибережній зоні виростають житлові будівлі. Під час гідроархеологічних досліджень тут знайдено велику кількість побутового керамічного посуду, здебільшого цілого. На залишках будівель попереднього часу, в тому числі монументальних, зводяться невеликі житлові будинки. Якість будівництва різко знижується: кам'яні кладки стін іррегулярні, зроблені переважно з матеріалу вторинного вжитку. Зростає кількість господарсько-виробничих комплексів, поглиблюється натуралізація господарства.

Сільське господарство Ольвії в цей час обмежується лише приміською зоною: життя на городищах великої хори попередніх часів не відновлюється. Через це, напевно, стало можливим і розміщення на землях колишнього поліса черняхівських племен. Хоча треба зазначити, що їхнє осідання в Нижньому Побужжі не збігалося з місцезнаходженням городищ ольвійської хори. Черняхівці селилися далі на північ. І саме вони були найближчими осілими сусідами Ольвії,

а тому мали з нею певні відносини. Найбільш вірогідними тут здаються рівноправні партнерські взаємини. І ось чому. Основою економіки черняхівських поселень було сільське господарство, про що красномовно свідчать численні знахідки знарядь праці: наральників, мотик, серпів, кіс, ручних млинів, зернодробарок, терок, ступ тощо. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, жито, овес та ін. Розвинене було тваринництво: велика та дрібна худоба, свині, коні. Неабияку роль на черняхівських поселеннях відігравало ремісництво, особливо металообробне. Із заліза та кольорових металів виготовляли різноманітні знаряддя праці, зброю, прикраси тощо. Масовий характер мало гончарне ремесло: вироблявся сіроглиняний посуд найрізноманітніших форм. Пожвавилася торгівля, зокрема з античними центрами, звідки надходив керамічний та скляний посуд, тканини, вино, олія в обмін на зерно, худобу, мед, віск, солену рибу, рабів тощо. Щодо експорту зерна, цікава така деталь: за Полібієм (II ст. до Н.Х.) північнопричорноморські країни могли не тільки вивозити, а й за потреби імпортувати зерно від греків. Торгівля з греко-римським світом, розквіт якої припадає на IV ст., мала переважно обмінний характер. У культурній основі населення черняхівських поселень причорноморського типу було еллінізованим. Воно формувалося на базі еллінізованих племен так званого пізньоскіфського походження, осілих сарматів та переселенців з Лісостепу під час походів готських племен. Звичайно,

були й іншоетнічні домішки, зокрема фракійців та ін.

Отож, цей масив племен, невелика частка поселень якого перебувала в зоні колишньої ольвійської хори, в економічному розвитку був цілком самодостатнім. Його вихід за свої межі обумовлювався впливом вторинних чинників. Тому навряд чи черняхівські поселення в Нижньому Побужжі організаційно могли залежати від практично вмираючого античного міста. Більше того, ці поселення пережили Ольвію й існували до початку V ст.

Отже, Ольвія в останньому періоді в галузі сільського господарства могла покладатися лише на приміську сільську округу, потенціал якої був досить скромним. Окрім сільського господарства, Ольвія продовжує займатися ремеслами, зокрема металообробним, гончарним, коропластикою. Про торговельні зв'язки з Боспором, Малою Азією, Північною Африкою, східними провінціями Риму свідчать знахідки імпортних речей: керамічного та скляного посуду, виробів з металу. Варто згадати, що через півтора десятка літ, з другої половини 80-х років III ст., до Ольвії знов починають надходити, хоч і в невеликій кількості, боспорські та римські монети.

Найпізніші монети, знайдені в Ольвії та її окрузі, належать до часів правління Валента (364-378 рр.). Життя в Ольвії поступово завмирає. Жодної знахідки, яку можна було б датувати бодай останньою чвертю IV ст., не зафіксовано.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В АНТИЧНУ ЕПОХУ

Херсонес Таврійський, заснований греками на скелястих берегах Гераклейського півострова, між Пісочною та Карантинною бухтами, в межах сучасного міста Севастополь, проіснував близько двох тисяч років. Антична епоха в його історії охоплює майже тисячу років — з другої половини VI ст. до Н.Х. до першої половини VI ст. — коли, попри всі негаразди, місто досягло найвищого ступеня розвитку.

Заснований як невеликий поліс в останній чверті V ст. до Н.Х., Херсонес на рубежі IV-III ст. до Н.Х. перетворився на центр великого територіального державного утворення, до складу якого входили землі Південно-Західного та Північно-Західного Криму. Наприкінці елліністичного періоду Херсонес увійшов до складу Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, а після його поразки в боротьбі з Римом потрапив в орбіту політики Римської імперії. У перших століттях н.е.

Рис. 59. Загальний вигляд херсонеського городища

тут дислокувався римський гарнізон, і Херсонес був центром римської воєнної присутності в Криму протягом майже ста років. З третьої чверті III ст. починається пізньоантичний період в його історії, тісно пов'язаний із Східно-Римською (Візантійською) імперією. З кінця IV ст. Херсонес стає центром поширення християнства, яке прийшло на зміну політеїстичним релігійним уявленням. Тому не дивно, що саме через Херсонес християнська ідеологія проникала до народів Східної Європи та в Київську Русь. Закінчується антична епоха в першій половині VI ст., коли починається доба раннього середньовіччя, яка низкою характерних рис кардинально відрізняється від попередньої, античної.

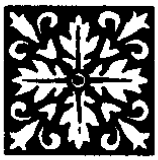

§ 1. Від поліса до центру територіальної держави (остання чверть V - середина I ст. до Н.Х.)

РАННЯ ІСТОРІЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ V - ПЕРША ПОЛОВИНА IV СТ. ДО Н.Х.)

Нині встановлено, що Херсонес Таврійський засновано вихідцями з Гераклеї Понтійської, яка розташовувалася на південному узбережжі Чорного моря, та острова Делос 422/421 р. до Н.Х. В цей час Афіни захопили делоську казну й почали втручатися в релігійне життя острова. Це змусило делосців шукати союзу з ворогами афінян. Вони уклали таємну угоду про союз із Спартою. Дізнавшись про це, афіняни вигнали жителів з острова. Дельфійський оракул запропонував делосцям разом із жителями Гераклеї Понтійської взяти участь у заснуванні Херсонеса. Сталося це 422/421 р. до Н.Х. Але вже через рік Афіни припинили війну із Спартою й дозволили вигнанцям з Делосу повернутися на батьківщину. Тому їх участь у виведенні колонії в Херсонес була суто номінальною.

Виселення частини гераклеотів у Тавріку було обумовлено гострою соціальною боротьбою між аристократією та народом. Перемогу в цій боротьбі одержали аристократи Гераклеї Понтійської, внаслідок чого частина демократично налаштованих її жителів була змушена залишити місто й заснувати в північно-східній частині сучасного Херсонеського городища грецьку колонію, населення якої становили переважно греки-дорійці.

Раніше наголошувалося, що на місці Херсонеса могло існувати більш раннє грецьке поселення, але на користь цього висновку не було достатньої кількості археологічного матеріалу. Однак нині археологічними дослідженнями встановлено, що задовго до заснування Херсонеса ця територія вже була освоєна греками. В районі центральної вулиці зафіксовано культурний шар другої половини VI-V ст. до Н.Х. і знайдено кераміку цього ж часу. Серед знахідок найбільш цікавими є черепки з накресленими чоловічими іменами, так звані остракони. Вони переконливо свідчать, що тут відбувалися вибори міських магістратів. Отже, майже за сто років до заснування гераклеотами колонії, в останній чверті VI ст. до Н.Х., на місці Херсонеса вже існувало грецьке поселення з власними органами міського самоврядування.

Аналіз імен на остраконах дає підстави для висновку, що серед жителів цього раннього поселення переважали гераклеоти, до того ж значний відсоток становили представники аристократичних родів. Це свідчить, що задовго до заснування Херсонеса сюди виселилася певна частина жителів Гераклеї Понтійської, яка зазнала поразки в одному з внутрішніх соціальних конфліктів багатої історії цього центру. Показово, що одночасно з появою першого поселення на місці майбутнього Херсонеса Таврійського на Західному березі Понту також вихідцями з Гераклеї Понтійської було засновано іншу колонію — Каллатіс. Разом із греками-дорійцями, які за походженням були гераклеотами, до складу населення раннього поселення на місці Херсонеса входили й греки-іонійці — вихідці з Малої Азії, про що свідчать характерні для них імена. Можливо, серед переселенців певний відсоток становили жителі Сінопи — міста, розташованого також на південному узбережжі Чорного моря.

Нині ще немає достатньої кількості даних для повної характеристики цього раннього поселення. Тому, констатуючи наявність на місці Херсонеса грецького поселення в останній чверті VI ст. до Н.Х., історію цього центру поки що слід розглядати з останньої чверті V ст. до Н.Х. А після подальших розкопок, матеріали яких дозволять реконструювати історичний розвиток грецького поселення в архаїчний період, можна буде внести певні корективи у те, що нам відомо сьогодні.

Адже процес наукових досліджень динамічний і кожний археологічний сезон приносить нові знахідки, які іноді дають можливість докорінно змінити наші уявлення про ті чи інші події стародавньої історії.

Херсонес було засновано пізніше так званої „Великої грецької колонізації", яка хронологічно охоплює VIII-VI ст. до Н.Х. Його виникнення слід розглядати вже як вторинну колонізацію, під час якої жителі грецьких міст-колоній, у даному разі Гераклеї Понтійської, заснованої 554 р. до Н.Х. Беотійським союзом та Мегарами, перейшли до освоєння тих районів, що межували з територіями, освоєними першою хвилею колоністів. Це знімало соціальну напругу в метрополії, зумовлену поразкою демократів, а також розв'язувало проблему наділення громадян землею. Крім того, новостворена колонія мала досить зручний порт, що давало можливість Гераклеї Понтійській здійснювати дійовий контроль за морськими комунікаціями в західній частині Чорного моря.

Херсонес виник на території, яку до появи греків населяли племена таврів, що жили в умовах первісного суспільного ладу. Є підстави припускати, що розселення тут греків-колоністів супроводжувалося збройним витісненням таврів, а можливо, й прямим їх знищенням. У всякому разі більш пізні джерела свідчать, що відносини між греками-херсонеситами і таврами були ворожими. Цим певною мірою зумовлювалися специфічні риси історичного розвитку Херсонеса протягом перших століть його існування. Інакше кажучи, в Південно-Західному Криму, на відміну від Нижнього Подністров'я, Нижнього Побужжя, Північно-Західного Криму або Боспору, освоєння греками нових територій відбувалося так званим дорійським шляхом, для якого було притаманне збройне витіснення або підкорення тубільного населення.

Наприкінці V- в першій половині IV ст. до Н.Х. територія раннього Херсонеса була невеликою. Він займав північно-східну частину сучасного Херсонеського городища. Але місто було обнесено оборонною стіною, в межах якої поряд із житловими будинками зводилися перші храми. Наявний матеріал, насамперед нумізматика, свідчить, що процес становлення тут поліса як сталої соціально-політичної структури в основному завершився близько 390-380 рр. до Н.Х., коли в Херсонесі почалося карбування власної монети. Слід підкреслити, що з моменту його заснування тут діяли демократичні інститути полісного самоврядування, запроваджені колоністами-демократами, вигнаними аристократією з Гераклеї Понтійської.

Економічною основою життя будь-якого поліса, й Херсонеса зокрема, було сільське господарство, що базувалося на античній формі власності на землю. Кожен повноправний член общини під час засну-

вання колонії отримував у володіння землю для будівництва оселі в місті та земельну ділянку на сільськогосподарській території. Але такі права мали лише громадяни. Інші верстви населення, які стояли поза межами громадянської організації (соціально залежні, вільні, але неповноправні жителі, іноземці, жінки), такого права не мали. Тому поліс — це обмежений громадянський колектив, входження до якого нових членів було непростим.

Перші невеликі за площею земельні ділянки члени херсонеської громадянської общини одержали на Маячному півострові або в місцевості так званого Старого Херсонеса, територію якого із суходолу було захищено двома рядами оборонних стін. А між ними, вірогідно, існували якісь господарські приміщення. Однак з огляду на погану збереженість будівельних залишків про них не можна сказати нічого певного. Обмежена стінами, які захищали поля греків від наскоків таврів, відносно мала територія (близько 380 га) дає змогу зробити висновок, що на початковому етапі існування Херсонеса його громадяни володіли рівними за розмірами невеликими земельними ділянками — клерами.

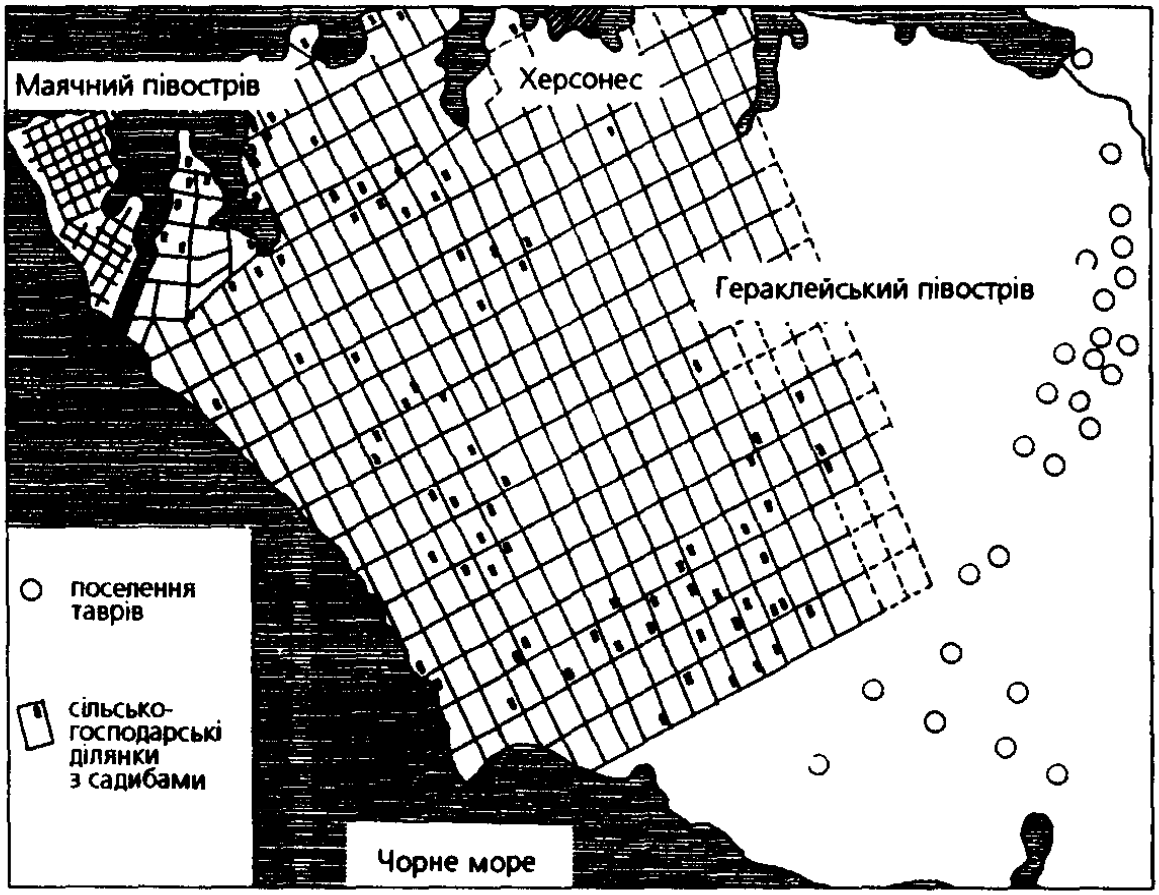

Рис. 60. Херсонес Таврійський та прилегла сільськогосподарська територія

Цієї землі було досить лише для того, щоб прогодувати сім'ю. Можливо, уже в той час греки освоїли якісь землі в околицях самого Херсонеса. Однак впевнено про це говорити не можна.

Поряд із сільським господарством у класичний період починає розвиватися ремесло, яке виникло тут через необхідність забезпечення його продукцією членів громадянської общини, зайнятих головним чином у сільськогосподарському виробництві. А це спричинило розвиток внутрішньої торгівлі, що базувалася на обміні продуктів сільського господарства на ремісничі вироби. З початку IV ст. до Н.Х. цей обмін здійснювався з допомогою грошей, про що свідчить карбування міським монетним двором перших монет.

На ранньому етапі життя Херсонеса зовнішня торгівля не відігравала великої ролі в його економіці. Однак знахідки імпортних амфор, столового посуду та іншої продукції ремісничих майстерень, що надходила з античних центрів Північного Причорномор'я та Середземномор'я, дозволяють вести мову про поступове перетворення Херсонеса на центр транзитної торгівлі. Втім, слід підкреслити, що ворожі відносини з таврами та низький рівень їхнього соціально-економічного розвитку унеможливлюють висновок про те, що Херсонес цього часу був значним центром посередницької торгівлі. Отже, виробництво та обмін у класичний період історії Херсонеса спрямовувалися переважно на задоволення нагальних потреб жителів міста.

Соціальна структура населення на той час була відносно простою. Основну кількість мешканців становили громадяни та члени їхніх сімей, які працювали головним чином у сільськогосподарському виробництві. Окрім громадян, у Херсонесі жили соціально залежні члени суспільства, зокрема раби, а також метеки (не громадяни) та ксени (іноземці). Не володіючи землею, метеки й ксени були зайняті в ремісничому виробництві та торгівлі, питома вага яких у цей час була незначною.

Невеликі земельні ділянки на Маячному півострові, передані громадянською общиною у володіння громадян, унеможливлюють припущення, що в Херсонесі класичного періоду в значних масштабах використовувалася праця рабів або близьких до них груп соціально залежного населення. І все-таки в Херсонесі раби були. Поховання IV ст. до Н.Х. в скорченому стані вказують на низький соціальний статус померлих і дають змогу говорити про те, що заможні херсонесити мали якусь кількість підневільних. Поховання рабів в одних гробницях з їхніми господарями незаперечно свідчить про те, що рабство в Херсонесі мало домашній характер, де раби розглядалися як менші члени сім'ї господаря.

Отже, Херсонес останньої чверті V- першої половини IV ст. до Н.Х. слід атрибутувати як поліс класичного типу, де основою економіки було сільське господарство, а ремесло та торгівля залишалися мало розвинутими. Використання праці рабів або інших соціально залежних груп населення у сфері матеріального виробництва було дуже обмежене. Причому рабство мало в основному домашній характер і не відігравало вирішальної ролі у виробництві матеріальних благ. Але вже у цей час у надрах полісної організації, вірогідно, відбувався процес зародження та формування соціальних суперечностей, в основі яких лежав різний правовий статус жителів Херсонеса.

УТВОРЕННЯ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У середині-другій половині IV ст. до Н.Х. в історії Херсонеса починається новий період: тут спостерігається значне економічне піднесення. Наслідком цього було збільшення міської території в південному та південно-західному напрямках, будівництво нової оборонної стіни, а також жваве житлове та храмове будівництво. У III ст. до Н.Х. Херсонес досягає своїх максимальних розмірів.

План міста остаточно сформувався в другій половині IV ст. до Н.Х. Його площа в цей час становила близько 29 га. Її було розмежовано за прямокутною регулярною системою. Найдавніші буді-вельні залишки громадських споруд та житлових будинків відкрито в шарах, що датуються другою-третьою чвертю IV ст. до Н.Х. Згідно з топографічними особливостями місцевості територія Херсонеса поділяється на чотири райони: Північно-Східний (або Най-давніший), Південний (або Портовий), Північний та Західний.

Північно-Східний район перетинала Головна вулиця, яка тяглася через агору — громадський центр міста, де було знайдено почесні декрети, насамперед славнозвісну присягу громадян Херсонеса, присвяти богам, фрагменти статуй, постаменти з написами тощо. В центральній частині Головної вулиці відкрито залишки так званого монетного двору та театр. Вірогідно, тут були й інші споруди громадського характеру, які не збереглися.

У Південному районі, біля південно-східних воріт, розкопано будівлю, що займає майже весь квартал. Можливо, що вона була пов'язана з херсонеським портом. Північний район було забудовано в другій половині IV ст. до Н.Х., а до того тут містився некрополь V - першої половини IV ст. до Н.Х. На обмеженій площі Північного району

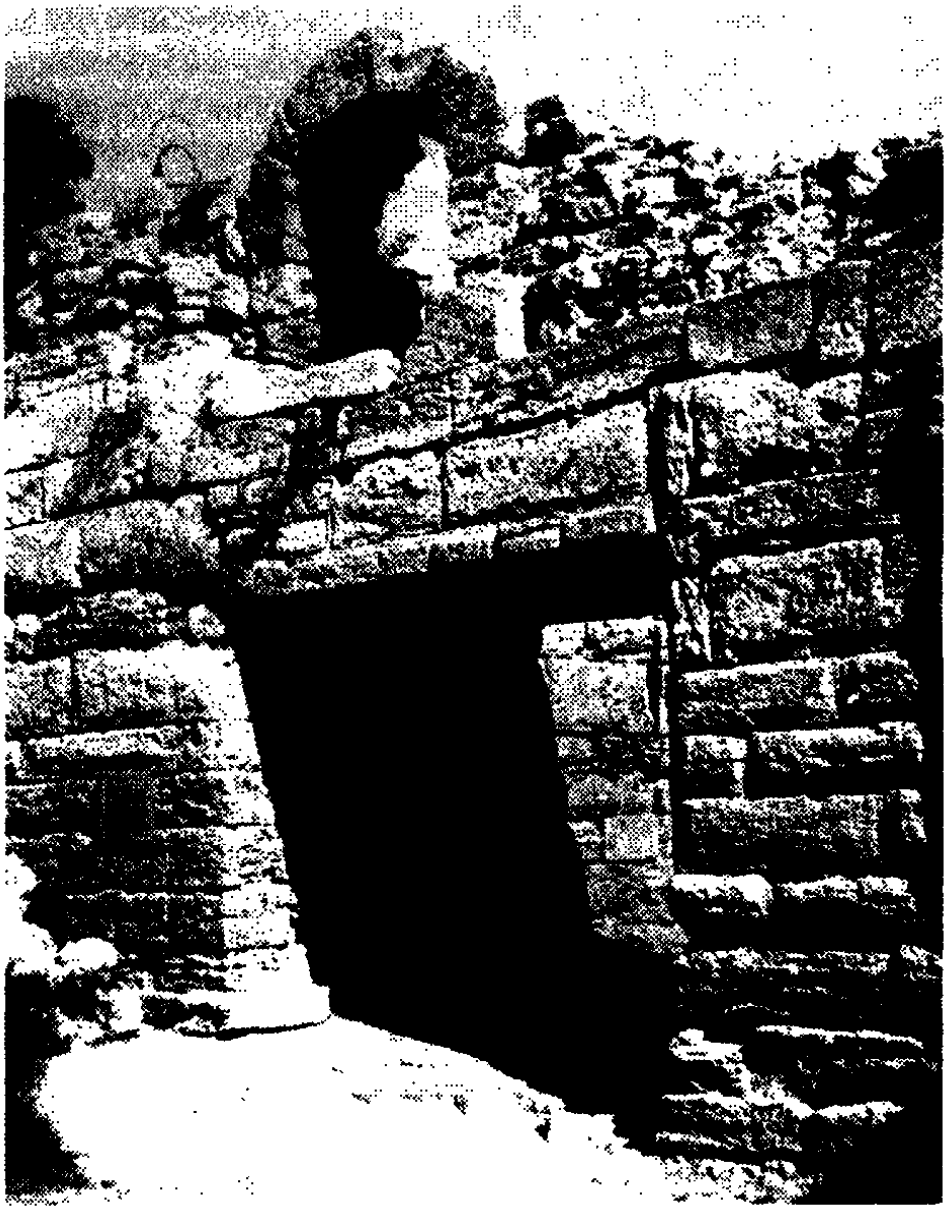

Рис. 61. Ворота Херсонеса IV-III ст. до Н.Х.

концентрувалася основна маса житлових споруд, які належали представникам середніх верств громадянської общини. Західний район вивчено ще недостатньо, але є підстави вважати, що тут також була житлова та громадська забудова.

Некрополь — місто мертвих — лежав безпосередньо за оборонними спорудами, які обмежовували місто. Поховання займали нешироку смугу вздовж укріплень від Західних оборонних стін до Карантинної бухти на сході. Площа некрополя в елліністичний період становила приблизно 15 га. За південною та західною оборонними стінами розміщувалися й кераміки, де під час розкопок відкрито майстерні, в яких випалювали посуд. Одночасно із забудовою міста починається

освоєння великих сільськогосподарських територій спочатку на Гераклейському півострові, а трохи згодом у Північно-Західному Криму. Кількість населення Херсонеса в цей час становила близько 10 тис. чоловік.

Територіальне зростання міста та контрольованих ним сільськогосподарських угідь було неможливим без значного збільшення кількості населення. Питання про те, звідки відбувався його приплив, ще остаточно не вирішене. Мабуть, якась частина нових жителів переселилася до Херсонеса з Гераклеї Понтійської, де саме в цей час загострилася соціальна боротьба. Крім цього, слід мати на увазі й можливість демографічного вибуху, що міг спричинити значне збільшення населення в самому Херсонесі. Хоч би як там було, а збільшення кількості населення сприяло освоєнню нових сільськогосподарських територій.

Початок широкого освоєння земельного фонду археологічно фіксується виникненням укріплень на Гераклейському півострові в першій половині IV ст. до Н.Х. Якщо наприкінці V - в першій половині IV ст. до Н.Х. херсонесити обробляли відносно невеликі ділянки на Маячному півострові та, мабуть, неподалік від міста, то в другій половині IV ст. до Н.Х. вже весь Гераклейський півострів площею близько 10 тис. га за допомогою єдиного модуля було розмежовано приблизно на 400 ділянок площею 17,6 або 26,4 га, які одна від одної відокремлювалися польовими дорогами. У свою чергу, кожна земельна ділянка кам'яними огорожами ділилася на квадрати 210х210 м, які розбивалися на поля площею від 0,27 до 17,57 га. Саме ці лани й обробляли херсонесити. Причому спочатку у володіння кожному громадянину община передала ділянку площею 4,4 га. Десята частина всієї сільськогосподарської території, що оброблялася, була власністю храмів. А певна частина земельних угідь перебувала у власності всієї громадянської общини, яка з цього фонду могла надавати землю новим громадянам. На кордонах розмежованої території існувала низка поселень підкорених таврів, праця яких, вірогідно, використовувалася херсонеситами в сільськогосподарській діяльності на Гераклейському півострові.

Розмежована територія Гераклейського півострова — унікальна пам'ятка давнього землеробства. Незважаючи на те, що внаслідок воєн та господарської діяльності людини в новітній час частина ділянок зруйнована, вона й сьогодні є еталонною і використовується для вивчення античного межування землі вченими всього світу, адже в інших місцях такі пам'ятки не збереглися.

Окрім Гераклейського півострова на початку IV ст. до Н.Х., а можливо, ще наприкінці V ст. до Н.Х., херсонесити проникають у Північно-Західний Крим, де неподалік від сучасного м.Євпаторія засновують

укріплене поселення Чайка. Завдяки таким поселенням відбувалося подальше освоєння земель не тільки на Гераклейському півострові, а й у вказаному районі, який до того вже був освоєний греками-іонійцями. Тут вихідці з Іонії ще в третій чверті VI ст. до Н.Х. заснували Керкінітіду (сучасна Євпаторія), яке є поки що єдиним більш-менш дослідженим античним поселенням на території Північно-Західного Криму.

Від часу свого виникнення й до третьої чверті IV ст. до Н.Х. Керкінітіда була невеликим автономним полісом, населення якого займалося сільським господарством на околицях міста. Якісний стрибок у розвитку Керкінітіди, що призвів до її урбанізації, відбувся в 70-60-і роки V ст. до Н.Х. В цей час місто було захищене оборонною стіною, а внутрішній простір площею близько 8 га поділений на приблизно однакові ділянки, зайняті окремими садибами громадян. Землянки, в яких мешкали перші поселенці, було замінено на наземні будинки античного типу. Регулярне планування традиційно міського типу свідчить, що саме в цей час завершився процес архітектурного формування поліса. У V ст. до Н.Х. в межах міста могло розміститися 160-170 житлових садиб. Мабуть, після зведення оборонних споруд або одночасно з цим земельний фонд поліса було поділено на приблизно 70-120 ділянок площею близько 4,5-5 га кожна, які гарантували правовий статус його громадян. Обробляли ці ділянки члени сімей господарів. У всякому разі нині немає ніяких даних про використання тут праці якихось залежних верств населення, зокрема рабів. У Північно-Західному Криму за часів заснування Керкінітіди не було тубільного негрецького осілого населення. Тому є всі підстави вважати, що тут, на відміну від Гераклейського півострова, освоєння нових земель відбувалося мирним шляхом.

У першій третині V ст. до Н.Х. в Керкінітіді з'являются перші монети, що за своєю формою нагадували наконечники стріл. Вони використовувалися протягом усього V ст. до Н.Х., але з другої чверті V ст. до Н.Х. тут було налагоджено виробництво нового типу монет. Використання монети беззаперечно свідчить, що в цей час починається розвиток ремесла та внутрішньої торгівлі, хоча головним заняттям населення все ж залишалося сільське господарство, зокрема хліборобство.

Керкінітіда була невеликим полісом, населення якого прагнуло мати сильних союзників. Тому, як вважають учені, на початку V ст. до Н.Х. вона потрапила під скіфський протекторат і сплачувала певну данину цим войовничим кочовикам. Не виключено, що згодом, у 426/425 р. до Н.Х., Керкінітіда була членом Афінського морського союзу. В усякому разі є підстави вважати, що назва саме цього міста згадується серед платників фороса Понтійського податкового округу цього об'єднання.

Не освоєні родючі землі в Північно-Західному Криму, зокрема на околицях Керкінітіди, викликали інтерес з боку Херсонеса та його метрополії Гераклеї Понтійської. У першій половині IV ст. до Н.Х. збільшується ввезення до Північно-Західного Криму продукції в амфорах із Гераклеї Понтійської. У Керкінітіду в значній кількості починає надходити херсонеська монета, що вказує на посилення її економічних зв'язків з Херсонесом. Як зазначалося, неподалік від Керкінітіди виникло херсонеське укріплене поселення — опорний пункт херсонеської експансії. Цілком імовірно, що аналогічні поселення існували в першій половині IV ст. до Н.Х. в інших районах Північно-Західного Криму, в тому числі й на місці майбутнього Калос-Лімена.

Жвавий інтерес до Північно-Західного Криму був викликаний не стільки торговельними зв'язками Херсонеса та Гераклеї, скільки наявністю на околицях Керкінітіди земель, яких не вистачало на Гераклейському півострові. У середині - другій половині IV ст. до Н.Х. в Херсонесі простежується зростання кількості населення. Для його розселення й насамперед забезпечення землею необхідно було освоїти нові території. Така потреба і призвела до масованого проникнення херсонеситів у Північно-Західний Крим.

Протягом останньої третини IV - початку III ст. до Н.Х. в Північно-Західному Криму виникають нові грецькі городища та поселення, триває процес освоєння значних сільськогосподарських територій. При цьому, як і раніше, спочатку виникають укріплені опорні пункти (Беляус, Панське, Маслини), а потім освоюється прилегла до них територія. Межування землі тут велося із застосуванням тих самих стандартів, що й на Гераклейському півострові.

Одним із найбільш досліджених херсонеських укріплень, які виникли в Північно-Західному Криму, є Калос-Лімен, або Прекрасна Гавань, що поряд із Керкінітідою згадується в херсонеській присязі.

Калос-Лімен виник на місці сучасного районного центру Чорноморське в середині-другій половині IV ст. до Н.Х. В останній чверті IV ст. до Н.Х. поселення було оточене оборонними стінами, посиленими чотирикутними баштами. Калос-Лімен мав регулярне планування. Його внутрішню територію площею близько 3 га було забудовано сирцево-кам'яними будинками площею 120-150 кв. м, які об'єднувалися в прямокутні квартали. Прилеглу до Калос-Лімена сільськогосподарську територію було розмежовано на стандартні земельні ділянки так само, як і землі на Маячному півострові та на околицях Керкінітіди. Кількість населення цього городища на рубежі IV-III ст. до Н.Х. сягала 1100-1200 мешканців.

Широка херсонеська експансія в Північно-Західний Крим, підкорення Керкінітіди шляхом примусового синойкізму або симполітії та освоєння 30-32 тис. га сільськогосподарських територій у цьому районі спричинилися до значного економічного підйому в Херсонесі. Адже, як згадується у херсонеській присязі, землями в Північно-Західному Криму володіла громадянська община цього міста, яка мала отримати з того певний зиск. Херсонеська громадянська община була верховним власником землі. Тому вона отримувала, принаймні з частини населення, ренту-податок, імовірно, зерном, що не тільки привласнювалася її соціальною верхівкою, а й спрямовувалася на розвиток Херсонеса, зумовлюючи розквіт міста. Судячи з площі освоєних земель, економічний потенціал Херсонеса проти попереднього періоду зріс утричі.

Отже, на рубежі IV-III ст. до Н.Х. в Херсонесі остаточно завершився процес перетворення невеликого автономного поліса класичного типу на центр великого територіального державного об'єднання, до складу якого ввійшли землі Північно-Західного Криму, його міста, поселення й укріплення з різними соціальними верствами населення. Саме з цього часу слід говорити про Херсонес не як про поліс, а як про центр Херсонеської держави, котра забезпечувала панування членів громадянської общини над іншими групами населення, що мешкало на її території. Але тут, на відміну від Боспорського царства, збереглися полісні соціально-політичні структури, що провадили в життя політику панівних верств населення. Законодавчо новий тип держави було закріплено в херсонеській присязі, яку приймали не тільки юнаки, а й усі повноправні громадяни:

Клянусь Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою,
богами й богинями олімпійськими,
героями, які володіють містом, територією
та укріпленими пунктами херсонесців.
Я буду однодумним про спасіння
і свободу держави та громадян
і не зраджу Херсонеса,
Керкінітіди, Прекрасної Гавані
та інших укріплених пунктів і з іншої
території, якою херсонесці керують
або керували, нічого нікому,
ні елліну, ні варвару, але буду оберігати
все це для херсонеського народу.
Я не буду ламати демократичного устрою

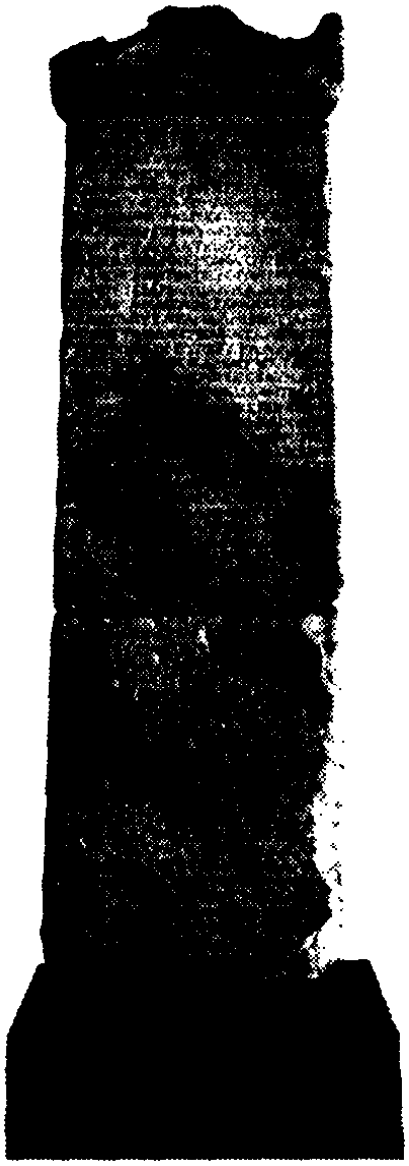

Рис. 62. Херсонеська присяга рубежу IV-III ст. до Н.Х.

і не дозволю цього тому, хто зраджує
та ламає, і не приховаю цього,
а доведу до відома державних посадових осіб ...

Аналізуючи процеси в соціально-економічному і політичному розвитку Херсонеса, можна дійти висновку, що з рубежу IV-III ст. до Н.Х. він вступив у якісно новий період історичного поступу. За загальноприйнятою термінологією його можна назвати елліністичним. До цього часу слід відносити розвиток інтегративно-централістських тенденцій, які особливо яскраво позначилися на певній єдності духовної та матеріальної культури на території Херсонеської держави, що добре простежується за археологічним матеріалом.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Після освоєння Гераклейського півострова та земель у Північно-Західному Криму спостерігаються певні зміни в економіці Херсонеса. Її основою залишалося сільське господарство, яке базувалося на дрібному громадянському землеволодінні. Однак поряд з ним починається збільшення частини ділянок за рахунок оренди храмових та державних земель, а також їх купівлі-продажу, хоча про наявність у Херсонесі великих землеволодінь та обезземелювання основної маси громадян говорити не можна. У III і II ст. до Н.Х. кількісно тут переважали земельні ділянки невеликих розмірів, а великі та середні становили не більше чверті господарств. На таких ділянках будувалися садиби кількох типів. Аналогічні садиби зафіксовано не тільки на Гераклейському півострові, а й у Північно-Західному Криму, зокрема на околицях Керкінітіди та Калос-Лімена.

Як уже наголошувалося, освоєння земель у Північно-Західному Криму відіграло важливу роль в економічному розквіті Херсонеса. Причому процес підкорення нових територій, вірогідно, здійснювався шляхом воєнної експансії. Тому в цьому районі швидше, ніж на Гераклейському півострові, утворювалися великі господарства та ширше, ніж у Херсонесі, використовувалася праця соціально залежних верств населення.

Політичне підкорення Північно-Західного Криму призвело до певних змін у структурі сільськогосподарського виробництва. На Гераклейському півострові переважало вирощування винограду та виробництво вина, тоді як на античних поселеннях Північно-Західного Криму — зернових культур. Це неминуче мало спричинитися до зростання товарного спрямування виробництва, стимулювання розвитку ремесла та торгівлі. Головними центрами товарного виробництва вина та іншої сільськогосподарської продукції були передусім господарства із садибами на земельних ділянках. Їх власники в умовах Херсонеської держави володіли відносно великим фондом землі.

З розширенням сільськогосподарських територій хронологічно збігається й піднесення херсонеського ремісничого виробництва, продукція якого вивозилася не тільки до Гераклейського півострова, а й у Північно-Західний Крим. Слід підкреслити, що на поселеннях цього району поки що не зафіксовано слідів будь-якого більш-менш великого спеціалізованого ремісничого виробництва. Отже, майстерні, що концентрувалися в Херсонесі, постачали необхідним населення всієї держави.

З другої половини - кінця IV ст. до Н.Х. внаслідок збільшення виробництва зерна та вина активізується торговельна діяльність Херсонеса, створюються сприятливі умови для вивезення цієї продукції за межі держави. Особливо інтенсивні торговельні контакти Херсонес підтримував з античними центрами Південного Причорномор'я (Сінопою та Гераклеєю Понтійською), а також Нижнім Подніпров'ям та Нижнім Подонням, куди вивозилися досить великі партії вина.

Рис. 63. Виноробний комплекс

Але до варварського населення херсонеське вино потрапляло через посередників, в ролі яких, очевидно, виступали купці Ольвії та Боспору. Розвиток посередницьких торговельних операцій був могутнім стимулом для збільшення виробництва товарної продукції, насамперед вина. Це, в свою чергу, спричинилося до збільшення випуску власної монети з другої половини IV ст. до Н.Х. та появи в Херсонесі монет інших античних центрів.

Однак не слід перебільшувати обсяги посередницької та, особливо, власне херсонеської торгівлі з глибинними районами Північного Причорномор'я. Основним регіоном, із яким місто підтримувало сталі економічні зв'язки, залишався Північно-Західний Крим, куди вивозилася основна маса херсонеської ремісничої продукції та вина. Усе це стимулювало утворення в межах Херсонеської держави єдиного внутрішнього ринку, для якого був характерний не галузевий, а територіальний поділ праці, зумовлений природними умовами.

Зміни в економіці на рубежі IV-III ст. до Н.Х. позначилися й на соціальному складі населення. Саме в цей час у громадянській общині виокремилася соціальна верхівка, яка володіла великими в масштабах Херсонеса земельними ділянками та брала участь у морській торгівлі. За своїм майновим станом до неї належали багаті ксени і метеки, які завдяки можливостям, що створювалися торгівлею та грошовим обігом, могли заощадити досить великі кошти. У цей період значно поліпшився й матеріальний стан переважної більшості громадян Херсонеса. Адже після приєднання Північно-Західного Криму частина прибутків, що надходили з цього району, спрямовувалася на потреби всього громадянського колективу.

На другому полюсі херсонеського суспільства перебували раби й інші верстви соціально залежного та неповноправного населення. Однак, зважаючи на специфіку економічного розвитку Херсонеської держави, немає підстав говорити про наявність тут значної кількості рабів, як це вважалося раніше. Кількісно в Херсонесі переважала праця інших, не рабських, соціально залежних груп.

Характер землеволодіння дає змогу стверджувати, що дрібні вільні виробники становили переважну більшість. Саме вони обробляли три чверті земель на Гераклейському півострові, що була в їхньому володінні. До цієї групи населення входили як повноправні громадяни, що володіли земельними ділянками, так і вільні, але неповноправні жителі, які в основному були зайняті в ремеслі та дрібній торгівлі і систематично не використовували чужу працю. Дрібні вільні виробники в Херсонесі, як, зрештою, і в інших античних центрах, були провідною силою в процесі матеріального виробництва.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

З моменту заснування Херсонес був полісом із демократичною системою управління. Але є підстави стверджувати, що в середині IV ст. до Н.Х. на певний час владу захопили олігархи, які, на думку дослідників, керували Херсонесом протягом 18 років. Ці зміни в державному устрої зумовлювалися новим припливом колоністів з Гераклеї Понтійської. Адже олігархічна форма правління являє собою владу небагатьох і заснована на майновому цензі, який визначає участь чи неучасть громадянина в державному управлінні.

Приплив до Херсонеса на постійне проживання нових переселенців поставив питання про їхній правовий статус. Приходу до влади олігархів сприяла частина соціальної верхівки громадянської общини, яка прагнула зберегти свої виняткові економічні та правові переваги, а тому новоприбулі обмежувалися в правах, насамперед на володіння ділянкою землі, розміри якої були менші, ніж у нащадків першопоселенців. Це призвело до соціального конфлікту, наслідком якого стало урівняння в правах усіх членів херсонеської громадянської общини та новий поділ земель на Гераклейському півострові. Цей перерозподіл був суто демократичним актом, бо передбачав отримання всіма громадянами однакових за розмірами ділянок, що означало повноправне членство в общині. Найнепримиренніших супротивників цієї реформи було усунуто від влади внаслідок остракізму, й демократичне самоврядування в Херсонесі близько 330 р. до Н.Х. відновилося. Ці події знайшли відображення в епіграфічних пам'ятках Херсонеса, зокрема в херсонеській присязі, де підкреслювалася необхідність збереження демократії. З цього часу демократична за формою система місцевого самоврядування з певними змінами проіснувала до кінця античної епохи. Природно, політичні права тут мали лише громадяни. Метеки, ксени й соціально залежні верстви населення, серед яких, безперечно, були й вихідці з варварського середовища, перебували поза межами політичної організації.

Головним органом законодавчої влади в Херсонесі були Народні збори, які вирішували основні питання зовнішньої та внутрішньої політики: про війну і мир, надання громадянських прав, встановлення почесних декретів на честь громадян, які особливо відзначилися і т. ін. Вищим органом виконавчої влади була Рада, до складу якої теоретично міг обиратися кожеи громадянин. Члени Ради готували проекти постанов Народних зборів.

Усі органи виконавчої влади були колегіальними. Колегія архонтів керувала цивільним та воєнним життям. Свої обов'язки архонти вико-

нували протягом року, а потім переобиралися. В Херсонесі функціонувала колегія номофілаків — охоронців закону. На її членів покладався обов'язок стежити за виконанням законів та вносити на розгляд Народних зборів нові. Певне місце в системі державної влади займав „цар", ім'ям якого називали рік. „Цар" головував на святах і був представником держави в релігійних справах. Астіноми наглядали за правильністю мір ваги та обсягу, карбуванням монети, а агораноми — за ринками й порядком у місті. З епіграфічних пам'яток відомі скарбник держави, скарбник священних сум, гімнасіархи, які виховували молодь, та сімнамони, що наглядали за виготовленням офіційних написів. Для екстраординарних або тимчасових заходів обиралися епімелети.

Незважаючи на те, що державний устрій Херсонеса був демократичним за своєю формою, фактично в ньому провідну роль поступово стали відігравати представники найзаможнішої частини населення. Участь у державному управлінні не оплачувалася й, природно, цією справою могли займатися лише заможні люди. Отже, практично в управлінні Херсонеською державою брала участь відносно обмежена кількість громадян.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Значне місце в житті херсонеситів посідала релігія. Характерною рисою грецької релігії був політеїзм — поклоніння великій кількості богів та героїв, на честь яких відправлялися культи й приносилися жертви. В тому чи іншому грецькому полісі могли поклонятися різним божествам, які були його покровителями. Залежно від конкретного місця того чи того бога в пантеоні на його честь відправлялися офіційні або приватні культи.

У Херсонесі, судячи з присяги громадян, на чолі офіційного пантеону стояли Зевс, Гея (Земля), Геліос (Сонце) та Діва (Партенос). В околицях Херсонеса, зокрема на мисі Фіолент, стояв храм богині Діви, де, за переказами, свого часу жрицею була Іфігенія, дочка Агамемнона та Клітемнестри, перенесена сюди з Греції Артемідою.

Богиня Діва за своїми функціями була близькою до загальногрецької Артеміди й вважалася не тільки покровителькою, а й захисницею Херсонеса. На її честь у місті влаштовували спеціальні свята — Парфенії, які супроводжувалися урочистими процесіями. У місті був храм Діви, де стояла її статуя. Її зображення карбувалося на херсонеських монетах.

Окрім Діви, особливо шанованим було божество Херсонас, що уособлювало громадянську общину Херсонесу, а також Геракл, від

64. Богиня Діва. Зображення на срібній монеті кінця III ст. до Н.Х. (фото В. Степаненк

Рис. 65. Зображення Аполлона. Теракота

якого, за легендою, походили греки-дорійці. Його зображення також нерідко трапляється в нумізматиці та скульптурі.

На честь богів споруджували статуї та храми. В IV ст. до Н.Х. в Херсонесі стояла статуя Афіни-Рятівниці. Від III ст. до Н.Х. зберігся мармуровий архітрав із написом про те, що Пасіад, син Артемідора, дав гроші на відновлення храму, коли був жерцем. Зображення на ньому голів бика та цапа вказують на те, що це був храм Діоніса.

Херсонес підтримував релігійні зв'язки із загальногрецькими святилищами на Делосі та в Дельфах. Відомо, що на Делосі, починаючи з III ст. до Н.Х., справлялися „Херсонесії" — свято, яке влаштовувалося на кошти, пожертвувані Херсонесом на храм Аполлона. Херсонес мав зв'язки і з Дельфами. Багато його громадян у III-II ст. до Н.Х. отримали там проксенії. Так, у 263-260 рр. до Н.Х. проксенію в Дельфах

Рис. 66. Зображення Афродіти. Теракота

отримав херсонесит Сокрит. У 195-194 рр. до Н.Х. — Гімн, син Скіфа; а в 192-191 рр. до Н.Х. — Форміон, син Пітіона, та Гераклід, син Рифи. Почесного декрету удостоїлася херсонеська громадянська община за послуги дельфійським послам-ефорам у Херсонесі. У свою чергу, жертви принесли херсонеські посли: дельфійському Аполлону — сто голів дрібної худоби та одного бика, богині Афіні — дванадцять голів.

Релігія греків не знала твердо встановлених догматів. Держава фактично не втручалася в приватне релігійне життя населення, не обмежувала греків у виборі об'єктів релігійного поклоніння. Але участь в офіційному відправленні полісних культів була обов'язковою, адже вона символізувала єдність громадянської общини. Водночас у Херсонесі, як і в інших грецьких містах, та чи та група громадян, об'єднавшись у релігійні союзи, могла приватним чином відправляти певний культ.

Про кількісне співвідношення прихильників різних божеств важко сказати щось певне, але наявні джерела свідчать, що в Херсонесі, окрім названих вище богів, поклонялися Афіні, Аполлону, Діонісу, Афродіті та ін. Усі ці божества наділялися різноманітними властивостями та функціями. Під час відправлення культу на перше місце висувалося те, що в даний момент було найбільш актуальним для його прихильника.

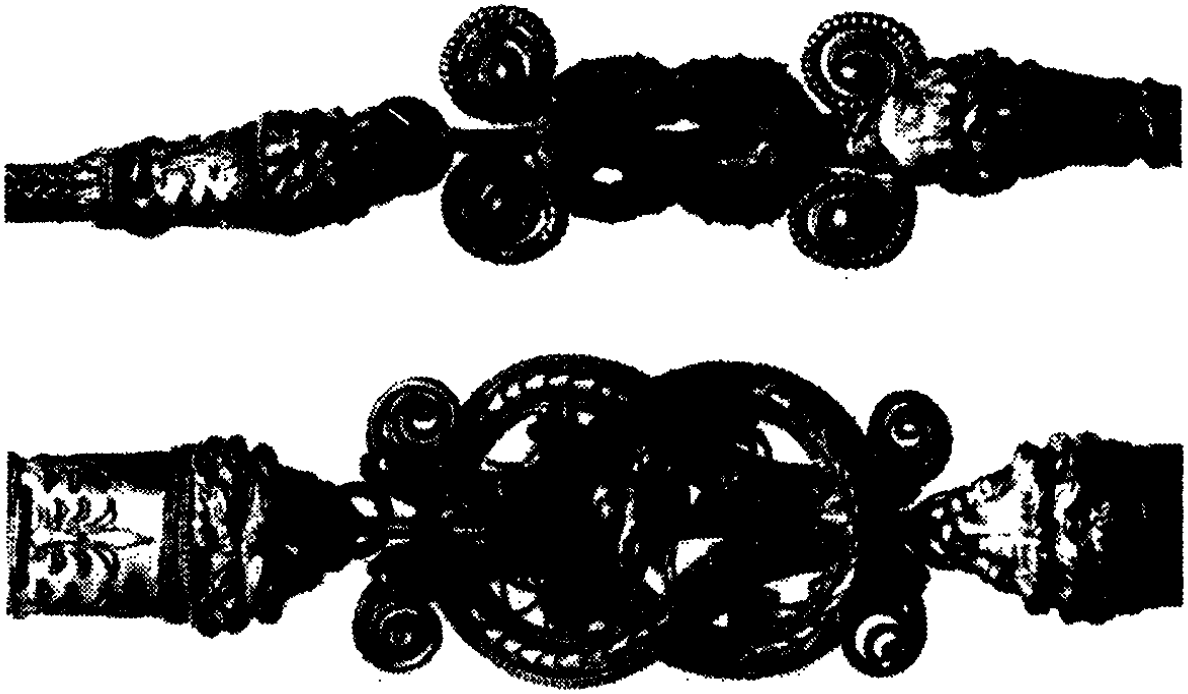

Рис. 67. Застібки золотого намиста другої половини IV-початку III ст. до Н.Х. з підстінного склепу

Поряд із громадянами в Херсонесі жили іноземці та "негреки". Цим пояснюється наявність у місті пам'яток, які не можна пов'язати з традиційними грецькими божествами. Але греки були досить толерантними, і їхні традиційні божества спокійно уживалися з негрецькими богами.

Важливою складовою сімейної релігії херсонеситів був культ мертвих. Тому значна увага приділялася похованню померлих та виконанню необхідних ритуалів, пов'язаних з похороном. Соціальна верхівка ховала померлих родичів за обрядом кремації, що потребувало значних коштів. Середні та найбідніші верстви населення здійснювали трупопокладання. Разом із померлим у могилу клалися речі, які, на думку його родичів, могли знадобитися небіжчику в потойбічному світі. Кількість та якість поховального начиння залежали від майнового стану померлого. Під час розкопок херсонеського некрополя відкрито і могили, в яких знайдено дорогі прикраси із золота, і поховання без будь-яких речей.

Найбагатші поховання елліністичного періоду зафіксовано в склепі, який було споруджено під оборонною стіною поряд із міською брамою. Небіжчиків тут поховано за обрядом кремації, а їхні кістки покладено в одну чорнолакову та три бронзові гідрії. Тут також були прикраси із золота кінця IV- середини III ст. до Н.Х., зокрема чудове золоте намисто з пряжкою у вигляді „гераклового вузла". На одній із гідрій був напис — „Приз зі свята Анакій". Це свідчить, що її володар переміг на спортивних змаганнях під час свята Анакій поблизу Афін й отримав у нагороду гідрію, в якій, вірогідно, й поховано його останки. Коштовні предмети та місцезнаходження цього склепу вказують на те, що ним володіла сім'я, яка належала до верхівки херсонеського суспільства. Будівництво склепу одночасно з оборонною стіною дає підстави для припущення, що ця поховальна споруда належала родині Агасікла, який в одному написі названий „стінобудівником".

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Економічне піднесення Херсонеса в елліністичний період зумовило високий рівень культури. Численні архітектурні деталі свідчать про розвиток тут двох основних архітектурних ордерів: дорійського та іонійського. До нашого часу збереглися частини колон, архітравів, карнизів, капітелей та інших архітектурних фрагментів витонченої роботи. Над могилами померлих херсонеситів встановлювалися вапнякові надгробки з рельєфними зображеннями, прикрашені поліхромним розписом.

У Північному районі Херсонеса в одному з житлових будинків II ст. до Н.Х. відкрито мозаїку. Її зроблено з невеликих морських камінців білого, жовтого, темносинього та червоного кольорів. У центральній частині зображено дві оголені жіночі фігури, а поміж ними лутерій, на якому сидить голуб. Інший голуб летить до лутерію. Ця мозаїка є чудовим витвором місцевого майстра.

Серед мармурових скульптурних зображень привертають увагу фрагмент торсу юнака, барельєф із зображенням частини чоловічої фігури зі списом у руці, мармуровий антефікс — наверша надгробка, прикрашене листом аканта, IV ст. до Н.Х. У Херсонесі знайдено також мармурову голову юнака. Майстер, який її зробив, був близький до школи славнозвісного Скопаса. Від III - II ст. до Н.Х. збереглися невеликі мармурові фрагменти статуї Афродіти — богині кохання й краси — та юного Ерота. З одного дуже фрагментованого почесного декрету відомо, що в II ст. до Н.Х. в Херсонесі працював художник.

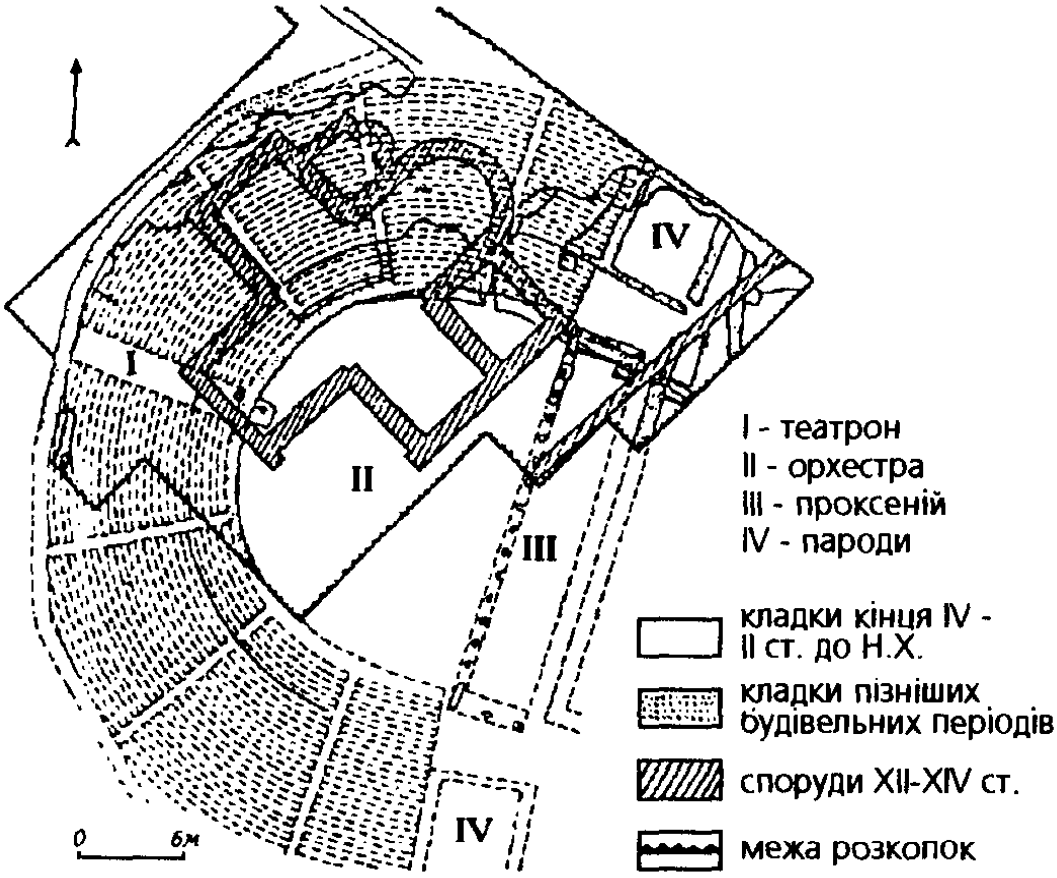

Рис. 68. План і реконструкція античного театру (за О.І.Домбровським)

На III ст. до Н.Х. припадає розквіт виробництва в Херсонесі теракотових статуеток. Розкопками тут відкрито залишки спеціальної майстерні, де, судячи з глиняних форм, виготовлялися голівки, бюсти та маски Афродіти, Ніоби, Афіни, Діоніса, селенів, Геракла, Омфали. Вони дуже виразні й зроблені у витонченій техніці.

Розвивалася в Херсонесі й наука. В почесному декреті III ст. до Н.Х. на честь історика Сіріска йдеться про те, що громадянська община нагородила його золотим вінком за опис з'явлень богині Діви та відносин Херсонеса з царями Боспору і взаємин з іншими містами. З цієї пам'ятки Сіріск постає як видатний історик і письменник. Його нагорода та декрет, вирізьблений на мармуровій плиті, свідчать, що в Херсонесі вміли цінувати та заохочувати літературну діяльність.

У суспільному житті будь-якого грецького міста значну роль відігравав театр. Його залишки кінця IV-III ст. до Н.Х. було відкрито поблизу центральної ділянки південної оборонної стіни. Тут зафіксовано залишки театрона, орхестри та скени з проксенієм. Театр вміщував близько 3 тис. чоловік. Тут ставилися драми та комедії, проходили музичні й літературні змагання. Можливо, саме в театрі історик Сіріск публічно читав свої твори громадянам Херсонеса.

ХЕРСОНЕСЬКО-СКІФСЬКІ ВІЙНИ

У другій чверті або в другій третині III ст. до Н.Х. в степовій зоні Північного Причорномор'я сталися суттєві зміни, що призвели до виникнення на території Криму пізньоскіфського ранньодержавного утворення з центром у Неаполі Скіфському (сучасне м.Сімферополь). Скіфи, які в цей час зайняли степову та передгірську смуги Криму, почали активно переходити до осілості й були змушені шукати землі, придатні не тільки для скотарства, а й для землеробства. Специфічною особливістю цього процесу було те, що, крім освоєння нових земель, придатних для обробітку в передгірських районах та в середній течії р.Альма, скіфи прагнули захопити території, освоєні греками в Північно-Західному Криму.

Вже у перших десятиліттях III ст. до Н.Х. скіфи зруйнували низку античних поселень на берегах Ярилгацької бухти та бухти Вітряна в Північно-Західному Криму, а також почали освоювати покинуті греками поселення. Наприкінці III - на зламі III-II ст. до Н.Х. скіфи захопили майже всю сільськогосподарську територію Північно-Західного Криму. Греки залишилися лише в Керкінітіді та Калос-Лімені, які мали потужні укріплення. Але наприкінці другої - на початку третьої

чверті II ст. до Н.Х. греки залишили й ці міста. Причому, судячи з археологічних матеріалів, перед цим вони знищили оборонні споруди та житлову забудову як у Керкінітіді, так і в Калос-Лімені. На місцях херсонеських поселень уже в II ст. до Н.Х. виникають скіфські фортеці. Згодом нападів скіфів зазнали ближні околиці Херсонеса на Гераклейському півострові, про що свідчать сліди руйнувань та поява саме в цей час додаткових протитаранних поясів на оборонних баштах деяких херсонеських сільських садиб Гераклейського півострова.

За обставин, що склалися, херсонеська громадянська община вжила низку заходів для того, щоб коли не витіснити скіфів із Північно-Західного Криму, то бодай ускладнити їх подальше просування й усунути загрозу центру держави. Для цього було досягнуто тимчасової угоди про воєнний союз проти скіфів із сарматами, які захопили ставку скіфського царя — мабуть, у Неаполі. 179 р. до Н.Х. був укладений договір про союз із правителем Понтійського царства Фарнаком I. Згідно з умовами цього договору він мав прийти на допомогу Херсонесу в разі нападу варварів.

Але всі ці заходи лише на деякий час стабілізували обстановку навколо Херсонеса. Вже у другій половині II ст. до Н.Х. пізньоскіфське державне утворення в Криму, на чолі якого стояли енергійні правителі — Скілур та його син Палак — значно зміцнилося, й скіфи знову активізували свої дії проти Херсонеса. І якщо раніше їхня експансія спрямовувалася проти грецьких поселень Північно-Західного Криму, то тепер скіфи загрожували безпосередньо Херсонесу.

Втрата Херсонесом своїх володінь у Північно-Західному Криму, звідки до міста надходило зерно, мала катастрофічні наслідки для його економіки. Про масштаби кризових явищ певною мірою можна говорити, виходячи з розмірів сільськогосподарських угідь, які перебували під контролем херсонеської громадянської общини. Якщо в Північно-Західному Криму наприкінці IV-III ст. до Н.Х. греки обробляли близько 30-32 тис. га, то після втрати Херсонесом цього району його сільськогосподарські території скоротилися до Гераклейського півострова, де частина господарств була також розорена внаслідок скіфських навал. Отже, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в цей час скоротилися майже на 75%.

Стан, що склався в сільському господарстві, призвів до занепаду ремісничого виробництва та скорочення обсягів торгівлі. Археологічно це фіксується в зменшенні кількості товарів та ремісничої продукції, що надходили з інших районів античного світу в Херсонес. Криза сільськогосподарського виробництва призвела до активізації рибальства

та соляного промислу, на розвиткові яких меншою мірою позначилися несприятливі воєнно-політичні події.

Скіфська експансія і втрата Херсонесом своїх володінь у Північно-Західному Криму спричинилися до зміни соціальної структури населення. Так, частина греків — жителі поселень Північно-Західного Криму найширшого правового спектру — розорюється й вимушена шукати порятунку в Херсонесі. За рахунок переселенців значно збільшується кількість мешканців, повністю або частково позбавлених засобів до існування. Це зумовило громадянський розбрат, який було подолано завдяки посередницькій діяльності Нікерата, сина Папія, видатного громадянина Ольвії. Не виключено, що в цей час починається переселення якоїсь частки населення з Херсонеса в інші райони античного світу. Все це посилювало соціальну напругу та змушувало вдатися до нагальних заходів щодо поліпшення ситуації навколо міста.

У II ст. до Н.Х., як свідчать матеріали археологічних досліджень, скіфи зруйнували низку садиб на Маячному та Гераклейському півостровах. Більше того, вони впритул підійшли до Херсонеса, який поспішно укріплював оборонні споруди. Загроза була настільки великою,

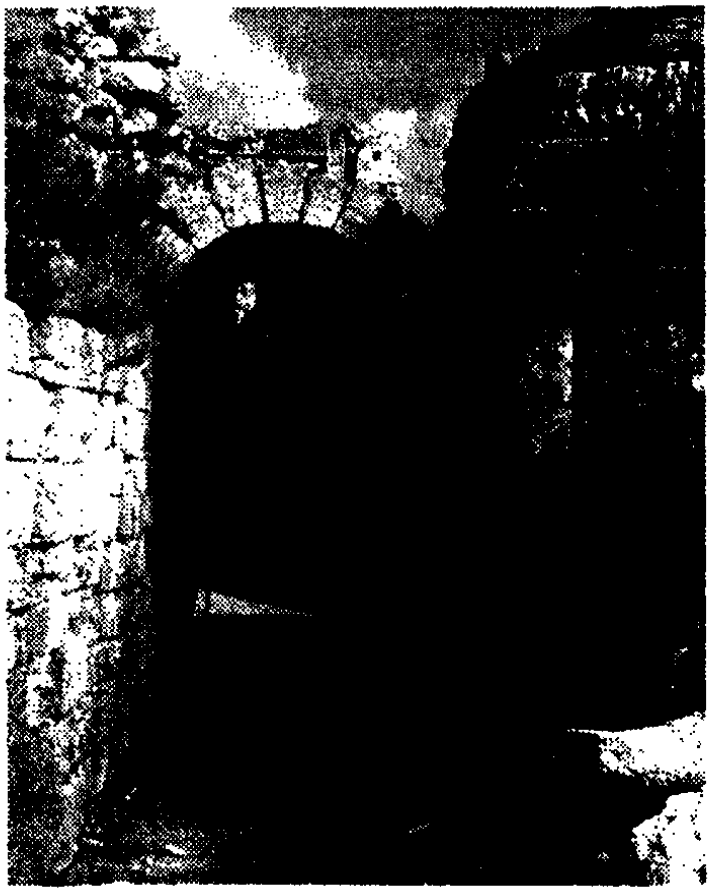

Рис. 69. Хвіртка в оборонних стінах III-II ст. до Н.Х.

що для укріплення флангової південно-східної башти XVII були використані надгробки з розташованої неподалік ділянки некрополя — священного місця будь-якого грецького міста. Але власними силами Херсонес не міг перемогти скіфів, що загрожували місту. Тому громадянська община була змушена, спираючись на більш ранній договір про дружбу та допомогу, укладений із Фарнаком I, звернутися до царя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. Цар надіслав у Тавріку війська під командуванням свого полководця Діофанта, який разом із херсонеським загоном протягом кількох воєнних кампаній у 113-111 рр. до Н.Х. розгромив скіфів і ліквідував загрозу Херсонесові.

Події, пов'язані з херсонесько-скіфськими війнами, досить повно висвітлені джерелами. Про них писав видатний грецький географ Страбон. Багато відомостей містить текст херсонеського декрету на честь Діофанта, сина Асклепіодора, та деякі інші епіграфічні пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок.

Згідно з текстом декрету на честь Діофанта, воєнні дії почалися після його переправи "на той бік", мабуть, за сучасну Севастопольську бухту. Тут війська Діофанта вступили в бій зі скіфами й перемогли. Наслідком цього стало підкорення Діофантом навколишніх таврів та заснування міста Євпаторія, яке, мабуть, стало одним із опорних пунктів у його подальшій боротьбі зі скіфами. Після першої перемоги він здійснив подорож на Боспор, де шляхом дипломатичних заходів запобіг переходові боспорських правителів на бік варварів.

Повернувшись у Херсонес, Діофант на чолі своїх військ, посилених херсонеситами, рушив углиб Кримської Скіфії проти важливих у стратегічному значенні скіфських фортець Хабеї та Неаполь. Вірогідно, правителі скіфів після поразки польової армії основну увагу в боротьбі з Діофантом приділили обороні своїх основних фортець. Війська Діофанта просувалися вздовж морського узбережжя, й першою фортецею на їх шляху було пізньоскіфське городище, що тепер називається Усть-Альмінське й ототожнюється з Палакієм. Захопивши цей опорний пункт, понтійські війська пішли далі, адже їхньою основною метою було оволодіння Хабеями та Неаполем, розташованими в Центральному Криму. Після падіння цих фортець скіфи припинили опір і визнали над собою владу царя Понту Мітрідата VI Євпатора.

Однак через деякий час вони порушили мир і знову під командуванням Палака напали на Херсонес. Греки були змушені захищатися від кількісно переважаючих сил варварів. До театру воєнних дій знову прибув Діофант з понтійським військом і почав новий похід проти скіфів. Але погана погода примусила його повернути в Північно-Західний Крим. Тут, просуваючись уздовж моря, він оволодів захопленою скіфа-

ми Керкінітідою, підійшов до Калос-Лімена й розпочав його облогу. В цей час Палак уклав союз із сарматським племенем роксоланів, які виставили проти Діофанта 50-тисячне військо під керівництвом царя Тасія. Війська варварів рушили до Калос-Лімена, де відбулася вирішальна битва. Незважаючи на кількісну перевагу варварів, завдяки добре продуманій диспозиції Діофанту і цього разу вдалося здобути перемогу. Вона була цілковитою. Як свідчать джерела, військо Палака й Тасія понтійці та херсонесити знищили майже повністю. Врятувалася лише невелика група вершників.

Після чергової перемоги навесні Діофант вирушив углиб Кримської Скіфії, де захопив Хабеї та Неаполь. Скіфське державне об'єднання припинило своє існування. На його території було розміщено понтійські гарнізони, які дислокувалися тут аж до першої війни Мітрідата VI з Римом (89-85 рр. до Н.Х.), коли їх було виведено на вимогу римського Сенату. Внаслідок цих воєн загрозу Херсонесу з боку скіфів було ліквідовано.

ХЕРСОНЕС ТА ПОНТІЙСЬКА ДЕРЖАВА МІТРІДАТА VI ЄВПАТОРА

Після розгрому скіфів Північно-Західний Крим знову, але тільки номінально, відійшов до Херсонеса. Археологічні дослідження показали, що Херсонес не зміг провести нову колонізацію й закріпитися в цьому районі. Фактично весь Північно-Західний Крим залишився під владою скіфів, про що свідчать пізньоскіфські будівельні комплекси на місці античних поселень, зокрема в Керкінітіді та Калос-Лімені. Отже, внаслідок запеклої боротьби зі скіфами Херсонеська держава втратила значні сільськогосподарські території, що призвело до певних змін її соціально-економічного та політичного стану.

Воєнна допомога Мітрідата VI Євпатора спричинила зміни і політичного статусу херсонеської громадянської общини. Херсонес проголосив понтійського царя своїм „захисником" і, зберігши внутрішнє самоврядування, ввійшов до складу Понтійського царства. У Херсонесі було розміщено понтійський гарнізон, який забезпечував охорону міста від варварів і сплату данини цареві, що постійно збільшувалася. З цього часу Херсонес втратив свою незалежність, адже свобода в античному розумінні несумісна зі сплатою податків царям або іншим полісам.

У 80-70-і рр. до Н.Х. Херсонес, як і до того, залишався в руслі політики Понтійського царства і брав участь в антиримських акціях

Мітрідата VI. Наприклад, під час облоги Гераклеї Понтійської римлянами він, як і інші грецькі центри, надав її жителям допомогу продовольством, продемонструвавши свою вірність понтійському царю.

Однак Мітрідат VI у боротьбі з Римом зазнавав однієї поразки за одною. Це змусило його шукати союзу з учорашніми ворогами — варварами Північного Причорномор'я, що не могло не збентежити греків-херсонеситів. Почавши підготовку до нової війни з Римом, Мітрідат VI залучив на свій бік вождів найсильніших у воєнному плані варварських племен і навіть видав своїх дочок заміж за їхніх правителів. Цим він намагався зміцнити досягнутий союз.

Така політика Мітрідата, морська блокада римським флотом берегів Криму: останньої твердині понтійського царя, що завдавало значної шкоди економіці регіону, і, зрештою, непомірні податки, якими цар обклав грецькі центри, — все це призвело до посилення антимітрідатівських настроїв серед широких верств їх населення. Особливо потерпала від такого становища соціальна верхівка грецьких міст, яка займалася морською торгівлею й платила значні податки. Але Мітрідат VI був ще досить сильним, і розрив із ним загрожував серйозними наслідками насамперед заможній частині грецького населення.

63 р. до Н.Х., після повстання проти Мітрідата VI боспорського міста Фанагорія, його владу було повалено. Цією подією завершується елліністичний період в історії античних держав Північного Причорномор'я і Херсонеса зокрема. Подальша його історія пов'язана вже з Римською імперією, яка в перші століття н.е. стала провідною воєнно-політичною силою античного світу.

§ 2. Херсонес Таврійський у перших століттях нової ери (друга половина I ст. до Н.Х. - третя чверть III ст.)

ХЕРСОНЕС, БОСПОР ТА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ В СЕРЕДИНІ I СТ. ДО Н.Х. — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I СТ.

Новий період в історії Херсонеса, який називають римським, починається в середині I ст. до Н.Х., коли громадянська община, звільнившись від боспорської залежності, потрапляє в орбіту політики Римської імперії і вступає в безпосередні контакти з її провінційною адміністрацією. Завершується він у середині - третій чверті III ст., коли все Північне Причорномор'я стало ареною пересування варварських народів.

Римська імперія, що об'єднала під своєю владою величезні території на Сході та Заході тогочасної ойкумени, зробила істотний внесок у становлення сучасної європейської цивілізації. Під римським впливом опинилося не тільки різноетнічне населення, що мешкало в різних частинах Імперії, а й племена та народи, які жили за межами її офіційних кордонів. Це було визначальним фактором, що сприяв прогресивному розвиткові народів, котрі мешкали поблизу кордонів Імперії, зокрема на півдні сучасної України. Тому дуже важливо простежити, як зближення Херсонеса з цією світовою державою позначилося на житті його, в основному грецького, населення. Слід підкреслити, що входження Херсонеса в орбіту політики Риму було одним із вирішальних факторів, який сприяв його розвитку з середини I ст. до Н.Х. аж до епохи середньовіччя.

Фарнак у нагороду за зраду батька з рук Гнея Помпея одержав у володіння Боспорське царство. Херсонес, який раніше перебував під протекторатом Мітрідата, також залишився під владою нового правителя Боспору. Та оскільки Фарнак правив недовго і загинув у боротьбі з Асандром, то за його наступника Херсонес вийшов з-під влади

боспорських володарів. У цей час посольство Херсонеса до Риму очо лив Г.Юлій Сатир, син Феагена. Гай Юлій Цезар дарував Херсонес. особливий політичний статус і звільнив місто від боспорської залеж ності. Важливу роль у цьому відіграло й те, що офіційно Асандр не бул затверджений царем у Римі. Тому Цезар, плануючи створити в Північ ному Причорномор'ї противагу боспорському правителю, розширив права громадянської общини Херсонеса, яка тепер перейшла під безпо середній контроль римської адміністрації. Ця подія увійшла в історік Херсонеса як перша елевтерія („свобода") і була відзначена в міст карбуванням спеціальної серії монет.

Після вбивства Цезаря та досить таки тривалого періоду громадянських воєн у Римі елевтерія Херсонеса та його незалежність від Боспору не були підтверджені. Це дало можливість боспорському царю Асандру звернути увагу на Херсонес. Адже після смерті Цезаря його правові акти втратили силу, а новим правителям Риму, які вели між собою запеклу боротьбу за владу, було не до північнопричорноморських справ. Ці обставини створювали сприятливі передумови для повернення Херсонеса під владу Асандра. Брак правових актів про підтвердження елевтерії, наданої місту Цезарем, дав змогу Асандру як спадкоємцю Фарнака претендувати на Херсонес. Полегшувалося це тим, що 42 р. до Н.Х. Марк Антоній затвердив Асандра на боспорському престолі. Отже, його намір відтепер мав і юридичну основу.

Про хід боротьби Асандра за Херсонес відомо з 53 розділу праці візантійського імператора Константина Багрянородного (908-959 рр.) „Про управління імперією", присвяченої Херсонесу. В основу цієї розповіді, очевидно, було покладено місцеві, херсонеські хроніки.

Згідно зі змістом розділу, боспорський цар зробив спробу захопити Херсонес за допомогою свого сина, який узяв шлюб з Гікією, дочкою одного з найповажніших громадян Херсонеса — Ламаха. Молоді оселилися в Херсонесі, в будинку батька Гікії. Син Асандра виношував свої плани і таємно від дружини протягом двох років ночами приводив у їхній дім по кілька воїнів, які в слушний момент мали відчинити ворота міста боспорським військам. Але Гікія випадково побачила воїнів у підвалі свого будинку. Як справжній патріот рідного міста, вона закрила виходи з оселі й підпалила її. У вогні загинуло близько 200 боспорських воїнів разом з її чоловіком. Таким чином загрозу незалежності Херсонеса було ліквідовано.

За цей подвиг Гікії було обіцяно, що після смерті її поховають у межах міста. Такої честі у виняткових випадках удостоювалися лише видатні діячі грецьких міст. На честь Гікії також було споруджено дві статуї. Одна з них зображала в бойовому вигляді героїню, яка захищає

місто від ворогів. Опис цієї статуї майже повністю збігається зі статуарним типом головної богині Херсонеса — Діви, добре відомої з монет міста. У даному разі свідчення писемних джерел добре узгоджуються із зображеннями на монетах.

Нині є підстави припускати, що херсонесько-боспорський конфлікт було врегульовано завдяки втручанню Августа, який після битви при Акції (31 р. до Н.Х.) став повновладним і одноосібним правителем Римської імперії. Права елевтерії було підтверджено й, мабуть, Августом визначено правову основу подальших відносин між Херсонесом та Боспором. Для Херсонеса це мало таке велике значення, що в місті в 25/24 р. до Н.Х. було запроваджено нове літочислення. Але все-таки обсяг прав, наданих місту, включно з незалежністю від Боспору, був меншим за той, який свого часу дарував Цезар. На відміну від Цезаря, Август значно зменшив надання привілеїв грецьким містам. Херсонес не став винятком.

Однак, перебуваючи у варварському оточенні та маючи відносно обмежені збройні сили, херсонеська громадянська община не могла надійно захистити себе від ворогів. Тому, врегулювавши херсонесько-боспорські взаємовідносини й надавши місту певного політичного статусу, Август водночас поклав на боспорських царів обов'язок захищати Херсонес. Можливо, що між цими двома державами було укладено угоду про оборонний союз, на який спиралася римська адміністрація в своїй північнопричорноморській політиці. Розмежувавши права боспорських царів та громадянської общини Херсонеса, Август домігся такого стану, за якого ці держави могли виступати єдиним фронтом і провадити політику, необхідну Імперії. Саме з урахуванням цього слід розглядати низку знайдених у Херсонесі епіграфічних пам'яток, де згадуються боспорські правителі. Це фрагментарний декрет на честь посла цариці Дінамії (21/20 - 17/16 рр. до Н.Х.), послання Полемона I (14/13 - 10/9 рр. до Н.Х.) Раді та Народу Херсонеса, а також база статуї царя Аспурга (14/15 - 37/38 рр.). Отже, на зламі I ст. до Н.Х. - I ст. Херсонес та Боспор як формально незалежні держави перебували у фарватері римської політики.

РИМСЬКО-БОСПОРСЬКА ВІЙНА ТА ХЕРСОНЕС

Однак у другій чверті I ст. становище змінилося. Після смерті боспорського царя Аспурга до влади прийшла його дружина Гіпепірія (37/38 - 38/39 рр.), яка згодом передала владу своєму синові, відо-

мому як Мітрідат III (39/40 - 41/42 рр.). Проте римський імператор Калігула не затвердив його царем і в 39-40 рр. послав на Боспор царя Полемона II. Разом із військами, виділеними зі складу римської армії провінції Мезія, римського ставленика підтримав херсонеський воєнний загін. Незважаючи на участь у цій акції на боці Полемона II значних сил, Мітрідат III все ж таки переміг і залишився на боспорському троні.

Мітрідат III у своїй політиці намагався дотримуватися незалежного від Імперії курсу, спираючись головним чином на варварські племена, які жили на території Боспорського царства. Але, бажаючи звільнитися від протекторату Риму, він усе-таки не хотів повного розриву зв'язків з Імперією, а намагався зберегти добрі стосунки з її панівною верхівкою. Для цього Мітрідат послав свого молодшого брата Котіса в Рим, де той мав укріпити його позиції, висвітлити політику боспорського царя з вигідного для нього боку. Але Котіс, всупереч сподіванням, видав таємні плани Мітрідата, звинуватив його у підготовці до війни з Римом і в нагороду за зраду був проголошений боспорським царем. Для його утвердження на Боспор було послано римські війська на чолі з А.Дідієм Галлом — намісником провінції Мезія, що й стало початком римсько-боспорського збройного конфлікту, який вимагав від Імперії значного напруження сил.

Така різка реакція Риму на донос Котіса пояснюється тим, що кількома роками раніше Мітрідат III не пустив на Боспор римського ставленика Полемона II. Калігула, а потім і Клавдій не мали можливості тоді виявити твердість. Але в 45/46 р., після того, як було анексовано Фракію, позиції Риму в Причорномор'ї зміцнилися, а зрада Котіса свідчила про розкол у боспорському правлячому домі. Все це дало змогу Риму активно втрутитися в боспорські справи, і донос Котіса став для цього лише слушним приводом. Саме після закінчення війни, повертаючись із Боспору, кілька римських військових кораблів під час шторму були викинуті на Південний берег Криму, де римських воїнів убили таври. Їхнє майно та зброю принесли в жертву таврській богині, святилище якої нещодавно розкопано на перевалі Гурзуфське сідло.

У подіях римсько-боспорської війни взяв участь і Херсонес, який був союзником Імперії. Про це свідчить випуск монет із зображенням богині Перемоги — Ніки. Крім того, мабуть, за участь у боротьбі з Мітрідатом на боці Риму херсонеська громадянська община отримала від римської адміністрації ще якісь привілеї, про зміст яких можна лише здогадуватися. В усякому разі під час цієї війни Херсонес зміцнив свої зв'язки з Римом. Він став одним із найнадійніших союзників Імперії в регіоні й остаточно увійшов до орбіти її політики.

Після розгрому бунтівного Мітрідата все Чорноморське узбережжя, за винятком невеликої частини Колхіди, перейшло під прямий або опосередкований римський контроль. Таким був головний результат цієї війни. Подальші зусилля римської адміністрації спрямовувалися на посилення цього контролю, який після закінчення воєнних дій почав складатися в систему. Боспорське царство відтепер контролювалося намісниками провінції Віфінія-Понт, а західна частина регіону, в тому числі й Херсонес, — адміністрацією провінції Мезія. Перемогою Риму у війні з Боспором завершується початковий етап римського проникнення в Північне Причорномор'я.

ХЕРСОНЕС НАПРИКІНЦІ І - НА ПОЧАТКУ ІІ СТ.

У третій чверті І ст. воєнно-політичний стан міста ускладнився через проникнення на Кримський півострів сарматських племен. Об'єднавшись із пізніми скіфами, вони почали загрожувати грекам. Херсонес не міг захиститися власними силами і був змушений звернутися по допомогу до намісника римської провінції Мезія. Не виключено, що можливість такого звернення та римської допомоги обумовлювалася в тих правах, які місто отримало після римсько-боспорської війни.

На прохання херсонеситів намісник провінції Мезія Тіберій Плавтій Сільван Еліан вдався до рішучих дій. Як сказано в його епітафії, їх результатом стало те, що *„царя скіфів було відігнано від обложеного ним Херсонеса, що за Борисфеном* (р.Дніпро — авт.)". Похід легата Мезії в Тавріку відбувся між 63 та 66 рр. У ньому взяли участь солдати морської піхоти, яких до театру воєнних дій було перекинуто на кораблях Равеннської ескадри римського флоту.

Під час експедиції Т.Плавтія Сільвана римські війська здійснили кілька сухопутних операцій, внаслідок яких основні сили скіфів та їхніх союзників сарматів було розбито. Сліди руйнувань середини І ст., археологічно зафіксовані на деяких пізньоскіфських городищах, дозволяють стверджувати, що воєнні дії не обмежилися тільки Південно-Західним Кримом. Десантні операції з римських військових кораблів були здійснені й у Північно-Західному Криму. Причому, саме в цей час на мисі Ай-Тодор, за сім кілометрів на захід від сучасного м.Ялта, римські воїни звели опорний пункт, який отримав назву Харакс. Його римський гарнізон, вірогідно, складався переважно з морських піхотинців із кораблів Равеннської ескадри. Він узяв під свій контроль відносно велику територію на Південному березі Криму. Це забезпечило спокійне плавання вздовж берегів Тавріки, адже ще свіжою була пам'ять про

загибель солдатів з римських військових кораблів, викинутих на берег.

Однак римські війська цього разу залишалися в Криму недовго. Бурхливі події громадянської війни в Римі 69 р. та війни імператора Доміціана (81-96 рр.) з даками дають можливість припускати, що невдовзі римські війська були виведені з Тавріки. Вони мали посилити підрозділи Мезійської армії, воїни якої брали активну участь у згаданих подіях.

Незважаючи на виведення римських військ, Херсонес в останній третині I ст. залишався в руслі римської політики. Про це свідчать монети, викарбувані, очевидно, під час правління імператора Веспасіана (69-79 рр.), на яких було зроблено напис „мир Августа". Херсонес у 80-і рр. I ст. відновив карбування золотої монети, що тоді було неможливо без дозволу Риму. В місті стояли статуї легатів Мезії, а після поділу цієї провінції на дві (86 р.) — Нижньої Мезії. Отже, за наявними даними, можна говорити не тільки про зв'язки міста з Імперією, а й про регулярну допомогу, яку надавала Херсонесу римська адміністрація. Цілком можливо, що після виведення своїх військ Рим надавав місту кошти для підтримання боєздатності Херсонеса.

Історія Херсонеса кінця I-початку II ст. майже невідома. Однак тепер по-новому інтерпретовано один латинський напис, на основі якого зроблено висновок про присутність у місті в 20-і - 30-і роки II ст. воїнів I Італійського легіону та III-ї Галльської когорти римських допоміжних військ. Одночасно тут дислокувалися воїни II-ї Луцензієвої когорти, яка в першій половині 30-х рр. II ст. була виведена з території провінції Нижня Мезія. Тому вона не могла пізніше надсилати своїх воїнів для відбування гарнізонної служби в античних центрах Північного Причорномор'я. Тепер важко сказати, у зв'язку з якими подіями в цей час у Херсонесі з'явився військовий загін, але, мабуть, його присутність зумовлювалася посиленням зовнішньої загрози, що й примусило римську адміністрацію черговий раз надати допомогу союзному місту. Приблизно в цей же час присутність римських воїнів, які входили до гарнізону військового посту, фіксується на території Харакса. А це, в свою чергу, свідчить про цілеспрямовані дії римської адміністрації в Тавріці та намагання вже за правління імператора Адріана (117-138 рр.) забезпечити воєнний контроль за стратегічно важливими пунктами регіону.

Однак незабаром римські воїни з Херсонеса знову були виведені. Про це свідчить зміст почесного декрету 30-х рр. II ст., де згадується загроза варварського вторгнення, внутрішні конфлікти та найманці. Якщо виходити з цих даних, слід зробити висновок, що римських воїнів у цей час тут уже не було.

Обставини складалися так, що римська адміністрація була не в змозі надати Херсонесу пряму військову допомогу. Тому є підстави припускати, що римський імператор знову доручив правителям Боспору захищати місто. Трохи пізніше, за правління боспорського царя Реметалка, херсонеська громадянська община шукала допомоги у боспорських правителів. Одне з посольств, в якому брав участь видатний херсонеський політичний діяч Арістон, син Аттіни, вело переговори з боспорським правителем про можливість направлення до міста військового загону, який разом із херсонеситами мав ліквідувати варварську загрозу.

ДРУГА ЕЛЕВТЕРІЯ ТА РИМСЬКА ВОЄННА ПРИСУТНІСТЬ У ХЕРСОНЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ II — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ III СТ.

З напису на честь Арістона, сина Аттіни, відомо, що в першій половині II ст. Херсонес уперто домагався від Риму дарування права елевтерії. Але тільки завдяки сприянню громадян Гераклеї Понтійської — метрополії Херсонеса — місто її отримало. Цю подію було відзначено спеціальною серією монет, початок карбування яких дослідники датують часом не раніше 145 р. Виходячи з римської правової практики, дарування права елевтерії сприяло зміцненню зв'язків того чи іншого центру з Імперією, але на практиці призводило до повного підпорядкування внутрішньої та зовнішньої політики грецьких міст інтересам Риму. Надання права елевтерії здебільшого не супроводжувалося прямою римською військовою підтримкою, але воєнно-політична ситуація, що склалася навколо Херсонеса наприкінці 30-х - на початку 40-х рр. II ст., та брак реальної допомоги з боку боспорських царів у даному разі дають змогу пов'язувати ці події.

Поки що невідомо, коли саме римський гарнізон з'являється в місті. Датування монет, викарбуваних на відзнаку надання елевтерії, донедавна дозволяло стверджувати, що це відбулося близько середини II ст. Але нині з'явився новий дуже цікавий матеріал з цього питання. Під час розкопок залишків приміщення римського військового святилища на території сучасного м. Балаклава неподалік від Херсонеса знайдено вапняковий постамент статуї з присвятою Геркулесу, що був установлений римським військовослужбовцем на честь імператора Антоніна Пія (138-161 рр.) та його спадкоємця Марка Аврелія (161-180 рр.). Судячи з того, що першого в написі на олтарі названо августом, а другого — цезарем, можна стверджувати, що цю пам'ятку було споруджено десь

між 146 та 161 рр., коли згадані особи були співправителями. Враховуючи, що олтар датується відрізком часу в 15 років, слід говорити про те, що римські війська в Херсонесі та на його околицях з'явилися саме в цей час. Таким чином, нумізматичні та епіграфічні джерела дають нам приблизно одну й ту саму дату. Причому пам'ятки, знайдені під час

Рис. 70. Олтарі та колони в культовому приміщенні римського військового загону на території м.Балаклава (розкопки О.Я.Савелі 1996 р.)

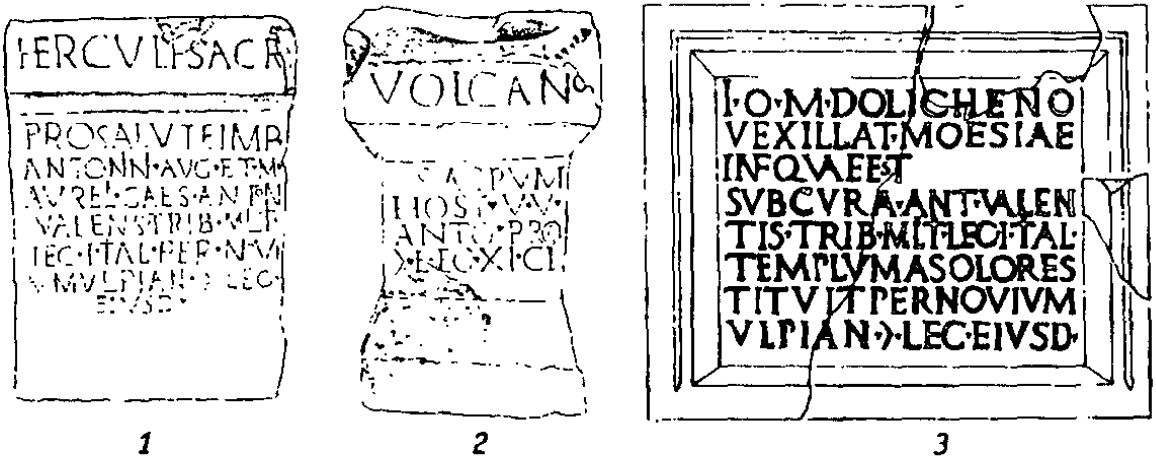

Рис. 71. Постамент статуї Геркулесу (1), олтар із присвятою Вулканові (2) та латинський напис про відновлення храму Юпітера Доліхена (3) з розкопок О.Я.Савелі 1996 р.

розкопок у м.Балаклава, уможливлюють висновок про те, що дарування права елевтерії громадянській общині та розміщення римських військ в околицях Херсонеса були подіями або хронологічно дуже близькими, або одночасними.

Тривалі розкопки на території Херсонеса показали, що місцем дислокації римського гарнізону в місті була так звана цитадель, розташована в південно-східній частині міста. Силами римських воїнів тут перебудовано та значно посилено оборонні стіни й башти. Крім того, римські військовослужбовці здійснили реконструкцію оборонних споруд і в інших місцях Херсонеса.

Під час розкопок цитаделі відкрито залишки будівель, які можна пов'язувати з перебуванням тут римських воїнів та офіцерів. Це фундаменти будинку преторію, приміщень, що використовувалися як казарми; терм (лазні) — звичного атрибуту римського громадського та воєнного побуту, будинку, який слугував за резиденцію, імовірно, якійсь

Рис. 72. Надгробок Аврелія Сальвіана, сурмача IX-го Клавдієвого легіону

римській військовій посадовій особі (можливо, трибуну), а також басейн та круглий олтар. Епіграфічні пам'ятки, зокрема напис 250 р., свідчать, що на території цитаделі стояв будинок принципії, де розміщувався штаб римських військ і було збудовано схолу принципалів — приміщення для унтер-офіцерів. На жаль, поки що будівельні залишки цієї споруди не можна з певністю ідентифікувати.

Нині з'ясовано, що близько середини II ст. в Херсонесі стояли воїни V-го Македонського легіону, який дислокувався на території провінції Нижня Мезія. Після поступового виведення його підрозділів у 166-168 рр. з цієї провінції в Дакію охорона Херсонеса здійснювалася воїнами I-го Італійського легіону та підпорядкованих йому в оперативному плані допоміжних військ. Наприкінці II ст. у зв'язку зі змінами воєнно-політичної обстановки в Подунав'ї в Херсонесі з'явилися воїни XI-го Клавдієвого легіону, разом із якими тут відбували службу військовослужбовці I-ї Кілікійської когорти та I-ї когорти Бракарів допоміжних військ римської армії.

Крім сухопутних військ, у Херсонесі розміщувалася основна база римських військових кораблів, причому поряд із моряками, які патрулювали біля берегів Тавріки, тут жили й солдати морської піхоти. Морська піхота зазвичай становила близько третини екіпажів військових кораблів і могла використовуватися римським командуванням для посилення сухопутних військ. Морські піхотинці, дислоковані в Херсонесі, певно, під час нападу ворога надавали допомогу невеликим римським гарнізонам, розташованим на узбережжі Тавріки, а також залучалися для проведення десантних операцій.

Римські війська розміщувалися не тільки в самому Херсонесі, а й в інших місцях Тавріки. Ще в XIX ст. на території Балаклави виявлено знахідки, що вказують на освоєння в перші століття нової ери цього району римськими військовими. 1980 р. під час будівельних робіт було знайдено вапняковий надгробок кавалериста з I-ї али Атекторигіани Юлія Валента, який датується кінцем II-першою половиною III ст. А в 1991-1992 рр. тут розкопано куток великої будівлі того ж часу, який можна вважати залишком казарми римського військового підрозділу. Можливо, I-ї али Атекторигіани. Щодо питання про римський опорний пункт на території Балаклави, то на нього пролили світло розкопки 1996 р., під час яких зафіксовано культове приміщення, де стояли олтарі з присвятами Юпітеру Доліхену, Геркулесу та Вулкану. Наявність у латинських присвятах імені воєнного трибуна I-го Італійського легіону Антонія Валента є підставою для висновку, що тут у II-III ст. дислокувався досить великий римський гарнізон, який з південного сходу захищав підступи до Херсонеса. Цілком імовірно, що

з його складу виділяли воїнів для сторожової служби в укріпленнях, які були зведені на околицях, зокрема на командних висотах, у тому числі й на краю Сапун-гори. А в Херсонесі містилася штаб-квартира римського командування і відносно обмежений контингент римських військ.

Наявність римських опорних пунктів (на території Балаклави, а також на Північній стороні сучасного Севастополя) і сторожових башт (на Сапун-горі) свідчить про досить продуману й досконалу систему захисту, створену римським військовим командуванням навколо Херсонеса в другій половині II-першій половині III ст. Цю систему підтримувало будівництво в стратегічно важливих місцях низки постів та невеликих фортець. У спорудженні цих укріплень використовувалися класично римські засоби фортифікаційного мистецтва, хоча в даному разі вирішувалося завдання не захисту власних кордонів Імперії, а лише території союзної Римові Херсонеської держави, а також стратегічно важливих комунікацій.

Ще один великий за чисельністю римський гарнізон розміщувався в Хараксі, розташованому за сім кілометрів на захід від сучасної Ялти, на мисі Ай-Тодор. Під час археологічних досліджень, розпочатих ще в минулому сторіччі, тут відкрито могутні оборонні мури, зведені на місці більш раннього валу, залишки житлових та господарських будівель, терми, а також знайдено чимало матеріалу, який дає досить повне уявлення про життя та побут римських воїнів. Проте найцінніші відомості містять знайдені на території Харакса латинські написи.

Судячи з їхнього змісту, можна досить впевнено говорити, що близько 166 р. на мисі Ай-Тодор уже розміщувався римський гарнізон на чолі з центуріоном XI-го Клавдієвого легіону. Трохи згодом він складався з воїнів I-го Італійського легіону, а наприкінці II ст. на зміну їм знову прийшли військовослужбовці XI-го Клавдієвого легіону. Крім легіонерів, до складу гарнізону Харакса входили воїни однієї з десяти Фракійських допоміжних когорт римської армії. Римські війська, дислоковані на мисі Ай-Тодор, наприкінці II ст. оперативно підпорядковувалися воєнному трибуну, резиденція якого була в Херсонесі.

Матеріали розвідок, проведених на Південному березі Криму, свідчать, що в II -III ст. римські війська контролювали не тільки саму фортецю Харакс, а й увесь прилеглий до неї район. Географічне положення Ай-Тодорського мису, що займав командне становище в радіусі 30-40 км, дозволяло спостереження не тільки за околицями та морськими комунікаціями, а й за всією Ялтинською котловиною.

Зв'язок між Хараксом та Херсонесом навесні і влітку підтримувався переважно морем за допомогою римських військових кораблів Мезійської ескадри, основною базою яких був Херсонес. Восени та

взимку, коли на Чорному морі стояла штормова погода, зв'язок здійснювався сухопутним шляхом. Він пролягав через Байдарську долину, Шайтан-Мердвень (Чортові сходи) і спускався на Південний берег Криму. Вздовж цієї дороги зафіксовано залишки поселень перших століть, які, певно, виникли під час найактивнішого її функціонування. Поряд із дорогою, на території Балаклави, містився римський опорний пункт, який відігравав важливу роль в охороні не тільки сухопутних комунікацій, а й кордонів Херсонеської держави.

Окрім згаданих пунктів, невеликі римські сторожові загони стояли на городищі Алма-Кермен, що розташоване в середній течії р.Альма, на західній околиці сучасного с. Завітне Бахчисарайського району та, вірогідно, на Усть-Альмінському городищі. На загони, дислоковані в цих пунктах, покладалася охорона дальніх підступів до Херсонеса з півночі. Отже, римську воєнну присутність у Тавріці, і в околицях Херсонеса зокрема, як і будівництво римських опорних пунктів різного призначення, слід розглядати як один із важливих заходів щодо захисту віддалених підступів до кордонів власне Римської імперії.

Організаційно римські гарнізони Херсонеса, Балаклави та Харакса складалися із спеціальних військових загонів, які називалися вексилляціями. Вони виділялися з підрозділів Мезійської армії, адже саме на адміністрацію цієї провінції ще з середини I ст. покладався контроль за Таврікою. До складу вексилляцій, якими командували центуріони, входили легіонери та солдати римських допоміжних військ. Сторожові пости і невеликі гарнізони очолювали унтер-офіцери в ранзі бенефіціаріїв. Усі римські війська перебували під єдиним командуванням. Командувачеві в ранзі воєнного трибуна одного з римських легіонів були підпорядковані не тільки сухопутні сили, а й військові кораблі, які патрулювали узбережжя Тавріки і здійснювали зв'язок з провінцією Нижня Мезія.

Топографія розміщення римських гарнізонів та сторожових постів свідчить, що перед римськими військами стояло завдання не тільки охорони узбережжя та судноплавства від піратських акцій тубільного населення та Херсонеса, а й захисту більш-менш значних територій у Південній та Південно-Західній частині сучасного Кримського півострова. Їх північний кордон проходив по р.Альма, східний — поблизу сучасної Алушти. Але зрозуміло, що надійно римляни контролювали лише прибережну смугу. Гірська частина Тавріки була заселена тубільним населенням, яке часто вступало в збройні сутички з римськими військами. Про це свідчить одна латинська епітафія II ст. з Херсонеса. Вона розповідає, що під надгробною стелою лежать два римські лікарі, яких убили таври.

Кількісний склад римських військ, дислокованих у Херсонесі та на його околицях, невідомий. Залежно від конкретних обставин він міг змінюватися. Однак, виходячи із завдань, які стояли перед римським командуванням, можна припускати, що в Тавріці перебувало близько 2-2,5 тис. римських військовослужбовців, або приблизно 10% усієї Мезійської армії Римської імперії. Причому основну їх частину було сконцентровано в Херсонесі, на території сучасної Балаклави та на мисі Ай-Тодор.

Етнічний склад римських воїнів, які входили до складу гарнізонів у Тавріці, не був однорідним. Значний відсоток серед рядових та унтер-офіцерської ланки становили особи фракійського походження, приплив яких на військову службу активно почався після військової реформи, проведеної за правління імператора Адріана (117-138 рр.). Особливо багато фракійців було в складі Мезійської армії, адже з її підрозділів загалом формувалися римські вексилляції Тавріки. Серед вищих римських військових посадових осіб спостерігається інша тенденція. Воєнні трибуни, переважно походили з родин досить заможних римських громадян грецького або східного походження. Вони були добре обізнані з місцевими умовами і більш м'яко провадили в середовищі загалом грецького населення необхідну Риму політику.

Разом із військовослужбовцями римського гарнізону в спеціальному районі Херсонеса жили члени їхніх сімей. Тут мешкали не тільки родичі воїнів, а й торговці та ремісники, діяльність яких була пов'язана з римським гарнізоном. З огляду на дані щодо поселення громад, пов'язаних із римським гарнізоном, так званої канаби, його можна здогадно локалізувати в портовому районі Херсонеса. Воно займало територію, обмежену 16, 18 та 22 куртинами, і з'єднувалося з цитаделлю спеціальною хвірткою, зробленою у 18 куртині.

ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ХЕРСОНЕСА

Залучення Херсонеса до сфери воєнно-політичного впливу Римської імперії і дислокація в місті протягом близько ста років, починаючи з середини II ст., римського гарнізону сприяли певній романізації населення та змінам у багатьох сферах життя грецького населення. Як уже зазначалося, за правління імператора Антоніна Пія (138-161 рр.) Херсонес отримав від римської адміністрації права елевтерії. Що ж це за права?

Правовий стан грецьких міст на території Римської імперії регулювався відповідно до юридичної практики, що склалася в процесі римської

експансії, з урахуванням особливостей історичного розвитку тогочасних Сходу та Заходу. В західних провінціях переважали міста з італійським правом, а в східних та балкано-дунайських, населених переважно греками, — громадянські общини перегрінського статусу. Тут впроваджувалися такі правові поняття, як „елевтерія" (свобода) та „авто-номія", зміст яких визначили греки ще наприкінці V - на початку IV ст. до Н.Х. Однак у подальшому зміст поняття „елевтерія" суттєво змінився.

Якщо в період існування поліса класичного типу під елевтерією розуміли державну незалежність, то з часів Александра Македонського воно втрачає зв'язок з поняттям суверенітету. В римський період ця традиційно грецька правова термінологія наповнювалася новим змістом і використовувалася римською адміністрацією під час створення нової імперської соціально-політичної та адміністративної системи. Тепер під елевтерією мали на увазі лише право самоврядування, певне громадянство та свободу розпоряджатися земельним фондом. Міста, які отримали права елевтерії, могли на свій розсуд змінювати закони, дарувати громадянство й не підпорядковувалися адміністрації римської провінції, до складу якої вони входили. Фактично дарування прав елевтерії фіксувало входження на певних умовах тієї чи іншої громадянської общини в адміністративну систему Римської імперії.

Як порівняти з елевтерією, права автономії були ще вужчими. Вони гарантували місту внутрішнє самоврядування. Але життя міст цієї категорії контролювалося провінційною адміністрацією. Надання громадянських прав новим жителям та зміни тих чи тих законів обов'язково мали погоджуватися з намісником провінції. Але ні та, ні інша категорія міст не звільнялася від сплати податків на користь Імперії, обсяг яких визначався й контролювався спеціальними посадовими особами провінційної адміністрації.

Зазвичай правовий статус міст, розташованих на території власне Імперії, регулювався законом про провінцію, який можна було змінити лише спеціальним імператорським рескриптом. Однак права елевтерії та автономії отримували й громадянські общини, розташовані за межами офіційних римських кордонів, як це було з античними центрами Північного Причорномор'я, зокрема Херсонесом. Оскільки на такі міста не поширювалась дія закону про провінцію, та їхній юридичний статус визначався спеціальною постановою, зміст якої залежав від конкретних обставин. А для змін її положень необхідна була спеціальна імператорська постанова. Виходячи з наявного матеріалу, можна говорити, що в Північному Причорномор'ї лише Херсонес отримав права елевтерії, а Тіра та Ольвія за часів правління Септимія Севера наприкінці II ст. — автономію.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

Державний лад Херсонеса, як і в попередній період, за своєю формою був демократичним. Органи міського самоврядування поділялися на законодавчі та виконавчі. До перших належали Народні збори та Рада, а до других-колегії магістратів. Епіграфічними пам'ятками тут зафіксовано колегії архонтів — вищих державних посадових осіб, номофілаків, які наглядали за виконанням законів, агораномів — наглядачів за ринками. Крім того, в Херсонесі були продик, який виконував поки що нез'ясовані функції, діойкети, що здійснювали нагляд за міською скарбницею, та гімнасіархи — вихователі юнацтва.

Хоча за формою система самоврядування була демократичною, її зміст проти попереднього періоду суттєво змінився. Це простежується за падінням значення Народних зборів у політичному житті. Тепер їхні рішення скріплювалися підписами кількох осіб, серед яких фігурують члени Ради та вищі магістрати. Затвердження рішень Народних зборів посадовими особами свідчить про втрату вищим законодавчим органом своєї демократичної ролі та зростання впливу Ради, а також виконавчої влади в цілому. До складу Ради обиралися переважно колишні магістрати, а часто і їхні родичі. Тому, незважаючи на вибірність, у Херсонесі дуже чітко простежується тенденція до зосередження в руках невеликої групи осіб функцій законодавчої та виконавчої влади. А це, поза всяким сумнівом, є показником елітаризації державного ладу.

Вищою магістратурою виконавчої влади була колегія архонтів. Вона керувала впровадженням у життя зовнішньої та внутрішньої політики, а також здійснювала функції воєнного командування. Про це свідчить надгробок Газурія, сина Метродора, кінця I- початку II ст., де зображене повне озброєння піхотинця-гопліта. У перші століття в цій колегії з'являється посада першого архонта, який керував нею. Це є ще однією дуже показовою ознакою процесу концентрації влади та посилення антидемократичних тенденцій у державному управлінні. Хронологічно поява посади першого архонта збігається із входженням Херсонеса в орбіту римської політики. Тому це може розглядатися як результат впливу Імперії на внутрішнє життя міста.

Цікаво, що посаду першого архонта та секретаря Ради часто обіймали члени однієї сім'ї, які мали права римського громадянства. За своїм походженням вони були херсонеситами, а римське громадянство отримали за заслуги перед римською адміністрацією. Саме вони сприяли зміцненню римського впливу в місті й разом із воїнами римського гарнізону становили соціальну базу імператорської влади в Херсонесі.

Отже, можна констатувати, що в державному ладі Херсонеса простежуються нові тенденції, пов'язані з концентрацією влади в руках соціальної верхівки, передусім тих сімей, яким були надані права римського громадянства. Цьому певною мірою сприяла політика римської адміністрації, яка в заможних верствах населення грецьких міст бачила свою опору. Залишивши формально недоторканим міське самоврядування в Херсонесі, римська адміністрація цілеспрямовано створювала тут апарат влади, який провадив у життя політику Імперії. Але не слід думати, що таке становище задовольняло лише заможну верхівку суспільства. Воно було вигідне переважній більшості населення міста, адже проримська політика та присутність римських військ створювали передумови для відносно спокійного життя, отримання доходів від господарської діяльності. Але переважну більшість громадянської общини фактично було усунуто від участі в політичному житті.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Входження Херсонеса в орбіту римської політики позитивно позначилося й на його економіці. У другій половині II-III ст., як порівняти з I ст. до Н.Х. - першою половиною II ст., в місті спостерігається е кономічне піднесення.

Втрата внаслідок скіфської експансії значних територій у Північно-Західному Криму призвела до змін у структурі сільськогосподарського виробництва. Це зумовило насамперед скорочення на Гераклейському півострові обсягів вирощування винограду та збільшення площ зернових культур. На межі нової ери в господарстві помітно зростала питома вага промислів, зокрема соляного, та виробництва солоної риби. Товарною продукцією промислів можна було частково забезпечити населення, яке кількісно збільшилося, і зменшити дефіцит у зовнішній торгівлі. Але все це не могло кардинально оздоровити економіку. Потрібна була стабілізація зовнішньополітичної обстановки навколо Херсонеса (головна умова стабільного розвитку античної економіки), відродження сільськогосподарської бази на Гераклейському півострові в повному обсязі, розширення ринку за рахунок варварського населення Південно-Західної Тавріки. Тому утвердження з середини II ст. римської військової присутності призвело не тільки до зростання сільськогосподарського виробництва, а й до піднесення місцевого ремесла та посередницької торгівлі. Цікаво, що переважну більшість античної ремісничої продукції (як імпортної, так і херсонеської) знайдено під час розкопок на південь

від р.Альма — в межах тих територій, які контролювалися римськими військами.

Отже, економічне піднесення міста в зазначений час зумовлювалося не інтенсифікацією виробництва, а залученням у сферу господарського життя ресурсів та населення відносно великих районів Тавріки. Надходження до Херсонеса значної кількості продукції сільського господарства за обмежених можливостей власного виробництва сприяло розвитку внутрішнього ринку і збільшенню випуску товарної продукції місцевого ремесла. Розширення попиту варварського населення на херсонеську та імпортну ремісничу продукцію було важливим стимулом для зростання обсягів не тільки виробництва, а й торговельних операцій. Все це яскраво відбилось у помітному збільшенні обсягів карбування херсонеських монет і надходженні до міста римських денаріїв, що підтверджує тісний зв'язок між політичними та економічними чинниками історичного розвитку. Він чітко простежується не тільки за епіграфічними та нумізматичними джерелами, а й, так би мовити, на „німому" археологічному матеріалі.

Соціальна структура населення Херсонеса також зазнала певних змін, хоча немає підстав говорити про значну питому вагу праці рабів у матеріальному виробництві. Внаслідок цілої низки обставин кількісно тут переважали інші соціально залежні групи населення. Розвиток місцевого ремесла та посередницької торгівлі призвів до збільшення у складі населення числа вільновідпущених, які в основному були зайняті в цих галузях господарської діяльності. Незважаючи на те, що в Херсонесі існувала економічно могутня соціальна верхівка, її представники переважно займалися морською торгівлею. А в сільському господарстві — головній галузі матеріального виробництва — та ремеслі здебільша використовувалася праця дрібних вільних виробників.

Характеризуючи соціальний склад, слід враховувати й зростання мобільності населення в перші століття нової ери. Залучення Херсонеса до сфери не тільки політичного, а й економічного впливу Римської імперії активізувало приплив у місто населення з інших районів, насамперед з Малої Азії та дунайських провінцій. Оскільки в Херсонесі почалося економічне піднесення, то люди, зайняті в ремеслі та посередницькій торгівлі, мали надію значно поліпшити свій матеріальний стан. Це, в свою чергу, зумовило зміни не тільки в етнічному складі, а й у всіх без винятку галузях культурного життя Херсонеса.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Переважну більшість населення міста в перші століття н.е., як і в попередній період, становили греки. Хоча етнічний склад Херсонеса не був однорідним. Посилення економічних та культурних зв'язків з містами Східного Середземномор'я та Малої Азії призвело до припливу в місто вихідців із цих регіонів. Про це свідчать надгробки уродженців Гераклеї Понтійської та Аміса, знайдені в Херсонесі. Певний відсоток серед мешканців становили вихідці з дунайських провінцій Римської імперії, які були тісно пов'язані з римським гарнізоном Херсонеса. У місті також жили еллінізовані іудеї.

Наявні матеріали свідчать, що тут мешкала певна кількість вихідців із середовища варварського населення Тавріки. Однак про масовий приплив таврів чи скіфів не йдеться. Можливо, представники цих етнічних груп входили до соціально залежних верств населення. Але, мабуть, вони були повністю асимільовані грецьким населенням. Принаймні в некрополі їхні сліди не простежуються. Тільки починаючи з II ст., в поховальних комплексах фіксуються поодинокі риси ритуалу, які можна пов'язувати з наявністю в Херсонесі вихідців із сарматського етнічного середовища. Але їх було небагато. Так, серед могил II-IV ст. лише в 9% виявлено сарматські ознаки поховального ритуалу. Тому можна стверджувати, що сармати, які мешкали в Херсонесі, зазнавали сильного впливу античної культури. Це й призвело до змішаного характеру негрецьких поховальних комплексів, відкритих у некрополі міста.

Матеріали некрополя узгоджуються з даними просопографії. Так, наприклад, за даними В.І.Кадєєва, з понад 400 імен, що належали близько 360 особам, зафіксованих в епіграфічних пам'ятках Херсонеса, грецького походження було 70,5%, латинського — 25,5%, варварського або нез'ясованого походження — тільки 4%. Причому імена іранського кореня тут з'являються лише в перших століттях н.е. і їхній відсоток серед грецьких та римських дуже незначний.

Порівняння даних просопографії Херсонеса та інших античних центрів Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії й міст Боспорського царства, де фіксується значно більший відсоток варварських імен, свідчить про те, що населення Херсонеса було менш варваризоване і довше зберігало свій еллінський вигляд. Це підтверджують і слова знаменитого римського письменника та вченого I ст. Плінія Старшого, який зазначав, що Херсонес був найблискучішим містом на узбережжі Криму завдяки збереженню грецьких звичаїв.

КУЛЬТУРА І РЕЛІГІЯ

У перші століття н.е. Херсонес залишався найбільшим античним культурним центром Західної Тавріки.

Для скульптури цього часу найхарактернішим є рельєф. Рельєфні зображення прикрашали надгробні стели. На них можна побачити портрети померлих або поминальну трапезу — фігури чоловіків та жінок. Дуже показові в цьому плані великі мармурові рельєфи від саркофагів кінця II ст., знайдені під час розкопок базиліки 1935 р.

Ці плити можна поділити на дві групи. До першої слід віднести пам'ятки з написами та зображенням портретів померлих. В одному з написів ідеться про те, що померлий Дельф, син Стратоніка, був першим архонтом Херсонеса. Друга група — рельєфи із зображеннями еротів, що тримають на плечах гірлянди виноградної лози з ґронами. Вони прикрашені розетками, стрічками та масками медузи. На одній із плит зображено молодого Діоніса й старого бородатого силена, а на іншій — молодого сатира і менаду. Ще одна невелика плита прикрашена зображенням грифона.

Найбільш цікавою є плита з відтворенням подвигів Геракла, найпопулярнішого в Херсонесі античного героя. Тут його показано зі шкурою лева на плечах і з палицею в руці. Він веде на ланцюзі Цербера, якого щойно вивів із підземного царства Аїда. Ліворуч — фігури двох биків, праворуч — яблуня, що відтворює міф про викрадення Гераклом золотих яблук із саду Гесперід. Отже, перед нами зображення трьох із дванадцяти подвигів Геракла.

Рис. 73. Фрагмент стінки мармурового саркофага Феміста, сина Стратона

В перші століття н.е. у місті провадилися спортивні змагання, про що свідчать епіграфічні пам'ятки. Збереглися списки переможців II ст., де згадуються змагання з бігу, боротьби, кулачного бою, метання списа та дротика. Один із списків закінчується гімном на честь Гермеса, який був покровителем ігор, палестр та гімнасіїв. Є підстави вважати, що в театрі міста влаштовувалися гладіаторські бої, як це було і в інших регіонах античного світу в перші століття н.е.

Дуже цікавим є список переможців у змаганнях музикантів та поетів. Про зміст поетичних творів свідчать деякі епітафії на надгробних стелах. Насамперед це стела Ксанфа, яка датується I ст. до Н.Х. - I ст. н.е., а також епітафії Ісігони та Ойнанти, дочки Главкія, I-II ст.

Значного розвитку досягла архітектура. В перші століття н.е. в Херсонесі було зведено кілька великих будівель із застосуванням цем'янкового розчину — так звали в Італії римський бетон, до складу якого входили вапно, пісок і подрібнена кераміка. Такий розчин дуже часто використовувався для тинькування стін приміщень та в спорудженні рибозасолювальних цистерн.

Особливостями архітектури цього часу були її монументальність, використання арок і склепінь. Великі архітектурні деталі — капітелі, частини колон великого діаметру — свідчать про наявність у місті значних за розмірами храмів.

Встановлено, що в Херсонесі протягом I-III ст. в основному зберігався грецький пантеон, який сформувався тут переважно в елліністич-

Рис. 74. Фрагмент стінки мармурового саркофага із зображеннями сатира та менади

ний період. Поряд із відправлянням культів богів, відомих у Херсонесі з попереднього періоду — Діви (Партенос), в образі якої по'єднувалися риси Артеміди, Іфігенії та Тіхе, божества Херсонас, Зевса Сотера, Асклепія, Гігієї, Гермеса та Афродіти — в перші століття фіксується занепад офіційних культів Геракла, Діоніса, Афіни, Аполлона, Діоскурів, Геліоса. Це пов'язано з кризою полісного політеїстичного світогляду. Головним наслідком цього стало розширення кола приватних культів, ушанування яких відбувалося в домашніх святилищах.

Поряд із традиційними грецькими культами, модифікованими під впливом світоглядних змін, у Херсонес проникають нові релігійні течії,

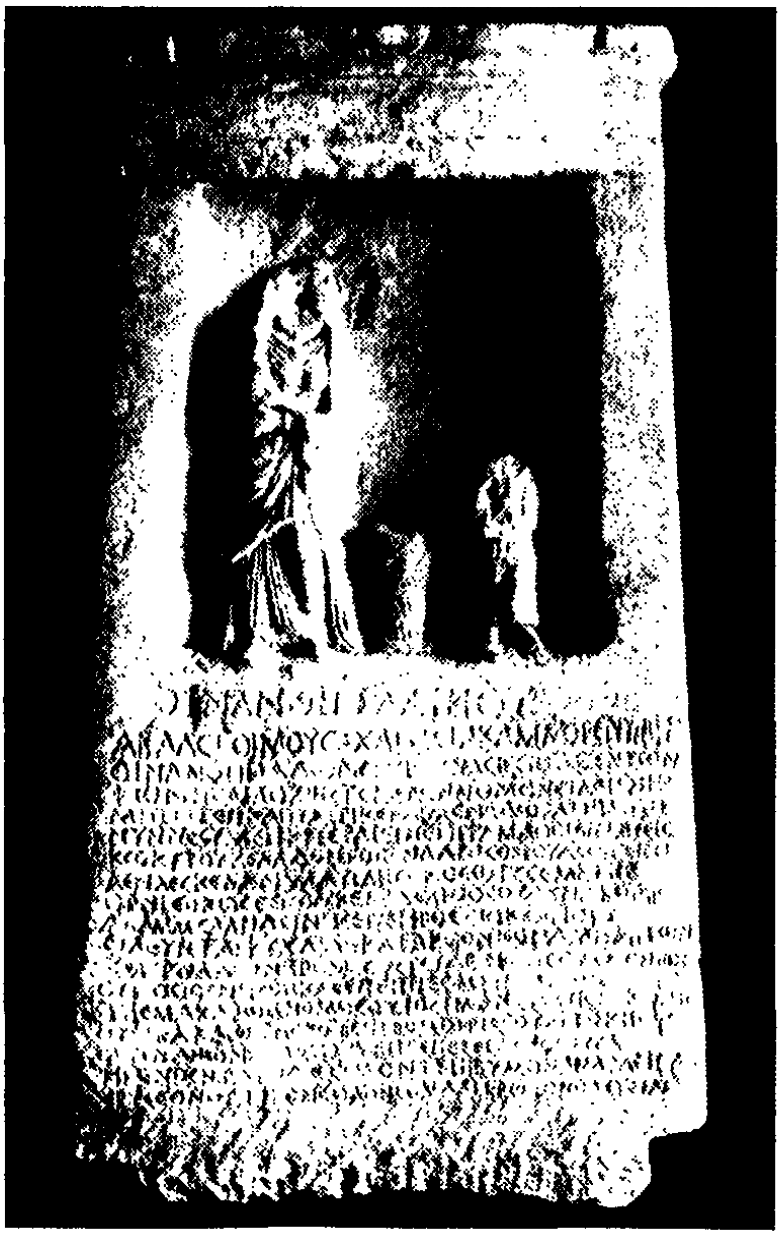

Рис. 75. Надгробна стела Ойнанти, дочки Главкія, з віршованою епітафією. I - II ст.

які були поширені на території Римської імперії. Із воїнами й моряками римського гарнізону в Херсонесі та в його околицях пов'язані пам'ятки з присвятами Юпітеру Кращому Найбільшому, Юпітеру Кращому Найбільшому Доліхену, Геркулесу, Зевсу Дібіранському, Геліосу, Немесіде, Вулкану та фракійським божествам.

На особливу увагу заслуговує культове приміщення, відкрите під час розкопок на території Балаклави 1996 р. Тут знайдено численні написи на честь Юпітера Кращого Найбільшого Доліхена. З них випливає, що культову споруду було реконструйовано римською вексилляцією як храм саме Юпітера, який був божеством області Доліхія в Північній Сірії (Коммагени). Популярність він здобув у II ст. на території Римської імперії, де ототожнювався з головним божеством римського пантеону — Юпітером Кращим Найбільшим. Культу цього божества, який організаційно сформувався також у римському середовищі, були притаманні містеріальні риси.

Культ Юпітера Доліхена тісно пов'язаний з римськими легіонерами, котрі служили на Сході, та з уродженцями чи вихідцями із східних провінцій Імперії, серед яких були не тільки військові, а й цивільні особи.

На території Римської імперії пам'ятки, пов'язані з ушануванням Юпітера Доліхена, відомі лише з часу правління імператора Адріана. Отже, культова споруда на честь цього божества, досліджена в Балаклаві, є першою і однією з найбільш ранніх пам'яток, пов'язаних

Рис. 76. Склеп із нішами-лежанками з некрополя Херсонеса

з ушануванням Юпітера Доліхена в римській армії, зокрема в Північному Причорномор'ї.

Вважається, що поширення цього культу на території Римської імперії пов'язано з проникненням сюди східних культів та новими явищами синкретизму, що призвело до помітної трансформації релігійних уявлень у римському суспільстві. Однак тепер з'ясовано, що це відбувалося лише за сприяння правлячих імператорів і передусім у середовищі імператорських чиновників, воїнів та інших категорій населення, тісно пов'язаних з ідеологією. Але культи Юпітера Доліхена та інших суто римських божеств не були поширені в середовищі грецького населення міста.

Інакше було з культом самих імператорів. Він офіційно вшановувався всією херсонеською громадянською общиною, яка цілком залежала від прихильності римської адміністрації. Однак культ римських імператорів був далекий від релігійних цінностей основної маси населення. Тому його вшанування в Херсонесі слід розглядати не як релігійне явище, а як політичний акт, метою якого була демонстрація лояльності громадянської общини до Імперії в цілому та до правлячого імператора зокрема.

Спеціальні дослідження переконливо свідчать, що в світогляді населення Херсонеса перших століть відбувалися суттєві зміни, пов'язані з проникненням сюди нових релігійних течій через античні центри Південного Причорномор'я та дунайські провінції Римської імперії. Широке

Рис. 77. Могила кінця I- початку II ст. з урнами, в яких було поховано останки небіжчиків після тілоспалення

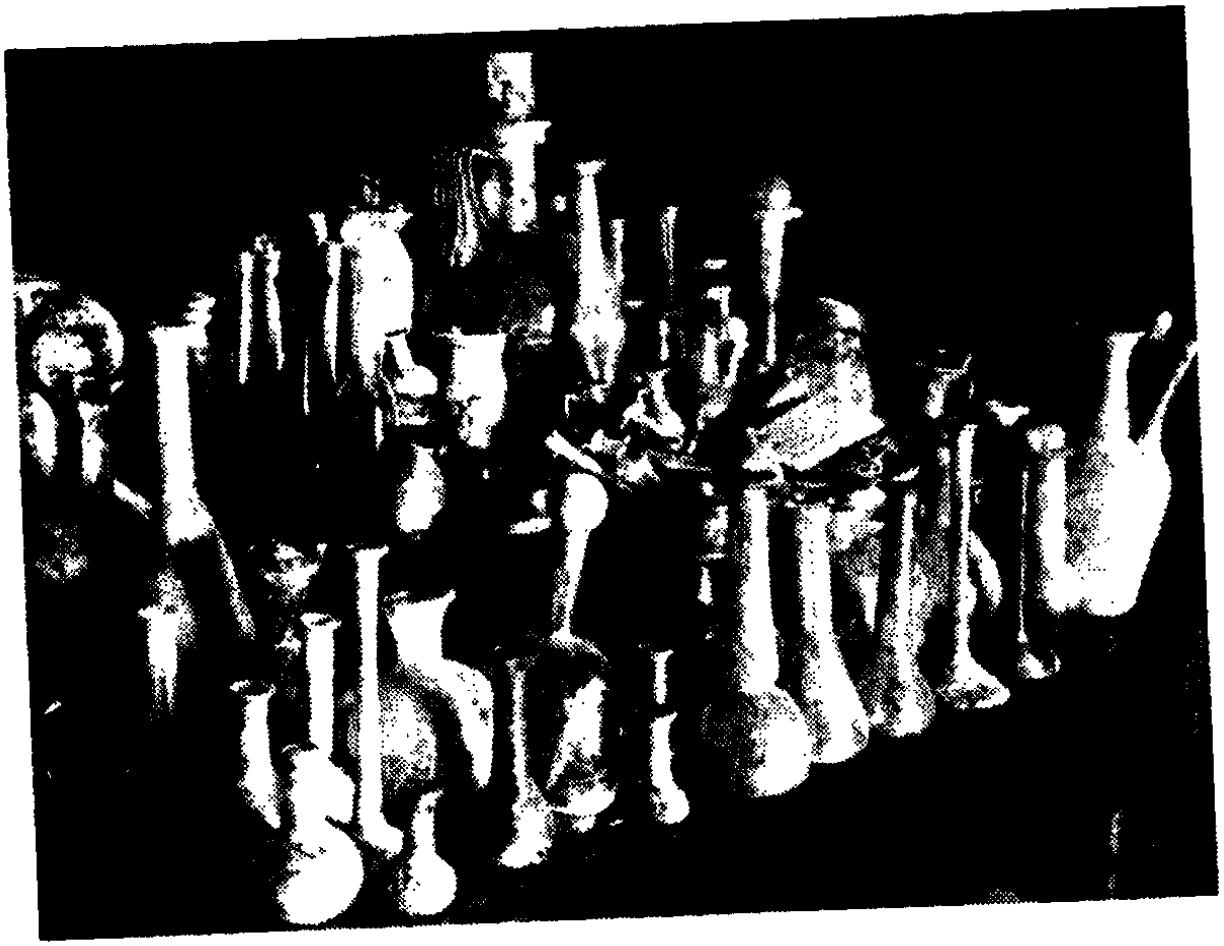

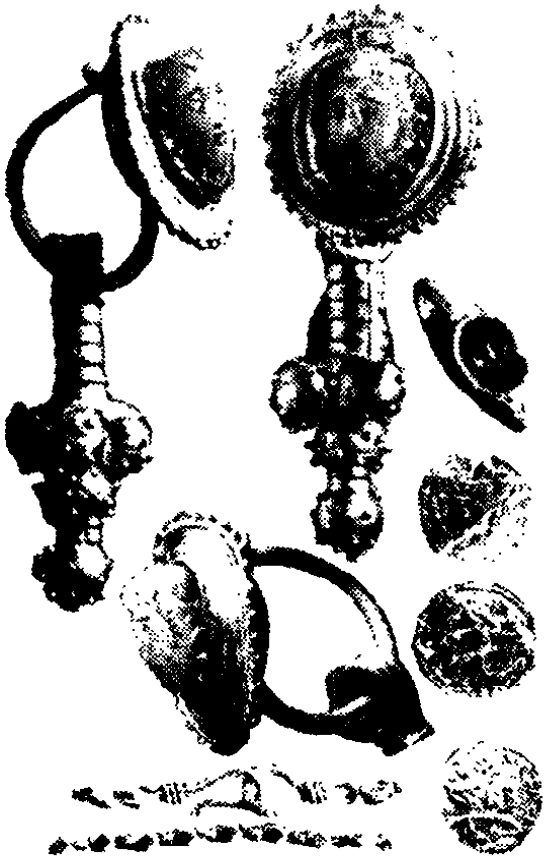

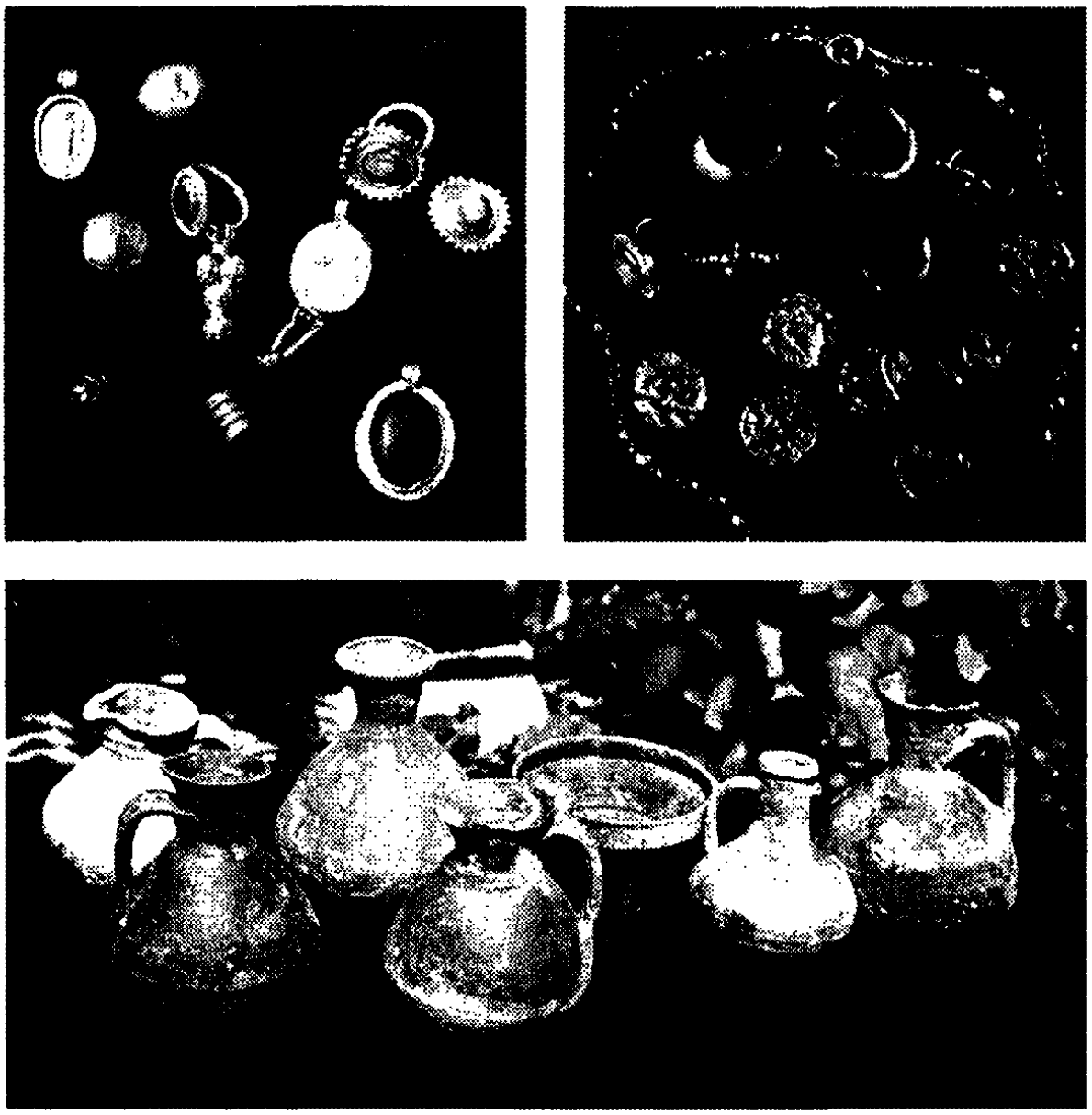

Рис. 78. Золоті прикраси та речі з поховань перших століть н.е.

коло джерел дає змогу стверджувати, що цей процес поширився серед різних верств населення, передусім серед соціальної верхівки, яка ховала своїх родичів у сімейних гробницях з багатою поховальною атрибутикою.

Новою рисою поховального ритуалу стало широке використання заможними людьми склепів, вирубаних у скелі, де небіжчиків клали на спеціальних лежанках. Споруди такого типу з'являються в Херсонесі в II-I ст. до Н.Х. під впливом поховальної архітектури Східного Середземномор'я й використовуються аж до періоду середньовіччя. Але найпопулярніші вони в перших століттях н.е. Із середини II ст. в некрополі з'являються підбійні могили — явище, пов'язане з інфільтрацією в місто представників сарматських племен.

Рис. 79. Надгробок зі сценою „загробної трапези". II-III ст.

Рис. 80. Мармуровий рельєф із зображенням фракійського вершника. II-III ст.

У Херсонесі поховання здійснювалися двома способами: тілопокладанням та тілоспаленням. Причому другий застосовувався лише до середини III ст., а пізніше був повністю замінений тілопокладанням. Нині є підстави вважати, що це зумовлювалося змінами в світогляді херсонеситів під впливом нових синкретичних релігійних течій.

Поховальний інвентар стає чисельнішим проти елліністичного періоду. У похованнях заможних херсонеситів звичайними стають ви-

роби з дорогоцінних металів та прикраси. В цьому плані дуже показові поховання, здійснені за обрядом кремації у так званих пристінних склепах (могилах, складених із великих кам'яних плит) та деяких склепах, вирубаних у скелі.

У могилах переважав посуд для їжі та пиття: тарілки, глечики, кубки різноманітних типів, світильники, а також скляний посуд: бальзамарії, склянки, глечики, фігурні посудини. І, звичайно, прикраси. Наявність у могилах таких речей дає підстави стверджувати, що в світогляді херсонеситів цього періоду дедалі помітнішу роль відіграють уявлення про те, що небіжчики продовжують життя в потойбічному світі. Там вони разом із богами п'ють, їдять і досягають безсмертя. Такі уявлення свідчать про подальший розвиток апофеозу померлих і поширення принципово нових поглядів на життя та смерть.

Надгробки в перших століттях теж стають різноманітнішими. Частіше для їх виготовлення використовується мармур. Для цього часу стають характерними надгробки зі сценою „загробної трапези", скульптурними портретами, віршованими епітафіями. З середини II ст. з'являються надгробки римських воїнів та членів їхніх сімей. Відома в Херсонесі й невелика група надгробків боспорського та малоазійського типів, які вказують на те, що тут мешкали вихідці з цих районів. Для надмогильних пам'яток пізньоантичного часу характерними стають примітивізм, схематизм, що свідчить про деградацію античних художніх цінностей.

Незважаючи на певну консервативність в ідеології, Херсонес не був таким містом, де протягом віків повністю зберігалися традиційні грецькі звичаї та вірування. Входження його у сферу римського впливу, зміни в політичному житті, державному ладі, соціальних відносинах не могли не відбитися в світогляді населення. Наявність у місті вихідців з Малої Азії, східних та дунайських провінцій Римської імперії, присутність римських воїнів-фракійців і членів їхніх сімей, вільновідпущених римлян, а також тісні економічні та культурні контакти з іншими районами античного світу — все це зумовило зміни у складі населення та його світогляді. Показово, що в перші століття в місті була також невелика іудейська громада й, можливо, функціонувала синагога.

Водночас із змінами в офіційному пантеоні, у світогляді населення з'являються тенденції до язичницького монотеїзму. Старі традиційні культи змінювалися на нові, переважно східного походження, де великого значення надавалося обіцянці потойбічного життя, а також усіляким таємничим обрядам та забобонам, що поширилися в пізньоантичний період. Ці зміни відбувалися всюди в Римській імперії та були тим середовищем, яке живило християнську релігію, що формувалася саме в цей час.

ХЕРСОНЕС У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ II - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ III СТ.

Історія Херсонеса цього часу мало відома. Однак археологічні дослідження, проведені 1996 р. на території Балаклави, свідчать, що культовий комплекс тут було зруйновано десь у другій половині II ст. Поки що немає даних, які дозволили б пов'язати це з якоюсь конкретною подією. Але з херсонеських декретів на честь Т.Аврелія Кальпурніана Аполлоніда та його жінки Пауліни, датованих 174 р., відомо, що незадовго перед тим до Херсонеса прибув римський прокуратор. Він, поза всяким сумнівом, стояв на чолі військового загону, силами якого було ліквідовано загрозу Херсонесу в період активізації варварських народів під час так званої Сарматської війни. Саме тому Т.Аврелій Кальпуриіан Аполлонід, який був поставлений на чолі військового загону, в декреті названий „рятівником".

Нам невідомі інші події, хронологічно близькі до загибелі культового комплексу, присвяченого Юпітеру Доліхену на території Балаклави. Тому можна припускати, що не тільки загроза Херсонесу, а й розгром варварами римського воєнного опорного пункту на його околицях стали причиною появи такої високої посадової особи провінційної адміністрації в Тавріці.

Наприкінці II ст. у зв'язку зі смертю імператора Коммода (180-192 рр.) та наявністю кількох претендентів на імператорську владу в Римській імперії почалися громадянські війни, по закінченні яких до влади прийшов Септимій Север (193-211 рр.). Його адміністрація приділяла багато уваги зміцненню не тільки дунайських провінцій Імперії, а й античних держав Північного Причорномор'я, особливо Херсонеса, який залишався головним опорним пунктом Імперії в регіоні. Тим часом воєнно-політичний стан у Тавріці загострювався внаслідок проникнення сюди значних груп сармато-аланського населення. Через навали войовничих чужинців припинялося життя на городищах пізніх скіфів, посилювалася загроза античним містам. Це змусило римське військове командування в союзі з боспорськими правителями вжити заходів проти активізації варварів на кордонах Херсонеської держави та в Східному Криму. Без перебільшення можна сказати, що завдяки цим заходам та підтримці, наданій Херсонесу римською адміністрацією, місто зміцнило свої воєнні сили й успішно протидіяло варварським навалам протягом першої половини III ст.

У 30-і - 40-і роки III ст. кордони Римської імперії та античні центри Північного Причорномор'я (Тіра й Ольвія) зазнали навали варварів, серед яких особливо войовничими були карпи та готи. Хер-

сонес на той час залишився осторонь від головних напрямків їхніх походів. Однак загроза для Імперії існувала на її дунайському кордоні і в 40-і рр. III ст., що позначилося й на Херсонесі. Близько 244 р. у зв'язку з підготовкою імператора Філіппа Араба (244-249 рр.) до війни проти варварів з Херсонеса та інших пунктів Тавріки було виведено римські гарнізони, основу яких становили воїни XI-го Клавдієвого легіону. Ними зміцнили дунайську армію Імперії, а Херсонесу замість прямої військової допомоги, вірогідно, надали грошові субсидії. За цей рахунок здійснювалися заходи, спрямовані на укріплення його оборонних споруд. Але після закінчення війни та перемоги римської зброї близько 250 р. легіонери знову з'являються в Херсонесі. Цього разу основу херсонеської вексилляції становили воїни I-го Італійського легіону на чолі з центуріоном Марком Ратіном Сатурніном, який побудував схолу принципалів на території римської цитаделі Херсонеса.

Слід ще раз наголосити, що активне зближення міста з Римською імперією мало для грецького населення позитивне значення і було чи не вирішальним фактором у політичному та соціально-економічному розвитку Херсонеса. Об'єктивно для переважної більшості жителів це була допомога дружньої держави. Попри обмеження політичних прав та певний економічний зиск, Рим дав змогу Херсонесу не тільки вижити у варварському оточенні, а й досягти значного економічного піднесення, що позначилося на всіх сферах життя міста.

§ 3. Між античністю та середньовіччям (третя чверть III-перша половина VI ст.)

Як і в інших античних державах Північного Причорномор'я, з середини-другої половини III ст. в історії Херсонеса починається новий період. Він тісно пов'язаний із соціально-економічною та політичною кризою Римської імперії, з варварськими навалами, що увійшли в історію як „готські" або „скіфські" війни.

Масові пересування варварських племен призвели до значних етнокультурних змін та трансформації взаємовідносин античних центрів з Римською імперією. Тому зазначену дату слід розглядати як початок пізньоантичного періоду в історії Північного Причорномор'я і Херсонеса зокрема.

ГОТСЬКІ ВІЙНИ ТА ХЕРСОНЕС

Північне Причорномор'я згадується в писемних джерелах у зв'язку з „готськими" війнами стосовно їх другого (252-266 рр.) та третього (267-270 рр.) етапів. Сліди пересування варварських загонів зафіксовані не тільки писемними джерелами, а й археологічно. Третьою чвертю III ст. датуються руйнування та пожежі на території Неаполя Скіфського, а також на інших пізньоскіфських пам'ятках Південно-Західного Криму. Нині є підстави пов'язувати їх із навалою варварів, які наприкінці 60-х-на початку 70-х рр. III ст., просуваючись на Боспор, розгромили поселення пізніх скіфів. Однак, незважаючи на трагічні для Південно-Західного Криму події, Херсонес залишився поза основним напрямком просування варварів і залишався найважливішим форпостом Римської імперії в Тавріці.

В другій половині II-першій половині III ст., як уже зазначалося, економічний розвиток Херсонеса стимулювало розширення всебічних зв'язків з населенням рівнинних та передгірських районів Південно-Західного Криму. Але після варварських нападів і загибелі пізньоскіфських городищ ситуація змінюється. В другій половині III - на початку VI ст. основним економічним партнером Херсонеса виступає населення гірських долин Південно-Західної та Південної Тавріки. Як свідчить археологічний матеріал, стосовно цього часу не можна говорити про глибоку кризу економіки міста. Проте слід зазначити, що в зв'язку із згаданими подіями змінилася структура сільськогосподарського виробництва (головну роль тут перейняло виробництво зернових), а також відбулася переорієнтація економічних зв'язків, які залишалися важливим фактором економічного розвитку.

ХЕРСОНЕС ТА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

Історія Херсонеса в пізньоантичний час маловідома. Втім, деякі відомості є в праці візантійського імператора Константина Багрянородного „Про управління імперією" та в епіграфічних пам'ятках. Ці дже-

рела свідчать, що в другій чверті III ст. Херсонес ще перебував в орбіті зовнішньої політики Східно-Римської імперії.

Як і раніше, стосунки громадянської общини з центральною владою регулювалися на основі імператорських рескриптів. Але в цей час місто вже контролювалося не намісником провінції Нижня Мезія, а префектурою Сходу, префект якої керував усіма громадянськими справами. Що ж до оборони та військового гарнізону, то вони після розподілу за часів імператора Константина Великого (306-337 рр.) громадянської та військової влади підлягали римському військовому командуванню територіально-адміністративної одиниці Східно-Римської імперії — деоцезу Фракії, який, у свою чергу, підпорядковувався префектурі Сходу.

У 250 р. римський гарнізон ще перебував у Херсонесі й на території цитаделі провадилося будівництво. Але загострення становища на дунайських кордонах Імперії та брак джерел щодо перебування римських військ у місті в другій половині III ст. дають змогу стверджувати, що їх вивели з Херсонеса в третій чверті цього століття. Це сталося, мабуть, за правління імператора Галлієна (253-268 рр.), який не тільки здійснив реформу римської армії, а й сформував резерви для відсічі варварам, що загрожували Імперії з-за Дунаю.

Однак Херсонес не був покинутий Імперією напризволяще. Пряму воєнну допомогу замінили грошовими субсидіями, за рахунок яких утримувалися гарнізон міста та формування готів-союзників, розселених у Південному Криму, зокрема на мисі Ай-Тодор та в околицях Херсонеса. Окрім коштів, місту надавали й матеріали, необхідні для виробництва балліст — метальних апаратів, що стріляли стрілами або дротиками з важкими вістрями й використовувалися в цей час переважно в східній частині Імперії для захисту міст. До складу гарнізону набиралися місцеві жителі. Організаційно він був близький до малого легіону пізньоримської армії, озброєного баллістами. Звичайно такий легіон складався з тисячі військовослужбовців і мав на озброєнні 55 балліст та десять онагрів, пристосованих до метання каміння. Як свідчать джерела, така організація захисту міста існувала з другої половини III до кінця V ст.

Надання Херсонесу грошових субсидій на утримання гарнізону, а також матеріалів для виробництва озброєння дозволяло римському командуванню в разі необхідності використовувати збройні сили міста під час воєнних конфліктів на території Тавріки та прилеглих до неї районів. Так, херсонеські війська наприкінці III - в першій половині IV ст. в союзі з Імперією беруть участь у кількох війнах із Боспором в такий спосіб самим залучаються до проведення в життя римської політики. Після переможного закінчення цих воєн кордони територій, які перебували під контролем Херсонеса, значно розширилися в східному напрямку,

і він ще більше зміцнив свої зв'язки з адміністрацією Імперії. За правління імператора Константина Великого Херсонес знову надає допомогу Імперії, але вже на Дунаї. Є підстави вважати, що цього разу варвари, які загрожували імперії, діяли під проводом колишнього боспорського царя негрецького походження. Проте 322 р. їх було вщент розгромлено за участю херсонеських баллістаріїв. За це імператор підтвердив надану раніше „свободу" та звільнення від податків, а також подарував місту свою позолочену статую.

Більше того, археологічний матеріал свідчить, що Херсонес контролював значні території в Південно-Західній Тавріці. Тут мешкало осіле після „готських" воєн населення. Імперія вбачала в ньому союзника і, мабуть, через Херсонес сплачувала його ватажкам певні грошові суми срібними денаріями. Найімовірніше, саме ці варвари-союзники разом із херсонеськими баллістаріями брали участь у херсонесько-боспорських війнах і воєнних діях на Дунаї.

Юридично в цей час Херсонес на входив до складу Імперії, і його відносини з римською адміністрацією будувалися, як і раніше, на союзницькій основі. Слід підкреслити, що, на відміну від попереднього часу Херсонесу, надавалася передусім політична та моральна підтримка, а не пряма військова допомога. Певна зацікавленість імперії у Херсонесі та його тісні зв'язки з римською адміністрацією пояснюються насамперед вигідним стратегічним розташування міста. Фінансова допомога громадянській общині для утримання сильного гарнізону перетворювала Херсонес на найбільш надійний форпост Імперії в Північному Причорномор'ї. Звідси можна було не тільки здійснювати нагляд за подіями в регіоні, а й у разі необхідності давати збройну відсіч ворогам Імперії.

Раніше вважалося, що за правління імператора Діоклетіана (284-305 рр.) Херсонес втратив статус „вільного" міста, оскільки його було включено до складу Імперії й містом управляла безпосередньо пізньоримська провінційна адміністрація. Однак детальний аналіз напису про будівництво стіни, який датується 383-395 рр., та низка інших даних свідчать, що нині немає підстав робити висновок про кардинальні зміни в системі управління та втрату містом права самоврядування. В цьому написі згадується перший архонт Евферій. Отже, як і раніше, тут зберігалося внутрішнє самоврядування. До всього, повідомлення Константина Багрянородного про те, що за допомогу Імперії на Дунаї імператор підтвердив надану місту раніше „свободу", не дає підстав розглядати Херсонес як звичайне провінційне місто Імперії. Все це узгоджується з висновком, що аж до кінця V ст. Херсонес не входив до складу Імперії. Стосунки його громадянської общини з пізньоримською адміністрацією будувалися на союзницькій основі.

ПРОНИКНЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

Протягом II-III ст. у Херсонесі відбулися певні зміни в ідеології, а в IV ст. поряд із прихильниками східних культів з'являються перші християни. Про це свідчать як писемні джерела, так і поховальні комплекси некрополя другої половини IV - початку V ст., де знайдено речі з християнською символікою. Проте їх у некрополі небагато, до того ж, християнські поховання суттєво не відрізняються від поховань пізньоантичного та ранньосередньовічного періодів.

Під час розкопок херсонеського некрополя наприкінці XIX та на початку XX століть було відкрито вісім склепів, вирубаних у скелі, з християнським розписом, які тривалий час датувалися другою половиною IV - початком V ст. Ці пам'ятки розглядаються як важливий показник раннього проникнення християнства в середовище жителів Херсонеса. Втім, спеціальний аналіз нумізматичного матеріалу, а також стилю розписів дає змогу стверджувати, що вони стали об'єктами християнського культу значно пізніше. Тобто не раніше VI-VII ст., коли херсонесити почали пов'язувати легенди про перших мучеників із певними пам'ятками в місті.

Брак у некрополі специфічних рис поховального обряду та значної кількості речей із зображенням християнських символів свідчить про більш-менш тривалий перехідний періоду від язичництва до християнства. Воно й не дивно. За часів раннього християнства поховальний обряд ще чітко не було регламентовано, оскільки й сама релігія переживала період становлення. Вона пристосовувала до своїх потреб не тільки багато чого з язичницьких обрядів, а й частково уявлення про потойбічний світ, зокрема про безсмертя душі. Принагідно слід зазначити, що й за часів одержавлення християнства воно не було найбільш поширеною релігійною течією навіть у великих містах Східно-Римської імперії. Приміром, у Константинополі, за підрахунками дослідників, християнські общини об'єднували лише близько п'ятої частини населення.

Крім археологічних матеріалів, важливі відомості про час християнізації населення почерпуємо з агіографічних творів. Свого часу на основі житій апостола Андрія та римського папи Климента, які пов'язували їхню діяльність з Херсонесом, було зроблено висновок про те, що християнська релігія проникає в середовище жителів Херсонеса вже в I - на початку II ст. Але ще І. Франко з'ясував, що легенду про подорож Андрія до цього міста запозичено з апокрифів II-III ст., де йшлося про його місіонерську діяльність у Скіфії. Причому най-

більш ранні згадки про приїзд апостола Андрія до Херсонеса датуються кінцем VIII-першою половиною IX ст.

Легенда про заслання сюди четвертого римського єпископа Климента та його мученицьку смерть від рук язичників, судячи з різних її варіантів, склалася поступово за межами Херсонеса і не може відображати реальні події I - початку II ст. Зокрема, мармурові каменярні у розповіді про мучеництво Климента наводять на думку, що тут мався на увазі півострів Херсонес Фракійський, де в перших століттях н.е. були великі розробки мармуру. Життя та смерть цього єпископа дістали причетність до Херсонеса значно пізніше, десь у IX ст., коли Костянтин Філософ, видатний слов'янський мислитель, відвідавши Херсонес по дорозі в Хазарію, „відкрив" тут його мощі. Цікаво, що частину їх (саме ті, що були в місті) після захоплення Херсонеса князем Володимиром у X ст. було вивезено до Києва, де вони зберігалися в Десятинній церкві.

Складнішим є питання про достовірність „Житій святих єпископів херсонських". „Житія...", відомі у кількох редакціях, розповідають про подорож до Херсонеса за правління імператора Діоклетіана перших християнських місіонерів. Сюди їх нібито відрядив єрусалимський єпископ, і вони зустріли в місті мученицьку смерть від рук язичників. Однак беззастережно приймати на віру ці дані не можна, адже добре відомо, що до III Вселенського собору (Ефес, 431 р.) єрусалимська Церква не відігравала суттєвої ролі в тогочасному християнському світі і не могла посилати місіонерів у далеке Північне Причорномор'я.

Є в „Житіях..." розповідь про хрещення громадян міста. Нібито імператор Константин Великий 325 р. на прохання деяких „вірних" послав у Херсонес єпископа Капітона в супроводі військового загону на чолі з Феоною. Проте жителі міста не хотіли приймати нової віри. Але після того, як Капітон увійшов у вапнякововипалювальну піч і вийшов звідти неушкодженим, херсонесити повірили в „слово боже" і прийняли хрещення. Про це негайно сповістили імператорові Константину Великому, який тоді був у Нікеї, де відбувався славнозвісний церковний собор.

Історична основа цієї розповіді викликає сумніви. Слід пам'ятати, що „Житія..." написані не раніше VII ст., тобто не йдеться про надійне писемне джерело щодо подій кінця III-початку IV ст. Створені значно пізніше описаних подій „Житія..." відображають ідеї своєї епохи. У певному розумінні вони свідчать про спробу херсонеської Церкви створити свою власну героїчну історію, автори якої розглядали 303 та 311 рр. як „еру мучеництва". Запекла боротьба, що точилася між прихильниками християнства та язичництва в Херсонесі, мученицька смерть перших християнських місіонерів, чудо Капітона і хрещення ним мешканців міста: все це повинно було закласти в світогляді простих лю-

дей непохитну віру в церковну організацію, освячену самим Константином Великим. Саме з діяльністю цього імператора християнська церква пов'язувала остаточну перемогу нової релігії в Римській імперії. Агіографічні твори перших християнських єпископів покликані були створити місцевих святих, життя та діяльність яких причетні до конкретної історії міста. За допомогою новостворених місцевих святих, котрі прийшли на зміну античним героям, відбувалося поступове поширення християнської ідеології.

Для ореальнення цих легенд над вапнякововипалювальною піччю в VII ст. було споруджено чотириапсидний храм-мортирій, який увічнював пам'ять про чудо Капітона. Таким же цілям служив християнський розпис склепів, де провідне місце відведено зображенню вінків — символу мучеництва. Хронологічно це узгоджується з пожвавленням церковного будівництва, яке почалось у місті в VI-VII ст.

Одним із яскравих показників раннього проникнення християнства може бути підпис херсонеського єпископа під документами I Вселенського собору (Нікея, 325 р.), хоча сінайський і арабський списки, де є цей підпис, дуже близькі між собою та виходять з одного оригіналу кінця VII-VIII ст. У більш ранніх списках імені херсонеського єпископа немає. Про безсумнівну присутність херсонеського єпископа можна говорити лише стосовно II Вселенського собору (381 р.). Він згадується і в „Житіях...", але в них не йдеться про присутність херсонеського єпископа на I Вселенському соборі. Більше того, саме під час його роботи легендарний Капітон ще тільки охрестив населення міста.

Підпис херсонеського єпископа під документами II Вселенського собору, археологічні пам'ятки та фрагментована скульптура кінця IV - початку V ст. свідчать про існування в цей час християнської громади. Але кількісно вона була невелика й не цілком сформована. На це вказує той факт, що в Херсонесі того часу не було спеціальної ділянки некрополя, де ховали християн. Лише наприкінці V-го - в VI ст. на південний схід від міста з'являється невелика каплиця, навколо якої починають ховати прихильників нової віри. Згодом над нею було збудовано заміський храм Богородиці Влахернської, який, на думку дослідників, виник на місці поховання засланого в Херсонес римського папи Мартіна I, котрий помер у квітні 656 р.

Брак у Херсонесі будь-яких християнських храмів, які з певністю можна було б датувати другою половиною IV-першою половиною V ст., уможливлює припущення, що до їх появи місцем відправляння християнського культу були деякі склепи на території некрополя. Про це, крім археологічного матеріалу, дають можливість говорити „Житія...", а також відомий факт, що перші християни дуже часто для

богослужінь використовували місця поховань, які користувалися правом недоторканності.

Наведені матеріали свідчать про довгий і складний шлях проникнення та утвердження християнства в Херсонесі. Його перемозі тут передував перехідний період, протягом якого співіснували старі язичницькі уявлення та нова віра, що пристосовувала до своїх потреб досягнення пізньоантичної релігійної думки. Християнство в Херсонесі приймали насамперед представники заможних верств населення, які сподівалися на певні пільги з боку візантійської адміністрації. Основна ж маса людей протягом IV ст. була ще язичницькою. Показово, що після поразки повстання 365/366 р. на території західної частини Малої Азії та Фракії, яке мало яскравий антихристиянський характер, його керівник Прокопій подався до Херсонеса. Тут він, вірогідно, сподівався знайти притулок та підтримку язичницького населення. Але в місті він затримався недовго, мабуть, боявся, що представники соціальної верхівки видадуть його центральній владі.

Отже, всі наявні сьогодні джерела дають змогу стверджувати, що широка християнізація населення Херсонеса почалася не раніше VI ст. й була пов'язана з активізацією політики візантійських імператорів щодо Тавріки та включенням міста до складу Імперії за правління імператора Юстиніана I (527-565 рр.). Саме цим часом (або близьким до нього) датуються перепланування міських кварталів, зумовлене широким будівництвом християнських храмів, канонізація херсонеських мучеників, склепи з християнським розписом, певна кількість суто християнських поховальних комплексів, перші надгробки із зображенням хрестів та християнська культова скульптура. Цікаво, що зображення хреста з'являється на херсонеських монетах лише за правління імператора Маврикія (582-602 рр.)

Остаточну перемогу християнство тут, як і в інших районах Візантійської імперії, здобуло тільки в епоху середньовіччя. Тому кінець V - першу половину VI ст. можна розглядати як завершення перехідного періоду від язичництва до християнства, і тільки з цього часу в певному розумінні можна говорити про християнський Херсонес. Однак, незважаючи на те, що Херсонес (або візантійський Херсон) протягом усієї середньовічної доби був основним форпостом християнської Церкви в Північному Причорномор'ї, аж до XIII ст. у світогляді населення ще зберігалися пережитки язичницьких вірувань.

ГУННСЬКА НАВАЛА ТА ЗАКІНЧЕННЯ АНТИЧНОЇ ЕПОХИ В ІСТОРІЇ ХЕРСОНЕСА

Донедавна вважалося, що гуннською навалою, яку датували 375 р., завершується антична історія Північного Причорномор'я і Херсонеса зокрема. Однак вивчення археологічного матеріалу дало змогу переглянути цей, здавалося б, дуже добре аргументований висновок. Тепер встановлено, що гунни, розгромивши близько 375 р. аланський союз племен, пішли далі на захід, а Херсонес, як і інші античні центри Криму, уникнув якихось значних потрясінь. Пояснюється це тим, що місто, по-перше, лежало осторонь головного напрямку пересування гуннів, а по-друге, вжило ефективних заходів для власного захисту. Кінцем IV-початком V ст. датується низка написів про укріплення оборонних споруд Херсонеса. Ймовірно, ці роботи було проведено за допомогою адміністрації Східно-Римської імперії перед гуннською навалою.

Основна маса гуннів з'явилася в Північному Причорномор'ї значно пізніше, не раніше початку-середини V ст., коли після битви на Каталаунських полях 451 р. і після смерті ватажка гуннів Аттіли та битви на р.Надао 454 р. гуннське ранньодержавне об'єднання розпалося. Зазнав-ши поразки, гунни з Подунав'я відкотилися до Північного Причорномор'я, але й цього разу Херсонес уцілів. Гунни лише влилися до складу його населення, про що свідчать деякі поховальні комплекси з характерними речами, які могли принести сюди тільки ці кочовики.

Цікаво й те, що не раніше середини V та не пізніше першої половини VI ст. на Гераклейському півострові стояли круглі в плані наземні споруди, залишки яких можна атрибутувати як фундаменти юрт-зимників. Є всі підстави вважати, що вони належали гуннам, які прийшли сюди після загибелі держави Аттіли. Адже історик VI ст. Прокопій Кесарійський свого часу писав, що весь простір між Боспором та Херсонесом був зайнятий гуннами. Невелика група цих кочовиків, як свідчать писемні та археологічні джерела, оселилася в околицях Херсонеса, але від її ворожих дій місто було надійно захищене гарнізоном та відновленими оборонними спорудами. З появою юрт-зимників в околицях Херсонеса припиняється функціонування переважної більшості сільськогосподарських садиб на земельних ділянках херсонеситів, які були основою не тільки античної економіки, а й полісної соціально-політичної структури. Тому саме цим часом слід окреслювати кінець античної епохи в історії Херсонеса.

З першої половини-середини VI ст. Херсонес стає значним соціально-економічним та політичним центром, до якого тяжіло переваж-

но сільськогосподарське населення Тавріки. В історії міста починається нова, середньовічна епоха. Для неї характерні кардинальні зміни в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку, що відрізняють її від пізньоантичного періоду. Але саме в цей час склалися ті передумови, які в подальшому дозволили Херсонесу (середньовічному Херсону-Корсуню давньоруських літописів) протягом ще майже тисячі років розвиватися в нових історичних умовах.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА

На відміну від інших регіонів грецької колонізації на Понті Евксінському, в його північно-східній частині склалася зовсім інша ситуація. На теренах сучасних Керченського й Таманського півостровів греки заснували впродовж VI ст. до Н.Х. багато окремих самостійних полісів. Згодом вони через різні обставини, передусім остерігаючись вторгнення скіфських номадів, об'єдналися в одну державу — Боспор. Внаслідок експансійних дій боспорських правителів до неї невдовзі були приєднані й землі місцевого населення. В часи свого найвищого розквіту в IV ст. до Н.Х. площа Боспору становила близько 6 тис. кв. км. Тоді це була одна з найбільших держав в античному світі. Її унікальність насамперед полягає в яскравому відображенні своєрідного синтезу (синкретизму) грецької та варварської культур. Надзвичайно тісні контакти боспорських греків із сусідніми племенами впродовж тисячоліття, залучення варварів до еллінської, на той час найпрогресивнішої і гуманної цивілізації відіграли значну роль в історичній долі різних народів.

§ 1. Автономні поліси

ЕКОЛОГІЧНА ТА ЕТНОДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

Для своїх поселень у Північно-Східному Причорномор'ї, як і взагалі на Понті, греки найчастіше обирали ніким не заселені та найвигідніші в екологічному розумінні місця, які безпосередньо прилягали до моря. Природне середовище тут було зовсім інакше, ніж в Іонії, звідкіля походили грецькі переселенці. Античні автори неодноразово писали про суворі скіфські зими з морозами та снігопадами. Повністю на деякий час крига сковувала Меотійське (Азовське) море та Керченську протоку (Боспор Кіммерійський). Лід довго тримався вздовж усього північного узбережжя Керченського півострова. З осені до літа на Чорному та Азовському морях часто стояла штормова погода, яка на суші нерідко викликає сильні смерчі. Проте ґрунт не промерзав

і навесні земля швидко покривалася густим килимом різнотрав'я. Літо й осінь стояли теплі, завдяки чому дозрівали зернові культури, овочі та фрукти.

Територія Керченського півострова вкрита горбами, між якими немало долин, озер, балок і ярів, порослих чагарниками. На заході рельєф місцевості складніший, генетично пов'язаний з гірським Кримом. Таманський півострів у північній частині становить собою низьку чорноземну рівнину, а в південній між широкими долинами підіймаються невисокі горби і пагорби, які розмежовують глибокі балки.

У давнину прибережні смуги, звичайно, мали зовсім іншу конфігурацію, ніж тепер. Вважається, що рівень Чорного моря був нижчим за сучасний на 3-4 м. Проте і в той час, коли греки оселилися в цих місцях, на узбережжі було багато скелястих мисів і зручних, захищених стрімкими берегами бухт. Так, невелика Феодосійська бухта, розташована в західній частині від високого мису, що є відрогом Кримських гір, закрита від усіх вітрів і ніколи не замерзає. З писемних джерел відомо, що тут була найкраща незамерзаюча гавань і в античну добу. Однак в інших районах Боспорської держави, зокрема на Тамані, за дві тисячі років відбулися значні зміни внаслідок активної морської абразії, річкових нанесень і розливів. Імовірно, тутешнє узбережжя в часи колонізації було більш розчленованим, мало багато зручних бухт і мисів для поселення.

Неорана родюча земля відразу привернула увагу грецьких колоністів. Вона була придатна для вирощування відомих сільськогосподарських культур і випасання худоби. Особливою родючістю славились південні чорноземи так званого приморського варіанту. В навколишніх морях та річках водилось надзвичайно багато видів різноманітних риб (130) та їстівних молюсків, які з давніх-давен посідали значне місце в раціоні греків і в метрополії. Питну воду забезпечували річки, джерела, деякі озера та колодязі. Традиційно греки збирали і дощову воду. Солоні озера були багаті на самосадну сіль. Деякі місця на Боспорі зацікавили колоністів своїми лікувально-грязевими якостями. Тут вони влаштовували святилища божеств із захисними функціями.

Для будівництва жител та інших споруд у Східному Криму і на Таманському півострові було чимало видів глини, каміння, зокрема вапняк, у тому числі і мармуроподібний, черепашник. Крім того, ці природні матеріали використовували для виготовлення різноманітних виробів: посуду, скульптури, архітектурного декору, черепиці тощо. Поклади залізної руди на Керченському півострові, яку можна було добувати і відкритим способом, сприяли налагодженню залізообробного ремесла. В давнину на Боспорі, окрім чагарників, росли також ліси, особливо на Тамані. Деревина була невідривною частиною всіх буді-

вельних робіт, застосовувалась для виготовлення багатьох побутових речей і поховальних аксесуарів. Для кораблебудування сировину, напевно, завозили з найближчого до Боспору кавказького узбережжя Чорного моря.

Отже, в Північно-Східному Причорномор'ї, незважаючи на менш сприятливі, ніж у метрополії, екологічні умови, греки знайшли чимало привабливого і необхідного для заснування нових міст і поселень. Звичайно, якби ці землі вже належали іншим народам, навряд чи вони б тут оселилися. Привертає увагу те, що греки з якихось джерел добре знали історичний переказ про вигнання кіммерійців кочовими скіфами. За Геродотом, скіфи зайняли всю Кіммерію. На згадку про неї греки назвали протоку між Евксіном і Меотідою Боспором Кіммерійським. Першу назву Боспор (у перекладі з грецької буквально "коров'ячий брід") вони перенесли з назви протоки Боспор Фракійський між Пропонтидою і Понтом Евксінським. Крім того, на Боспорі існувало чимало назв інших місць і навіть населених пунктів, пов'язаних з етнонімом кіммерійці: Кіммерійські переправи, Кіммерійський перешийок, Кіммерійські стіни, гора Кіммерій у гірській країні таврів, мис Кіммерій поблизу річки Кубань, поселення Кіммерій та Кіммерик. Грецькі автори, починаючи з логографа Гекатея Мілетського, нерідко вказували, що боспорські міста розташовані на кіммерійській землі, хоча цього населення тут уже давно не було. Така надзвичайна повага до кіммерійської топоніміки, можливо, пояснюється тим, що іонійські греки дізналися про незалюдненість цих земель саме від кіммерійців, коли ті перебували в Малій Азії.

Стосовно інших етносів, які могли мешкати на колонізованих територіях або поблизу, конкретних відомостей мало. Гірські масиви на захід від Боспору Кіммерійського займали таври, які з'являлися тут спорадично і вороже ставились до греків.

За археологічними даними, кочові скіфи, що утворили згодом найсильніше етнополітичне об'єднання, у VII-VI ст. до Н.Х. перебували здебільшого на Північному Кавказі. Після заснування ранніх полісів на Керченському півострові і Тамані вони почали поступово освоювати причорноморські степи між Доном та Дніпром, ставши найближчими сусідами Боспору в V-IV ст. до Н.Х. Поки що немає надійних джерел для доказу, що колоністи силоміць витіснили скіфів із Східного Криму. Незважаючи на деякі натяки пізніх авторів про їх вигнання з колонізованих земель на Боспорі, археологічні дослідження тут, як і в Нижньому Побужжі, показують значний хронологічний розрив між пам'ятками місцевого і грецького походження.

Згідно із "Землеописом" Гекатея Мілетського та "Історією" Геродота, на схід від Понту мешкали меоти та синди. Саме синди мали індо-

європейське походження і, певно, вже перебували на високому соціально-економічному рівні, вели осілий спосіб життя, займалися землеробством, скотарством, рибальством, різними ремеслами. Вони не перешкоджали зайняти прибережні землі грекам, які швидко налагодили з ними економічні відносини.

На значно більшій відстані від Боспору, за Доном, перебували савромати. Боспорські греки мало знали про їхні звичаї і вигадали етногонічну легенду про походження цього народу, яка детально була записана Геродотом. Головна її ідея полягала у схрещенні грецького міфу про амазонок, віднесених вітром на кораблях до Меотіди після захоплення їх еллінами в полон, та реальних фактів про войовничість сарматських жінок.

Отже, в Північно-Східному Причорномор'ї як екологічна, так і етнодемографічна ситуація були значно складнішими, ніж на узбережжі Північно-Західного Понту. Цим пояснюється й пізніше проникнення до цього регіону перших грецьких мореплавців, які передусім займалися всебічним вивченням місця майбутнього заселення.

ПОЛІС – ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ

Перше грецьке поселення в Північно-Східному Причорномор'ї, яке тепер поглинуло море, заснували вихідці з м.Клазомени, що в Малій Азії, наприкінці VII ст. до Н.Х. поблизу сучасного м.Таганрог у дельті Дону. Цікаво, що воно було у найвигіднішому в багатьох аспектах регіоні, але проіснувало лише приблизно сто років. Цілком можливо, що донські кочовики вороже ставилися до еллінів, бо навіть через багато століть Страбон відзначав, що вони перешкоджали проникненню греків не лише до своєї країни, а й плаванню у верхів'я р.Танаїс. Греки так ніколи і не змогли конкретно дізнатися, що міститься вище від пониззя цієї річки.

Недоброзичливість і небажання варварів налагоджувати торговельні відносини, певно, через брак власних товарів, консервативно-психологічна упередженість проти будь-яких контактів з чужинцями спричинили розселення греків на Керченському і Таманському півостровах через 20-30 років після заснування Таганрозького поселення. В результаті попереднього рекогносцирування всієї області передусім було обрано найбезпечніше і найвигідніше місце для заснування 580-570 рр. до Н.Х. першого поліса, яким став Пантікапей. Крім джерел питної води і родючої землі, зручної гавані та сировини для будівельних робіт

і ремесел, бралася до уваги безпека поселення. Пантікапей містився на найвищій точці Керченського півострова — горі Мітрідат, звідкіля було добре видно навколишні землі і море. Синхронно з цим полісом, але не пізніше другої чверті VI ст., на відносно невеликих відстанях один від одного виникло ще кілька полісів: Німфей, Мірмекій, Тірітака, Гермонасса, Кепи. У другій половині цього століття в Боспорі Кіммерійському з'явилося значно більше грецьких міст, серед яких найбільш відомі Феодосія, Фанагорія, Китей, Ахіллій, Порфмій, Патрей, Кіммерик. Більшість із них відповідала головним вимогам мілетської колонізаційної практики. Греки розселялися компактними групами загалом у захищених природою місцевостях: на островах, півостровах, мисах, узвишшях, у дельті давнього Антикіта — Гіпаніса, оточених, за свідченням Псевдо-Скімна, болотами, річками та драговинами з безпечним виходом до Понту.

Лідером масової колонізації цих земель, як і в багатьох інших регіонах Причорномор'я, був Мілет. Але деякі міста, як відомо від античних

Рис. 81. Чорнофігурна пеліка із зображенням чоловіків і пантери. Пантікапей. Друга половина VI ст. до Н.Х.

авторів, були засновані вихідцями з інших полісів. Так, Фанагорія належала мешканцям іонійського міста Теоса, які, за Геродотом, залишили його після захоплення персами й відпливли до Фракії, де заснували м.Абдери. Проте, як видно з інших джерел, певна частина теосців під проводом Фанагора переселилась на Боспор.

Суперечливі точки зору наводяться в античних текстах щодо Гермонасси. За одними свідченнями, її теж заснували теосці на чолі з ойкістом Гермоном, а за іншими — це був еолієць Семандр з м.Мітілени. Коли він помер, то влада перейшла до його енергійної дружини Гермонасси, на честь якої й названо цей поліс. Хоч би як там було, але деякі епіграфічні пам'ятки свідчать про наявність на Боспорі серед панівного іонійського діалекту і деяких елементів еолійської говірки.

Перевага іонійців у колонізації Північно-Східного Причорномор'я пояснювалась тим, що саме вони в VI ст. зазнали нищівних ударів лідійців, а згодом персів. Якщо на ранніх етапах колонізації в ній брали участь молоді чоловіки, то на останніх переважали збіднілі сім'ї, що лишилися без землі або зазнали інших втрат. Ойкістами, котрі займались на місцях організацією переселення і перевезенням людей на кораблях, найчастіше вибирали мілетян, серед яких було немало багатих та освічених мореплавців. Зі своїми помічниками вони комплектували колектив громадян ще в метрополії, зверталися по пропозиції та поради до оракула в святилище Аполлона, забезпечували всім необхідним переселенців, яких, звичайно, було небагато, визначали з огляду на якості регіону місце для заснування нового поліса.

Боспор Кіммерійський, можливо, вабив багатьох легендами про золото аримаспів, які стали широко відомі після подорожі в північні краї Арістея Проконеського і його поеми "Аримаспея". Значні колонії відразу прагнули створити політичні інститути й визначити пантеон, щоб одразу позбутися залежності від метрополії; це здебільшого зміцнювало єдність громадян, які психологічно відчували себе потрібними новому полісу.

Саме полісна система стала основною формою політичної, соціально-економічної та релігійно-культурної організації греків на Боспорі Кіммерійському. До свого переселення сюди вони не знали іншої державної структури. Поліс становив невідривну частину їхнього світогляду і свідомого розуміння власної діяльності в колективі, куди входили тільки вільні громадяни — чоловіки. Греків мало турбувало те, що за його межами залишилось багато людей (жінки, діти, іноземці, різні категорії найманців та рабів), які не мали громадянських прав.

За твердженням Арістотеля, поліс виник задля потреб життя, але існував для блага людей і становив у той час найвищу форму всіх

можливих типів об'єднань. Платон писав, що лише в полісі можна було задовольнити матеріальні та духовні потреби людини. Найвищими цінностями вважалося заняття землеробством, дотримання батьківських традицій і шанування тих божеств, найчастіше олімпійських, які були покровителями поліса.

Найзначніші боспорські міста, насамперед Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія та Гермонасса, були типовими грецькими полісами колонізаційного періоду. В них проживало відносно мало людей, які займалися переважно аграрним господарством, рибальством і торгівлею. Однак не варто категорично заперечувати, що в період колонізації на Боспорі не існувало інших полісів тільки тому, що вони не згадуються античними авторами або не карбували власну монету. Так, Мірмекій, Тірітака, Кепи могли бути цілком самостійними, але значно меншими за чисельністю громадянської общини полісами. Інша річ, як складалася їхня подальша доля в Боспорській державі.

Найчастіше вищим органом влади були Народні збори вільних громадян, котрі в разі ворожої небезпеки входили до народного ополчення. Але нерідко в новостворених полісах давалася взнаки сила і воля ойкіста або групи першопоселенців, які традиційно вважали себе аристократами і створювали олігархічні режими правління. За таких режимів прості громадяни користувались незначними правами і роль Народних зборів була мінімальною. Певно, саме такі полісно-політичні структури склалися й на Боспорі, зокрема в Пантікапеї, Фанагорії та Гермонассі. Від енергії і діяльності полісних лідерів, їхнього вміння організувати колектив і показати доцільність праці кожного громадянина для блага всієї общини залежали швидкість і якість економічного та культурного розвитку боспорських полісів, передусім самозабезпечення продуктами власного виробництва. Саме такий підхід уможливлював самостійне існування, встановлення вигідних торговельних і політичних зв'язків з іншими полісами. В кожному разі свідома воля та енергія як керівників колонізаційних партій, так і громадян нових полісів були запорукою прогресивного розвитку.

БОСПОРСЬКІ ПОЛІСИ ДО ОБ'ЄДНАННЯ

Перським розгромом Мілета 494 р. до Н.Х. та підкоренням Іонії завершилися їхні колонізаційні дії в Причорномор'ї. Можливо, що сюди, в тому числі й на Боспор, переїхала ще певна кількість греків, насамперед родичів та знайомих колоністів. Принаймні наприкінці VI - на початку V ст. до Н.Х. майже удвічі збільшується площа Фанагорії.

На її околицях почалося масове будівництво простих глиняно-плотових жител. Цим же часом датується виникнення й невеликих містечок на Боспорі: Китея, Кіммеріка, Порфмія та інших поселень. Їх відносять то до останнього етапу мілетської колонізації, то до внутрішнього боспорського освоєння ще не зайнятих районів. Проте навряд чи так швидко навіть Пантікапей, найсильніший поліс, був спроможний заснувати на Боспорі власні колонії. Їх розташування у віддалених і небезпечних місцях пов'язується, вірогідно, з переселенням із Іонії знедоленого війнами населення, якому не дозволялося оселятися в раніше заснованих містах. Перші колоністи, котрі володіли найкращими земельними наділами і належали до привілейованої полісної аристократії, боялися надавати права пізнішим переселенцям (епойкам). Бо це, за свідченням Арістотеля, нерідко призводило до соціальних конфліктів і розбрату.

Серед відомих боспорських полісів особливо швидкими темпами в другій половині VI - на початку V ст. до Н.Х. розвивався Пантікапей. Хоча окремі його громадяни спочатку мешкали в тимчасових напівзаглиблених житлах, у місті ще в VI ст. до Н.Х. почалося інтенсивне будівництво сирцево-кам'яних та кам'яних будинків. При цьому варто зазначити, що Пантікапей як археологічна пам'ятка відносно мало досліджений. Здебільшого він зруйнований, його залишки лежать нині під сучасними будівлями м. Керч. Але й те, що вдалося відкрити на горі Мітрідат — центральній частині античного міста та його околицях — показує, як швидко і ретельно греки почали його будувати. Майже відразу провадилось планування і терасування схилів гори. Так, з обох боків вузького провулку, замощеного дрібним камінням та черепками, відкрито 14 невеличких будинків другої половини VI ст. до Н.Х. Вони складалися з одного-двох житлових приміщень із глиняними долівками та дворової огорожі. В інших місцях Мітрідатової гори стояли трохи більші за площею будинки. Найбагатший із них мав черепичну покрівлю, його стіни всередині були обмазані глиною. Окрім тесаного каміння, в будівництві використовувалась сирцева цегла, яку виготовляли на місці літньої пори року.

Особливий прогрес у розвитку будівельних структур, планування та упорядкування Пантікапея спостерігається в останній третині VI ст. до Н.Х., коли тут з'явилися перші монументальні споруди громадського призначення. Насамперед це толос діаметром 18 м, стіни якого було зведено із сирцевої цегли на кам'яному цоколі. Такого типу споруди взагалі рідко зустрічаються в античних містах. Зокрема, величний толос на агорі Афін, в якому, за свідченням багатьох давніх авторів, збиралися пританы для проведення засідань, громадських трапез і жертвоприношень божествам-захисникам, було збудовано близько 465 р. до Н.Х.,

тобто приблизно на півстоліття пізніше від пантікапейського. З цією спорудою, можливо, функціонально був пов'язаний багатокамерний комплекс, у дворі якого знайдено серед уламків унікальну керамічну "ванну" для ритуальних узливань. Її масивні стінки прикрашали рельєфні фризи з лесбійського киматію, пальмет та колісниць із візничими.

Обидві споруди вже не існували на межі першої та другої чверті V ст. до Н.Х. Така дата наводить на думку, що це могло статися внаслідок зміни влади в Пантікапеї 480 р. Якщо в толосі цього міста, як і Афін, справді засідали притани — члени Ради, що займалися різними державними, громадськими та юридичними справами, а в разі потреби скликали Народні збори, то логічно припускати, що їхня діяльність припинилася назавжди, коли почав правити перший тиран із роду Археанактидів.

З погляду історичних та колонізаційних закономірностей пізньоархаїчного часу, пантікапейці намагалися продемонструвати всім іншим, що саме вони належать до тих обранців долі, яких треба поважати не лише як перших мілетських колоністів на Боспорі (що відразу традиційно зараховувалися до аристократії), а й за їхнє особливе вміння і раціональний підхід до організації полісних структур на новому місці за тисячі кілометрів від батьківщини. Є всі підстави вважати, що вони, заволодівши найкращою і найбільшою бухтою, в якій, за словами Страбона, одночасно могло стояти 30 кораблів, допомагали розселенню колоністів в інших місцевостях Боспору. По-перше, пантікапейці вже мали конкретну інформацію про ці землі; по-друге, могли надати необхідні харчі й насіння або продати їх за помірними цінами; по-третє, порадити і поділитися власним досвідом, як швидше і зручніше побудувати свої оселі, що відразу посіяти, щоб зібрати свій урожай. Природно, що Пантікапейський поліс раніше, ніж інші апойкії, набув міського вигляду з упорядкованими вулицями і дворами, монументальними державними спорудами і теменосами.

Не так швидко і послідовно, як Пантікапей, але розвивалися й інші міста Боспору Кіммерійського. Археологічні дослідження останніх десятиліть показують, що майже в усіх полісах як на європейському, так і на азіатському Боспорі найдавнішими житлами були напівземлянки; як і в Нижньому Побужжі, вони існували приблизно 5-20 років залежно від спроможності кожного мешканця побудувати собі кращий будинок. Керамічні вироби з пізньоархаїчних комплексів розподіляються на дві головні категорії: столовий гончарний посуд належав до імпорту з Іонії, рідше Родосу та Афін, кухонний ліпний, більш важкий і грубий, певно, греки отримували шляхом обміну від місцевих землеробів Прикубання.

Очевидні сліди сирцево-кам'яного та кам'яного домобудування в останній третині VI - першій чверті V ст. до Н.Х. простежено в Німфеї, Мірмекії, Тірітаці, Фанагорії, Кепах, Гермонассі. Планомірно виконувалася внутрішня забудова центральних районів цих міст. Проте в них ще й досі не відкрито споруд громадського призначення. Можливо, вони були настільки малі й прості, що їх вважають житлово-господарськими комплексами.

Лише в Німфеї досліджено теменос, який закладено тут згідно з колонізаційними традиціями синхронно із заснуванням поліса. Безумовно, такі сакральні ділянки були і в інших містах, бо елліни на той час уже не уявляли свого життя без культів божеств і спеціально відведених для них місць, де найчастіше ставили прості олтарі.

У кожному з полісів, куди прибула згуртована група громадян, існували свої особливі умови і специфіка подальшого розвитку. Щодо їхнього державного устрою, наявності тих чи інших структур влади можна лише здогадуватися, як, наприклад, щодо пританів Пантікапея. Та й то припущення про їхню діяльність можливі лише з останньої чверті VI ст. до Н.Х. Певно, спочатку винятково важливу роль відігравали ойкісти. Залежно від їхніх організаторських здібностей розвивався і кожен поліс.

Пантікапей і тут посідав головне місце. Варто підкреслити, що вперше на Боспорі саме в ньому було налагоджено грошовий обіг з випуском власної срібної монети. Одні дослідники вважають, що сталося це в середині, інші — в останній третині VI ст. до Н.Х. Друга дата більш узгоджується з розквітом Пантікапея в пізньоархаїчний час. Символіка ранніх монет (голова або маска лева анфас) чітко свідчить про генетичний зв'язок із Мілетом. Факт такого запозичення орієнтував свідомість боспорських греків на спадкоємність традицій метрополії у сфері грошової справи й водночас релігійних вірувань. Зобра-

Рис. 82. Срібні монети з головою лева і восьмипроменевими "зірками". Пантікапей. Кінець VI ст. до Н.Х.

ження на монетах пропагували символіку культу верховного покровителя колоністів Аполлона.

Жоден з інших полісів у VI ст. до Н.Х. монет не випускав. Усі вони користувалися пантікапейськими драхмами, триоболами і тетраоболами. Так, у німфейському будинку біля кам'яної кладки знайдено скарб із 17 срібних пантікапейських монет VI ст. в червоноглиняному глечику. Подібного типу монети нерідко зустрічаються в пізньоархаїчних культурних шарах та житлах багатьох боспорських міст. Така форма грошового обігу на всій території Боспору Кіммерійського наштовхує на думку, що всі поселення були економічно тісно пов'язані між собою.

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ БОСПОРСЬКИХ ГРЕКІВ

Кожен поліс за загальноприйнятими в Елладі правилами володів власною землею (хорою) за межами міста. Кожен громадянин мав свою ділянку землі в місті для житла і на його околицях для ведення сільського господарства. Навряд чи розорені війнами грецькі переселенці, серед яких переважали землероби, не перенесли на Боспор ці найважливіші й усталені на їхній батьківщині закони. Сільське господарство становило тут головну економічну базу. В ньому були зайняті всі громадяни, особливо на ранніх етапах розвитку полісів. З давніх-давен елліни розглядали землеробство як найпрестижніше заняття для громадянина. Воно стало запорукою подальшого економічного зростання Боспору.

Одночасно із заснуванням полісів освоюється й прилегла до них хора, на якій виникають також невеликі сільські поселення. Побутує думка, що на Боспорі існували й так звані "аграрні міста", до яких, зокрема, зараховують Тірітаку, Мірмекій, Парфеній, Порфмій та інші малі апойкії, що входили до хори Пантікапея. Але громадяни цього поліса могли володіти прилеглими до нього землями, поділеними на окремі наділи.

Демографічний вакуум на теренах Боспору Кіммерійського був заповнений греками. Яскрава картина їх розселення в архаїчний час на прибережній смузі Таманського півострова доповнюється містами, які були тісно пов'язані зі своїми сільськогосподарськими округами. Тут виявлено понад 80 поселень з певною впорядкованістю їх розміщення. Це була цілеспрямована діяльність землеробів щодо просторової організації земельної власності, головний принцип якої полягав у динамічній рівномірності поселенських структур і доріг, прокладених до моря.

Цей значний масив родючої землі невдовзі став головним постачальником пшениці, якою славився Боспор.

Зерно було найважливішим продуктом харчування і предметом торгівлі. Його археологічні залишки свідчать, що, окрім пшениці, вирощували ячмінь, просо, сочевицю, вику. За даними Страбона, на Боспорі як мінімум могли збирати тридцятикратний урожай, що приблизно дорівнював 50 пудам зерна з гектара. Як і інші сільськогосподарські продукти, воно зберігалося в обпалених ямах. У дворах багатих землевласників навіть у містах було по кілька ям. У Гермонассі відкрито заповнену пшеницею і ячменем зернову яму другої половини VI ст. до Н.Х. Звісно, колоністи від самого початку накопичували залишки зерна, яке найчастіше вивозили на продаж. Але траплялось і таке, що воно назавжди залишалося в добре закритих ямах.

У святилищах, на присадибних ділянках, за межами міст греки садили овочі та фруктові дерева. Мабуть, на зайнятих ними землях уже були дикорослі сади. Цікаво, що найдавніший на Тамані поліс Кепи в перекладі з давньогрецької мови означає "Сади". Чому саме так першопоселенці назвали своє місто, точно невідомо. Можливі лише припущення: або тут уже росли сади, або греки планували зробити своє місто квітучим і відразу посадили багато дерев. Цілком імовірно, що близька до такого тлумачення і назва міста та річки Пантікапей, яка, на наш погляд, становить словосполучення "багато садів", притаманне архаїчному діалекту малоазійських греків.

Певно, вже в ранній час боспорці докладали немало зусиль для розведення винограду. Як відомо, це була їхня улюблена культура, але виробництво вина на продаж тут почалося лише в елліністичний час. За свідченням Теофраста, пантікапейці намагалися виростити в себе навіть лаврові й миртові дерева для культових обрядів, збирали чимало плодів груш і яблук, смоковниць і гранатів.

Важливе місце в аграрному господарстві на Боспорі належало тваринництву. Домашня худоба давала харчові продукти, шкіру для одягу і взуття, використовувалась як тяглова сила. На розкопках міст і поселень кістки домашніх тварин (бика, вівці, кози, свині) переважають над усіма іншими знахідками. Привертає увагу, що кості коней не пошкоджені, а отже, вони не вживались у їжу. Зате раціон поповнювався м'ясом свійської птиці. Залишки курячих кісток і яєць трапляються навіть у могилах.

Проти Подністров'я та Побужжя, де водилось набагато більше різноманітних диких тварин, мисливством на Боспорі завжди займалися мало. Але рибальство тут від самого початку набрало великого розмаху. Різні види риб експортувались за межі причорноморських міст.

Як ніде в Елладі, на Боспорі переважали осетрові, коропові, окуневі та оселедцеві сорти риб, які греки швидко почали солити і в'ялити. Афіней, наприклад, зазначав, що в IV ст. до Н.Х. Архестрат написав віршований твір про боспорську солену рибу. Страбон же повідомляв, що особливо багато вивозилось соленої риби з Меотіди, а в протоці Боспор Кіммерійський осетри досягали розмірів дельфінів. Хоча ці повідомлення стосуються пізніших часів в історії Боспору, але вони цілком прийнятні й для періоду колонізації.

Мрія кожного мешканця мати власну оселю диктувала необхідність виготовлення сирцевої цегли, дерев'яних деталей та оброблянння каміння. Невідомо, чи займались будівництвом винятково наймані спеціалісти. Не існує поки що ніяких свідчень і щодо професійної діяльністі будь-яких майстрів на Боспорі в VI - V ст. до Н.Х. Слід гадати, що серед переселенців було немало таких, які у вільний час займались певними ремеслами. Крім того, мореплавство і річкове плавання стимулювали корабле- та човнобудування. Для виконання таких складних робіт, звичайно, потрібні були здібні майстри.

Невідривну частину поступального економічного розвитку тутешніх полісів становили також металообробне, гончарне, деревообробне, ткацьке ремесла. В житлових кварталах Пантікапея відкрито залишки чотирьох невеликих бронзоливарних майстерень другої половини VI ст. до Н.Х., де виготовлялася зброя та побутові речі. Неподалік містилася й залізообробна майстерня типу невеликої кузні. Значна кількість металевих виробів, вірогідно, мала місцеве походження, а з Середземномор'я сюди надходили переважно ювелірні прикраси та рідкісні, декоровані рельєфними орнаментами і фризами посудини. Як уже зазначалося, в Пантікапеї випускалася срібна монета в другій половині VI ст. до Н.Х., але, на відміну від Ольвії Понтійської з її оригінальними бронзовими злитками у вигляді фігурок дельфіна, боспорські майстри запозичили мілетську символіку.

Майже від самого початку заснування Пантікапея, Німфея, Фанагорії розпочалося виробництво гончарного посуду, в тому числі й розписного, в якому, проте, не було нічого самобутнього. Як за формою, так і за декором він мало чим відрізнявся від привізних посмугованих іонійських амфорок, ойнохой, кіліків, мисок. Спершу в гончарних майстернях згаданих міст виготовляли й невеликі теракотові статуетки різних божеств та тварин. За художніми якостями вони значно поступалися оригіналам, які надходили сюди з іонійських міст, Родосу та Афін.

Про наявність прядіння і ткацтва свідчать різноманітні кільця для веретен та грузила для ткацьких верстатів. Зрозуміло, що гарні тканини, зокрема шовкові, надходили на Боспор з Мілета, який славився

їхнім виробництвом та імпортом. У домашніх умовах найчастіше жінки виготовляли грубововняні тканини і шили з них повсякденний одяг.

Практичні потреби переселенців, власне виробництво продуктів сільського господарства і промислів, насамперед рибальства, потребували збільшення торговельно-обмінних операцій не лише між сільським і міським населенням Боспору або його окремими містами, а й між Боспором та Середземномор'ям в одному напрямку, і грецьким та варварським світами в другому. Ні ксенофобія варварів, ні розповіді про їхню жорстокість не могли зупинити греків, які поступово налагодили торговельно-обмінні контакти насамперед із синдами, скіфськими номадами та землеробсько-скотарськими племенами Лісостепу.

Вино і оливкова олія в амфорах надходили до боспорських міст з Іонії, Родосу, Лесбосу, Корінфа, Афін. Серед іонійських центрів головне місце посідали Мілет, Хіос, Клазомени. На боспорський ринок згодом проникає чимраз більше хіоського та лесбоського вина. Фактичні дані свідчать про те, що Афіни з другої половини VI ст. до Н.Х. розширили імпорт славнозвісного чорнолакового, чорно- та червонофігурного посуду. Істотно збільшується кількість і обсяг торговельних операцій у Боспорі Кіммерійському з уведенням власного грошового обігу. В зовнішній торгівлі користувались інтерлокальною золотою монетою Кізіка. Розвиток торговельної сфери обумовлював соціальне розмежування в полісах, збагачення окремих землевласників і купців, зростання ремісничого виробництва і рибальства.

Загалом у VI- першій третині V ст. до Н.Х. на Боспорі було закладено основи всіх галузей економіки, серед яких землеробство завжди залишалось панівним. Уже в ранній період у ньому було зайняте не лише грецьке населення, а й певна частина місцевого, зокрема синдів, які були добре обізнані з веденням сільського господарства. Принаймні гіпотетично можна вважати, що найважчі роботи, особливо пов'язані з добуванням та обтесуванням будівельного каміння, оброблянням посівних земель, завантаженням суден, виконували раби або представники інших верств населення, яке не мало громадянських прав.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ҐОЛОВНІ РИСИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ БОСПОРСЬКИХ ГРЕКІВ

Хоч би в яких далеких куточках античної ойкумени оселялися греки, вони зберігали традиції метрополії і підтримували постійні культурні зв'язки зі своїм народом. На місця їхнього проживання переносились і його нові досягнення. Взагалі грецька колонізація відбувалася в той

знаменний час в історії Еллади, який часто називають духовною революцією, культурним переворотом або просто, за влучним висловом Е.Реннана, "грецьким дивом".

Колоністи, особливо пізнього етапу, вже багато знали з того, чого досягли елліни в VI ст. до Н.Х. Мілет — метрополія боспорських греків — був тоді найзначнішим економічним і культурним центром Середземномор'я. Він досяг значних успіхів у кораблебудуванні, містобудуванні, впровадженні ордерної архітектури, виготовленні багатьох пам'яток мистецтва, зокрема монументальної мармурової скульптури тощо. Саме тут зародились філософія, історія, географія.

У культурному та естетичному світосприйманні еллінів неабияку роль відіграли епоси Гомера, який, за словами Платона, взагалі виховав усю Елладу. Як показує аналіз дещо пізніших боспорських епітафій, їх автори добре пам'ятали й наслідували гомерівську віршовану мову. Не менше значення мали і поеми Гесіода. Оскільки в Північно-Східному Причорномор'ї оселилась значна кількість сільського населення, певно, чимало людей знало його славнозвісну поему "Праця і дні", в якій натхненно оспівувалось повсякденне життя бідних хліборобів. У ній Гесіод наставляв селян, коли і як потрібно сіяти зерно та садити овочі, як обзавестись власною оселею, дружиною і коровою та придбати все необхідне для спокійного життя, а то й збагачення. Його вірші з моральними і господарськими вказівками співали на релігійних святах, пов'язаних із сівбою та збиранням урожаю.

На Боспор було перенесено насамперед полісну організацію, завдяки якій тут одразу виникли міста. Цим переселенці помітно вирізнялися серед місцевого населення, більшість якого вела кочовий спосіб життя. У містобудуванні вони наслідували традиції метрополії. Можливо, для складних громадсько-культових споруд, як, наприклад, толос у Пантікапеї і храми в Німфеї, запрошувались архітектори з інших міст Еллади, де на замовлення виготовлялись і архітектурні деталі для декоративного оформлення. Німфейський храм Деметри другої половини VI ст. до Н.Х. мав поліхромний теракотовий карниз із геометричним розписом та акротерій із зображенням квіток лотоса, які привезли сюди з Мілету. Безперечно, для пантікапейців була спеціально виготовлена "ванна" для ритуальних узливань зі складним рельєфним декором, подібних до якого немає і в Елладі.

Однак на Боспорі знайдено дуже мало архаїчних епіграфічних пам'яток. Тут не відомі, як у Нижньому Побужжі, ні оригінальні листи на свинцевих пластинах і черепках, ні докладні присвяти божествам чи уривки з віршів грецьких поетів. Немає тут поки що і лапідарних написів VI - першої половини V ст. до Н.Х. Лише графіті — відомий

прохус Мініїди на уламку ойнохої другої чверті VI ст. до Н.Х. з Пантікапея — свідчить, що сюди переселились і освічені люди. Проте незначна кількість навіть простих і коротких написів на посуді архаїчного часу показує, що таких було дуже мало або ж на Боспорі не визнавалась манера продряпувати графіті.

Схильність до самостійної міфотворчості теж не дуже виражена. Лише за кількома міфами можна стверджувати, що боспорські колоністи, як і взагалі всі елліни, починали відлік своєї історії не з року заснування того чи іншого поліса, а з так званої героїчної доби і Троянської війни. Зокрема, варіант міфу про боротьбу Геракла з гігантами за допомогою хитрої Афродіти, що заманювала їх одного за одним до печери, було перенесено на Боспор для пояснення того, що на цих землях і богиня, і найславетніший еллінський герой побували ще в ті часи, коли жили гіганти. Водночас у свідомості боспорців зміцнювався один із найголовніших культів у їхньому пантеоні — культ Афродіти Апатури. Для її святилища на самому початку колонізації було відведено найкращий мис неподалік від Фанагорії. Вірогідно, що на ньому була велика печера, яка вразила уяву когось із першопоселенців чи жерців Афродіти.

А для того, щоб усі знали, як протока між Понтом і Меотідою отримала ту ж саму назву, що й між Пропонтидою та Понтом, колоністи скористались аргоським міфом про поневіряння коханки Зевса Іо. Ревнива Гера перетворила її в корову й наслала на неї ґедзя. Втікаючи від нього, Іо побувала в багатьох місцях ойкумени. Спочатку з міфом про неї асоціювався Боспор Фракійський. Після переселення до Північно-Східного Причорномор'я греки почали розповідати, що Іо переправилась до Азії через протоку біля Меотіди в образі корови. Тому саме цьому місцю найкраще відповідає назва Боспор — "коров'ячий брід".

До міфологічної творчості колоністів Боспору належить і легенда про походження савроматів від шлюбів скіфських юнаків та амазонок, яка в літературній обробці Геродота дійшла до наших днів. Події в ній теж відбувались у далекі часи, коли елліни перемогли амазонок, захопили їх у полон і посадили на кораблі. Але войовничі жінки перебили їх на морі. Оскільки амазонки не вміли керувати суднами, вітер та хвилі віднесли їх до якихось Кремн на березі Меотіди. Після розбоїв на скіфській землі та різних пригод вони побралися зі скіфськими юнаками, заснувавши плем'я савроматів, які мешкали на схід від р.Танаїс і на північ від Меотіди на відстані трьох днів шляху. І відтоді савроматські жінки живуть, як і в давнину: весь час їздять верхи, полюють і воюють разом з чоловіками або й без них, одягаються так само, як і вони. Апеляція до минувшини, поєднання міфічного з географічними та етнографічними реаліями характеризують багато етногонічних легенд.

У даному разі від традицій еллінів не відступали і боспорські переселенці.

За колонізації кожен із них міг мало привезти з собою пам'яток мистецтва. У VI ст. до Н.Х. тут ще не було монументальної скульптури, яка, наприклад, в цей час добре відома в Ольвії. Проте сюди надходила велика кількість різноманітного художнього посуду, ювелірних виробів і теракотових статуеток з Мілета, Клазомен, Корінфа, Хіосу, Самосу та Родосу. Високохудожні розписні вази і чаші, виконані першокласними афінськими майстрами — Лідосом, Екзекієм, Антименом, Тлесоном та іншими — і сьогодні вражають технікою малюнку та композицією. Вони знайомили покупців з міфологічними, релігійними, воєнними та побутовими сюжетами, надавали можливість краще дізнатись про те, як одягалися і чим займалися афіняни, пробуджували цікавість до історії свого народу. Широкий попит боспорських греків на розписний посуд свідчить про значне поліпшення і естетизацію їхнього побуту, прагнення прикрасити свої житла, мати гарні речі.

У деяких будинках заможних громадян чоловіки традиційно збиралися до гурту для застільної бесіди. Тоді на столи ставились чорнофігурні кратери, амфори, ойнохої для вина та кіліки для пиття. На таких симпосіях обговорювали різні справи, а випивши, співали і віршували

Рис. 83. Чорно- та червонофігурні алабастри із зображеннями юнака і зайця, варвара-лучника, юнака-мандрівника та жінки з вінком. Пантікапей. 480-470 рр. до Н.Х.

під гру на флейті, лірі чи кіфарі. Музикальність греків була вродженою, загальновідомою. Без музики не обходилось жодне свято — сімейне чи громадське.

Так поступово на Боспорі виростали міста з характерним для кожного з них культурним життям. Хоч би якими малорозвиненими в архаїчний час здавалися грецькі міста, але таких ні за архітектурою, ні за плануванням і благоустроєм, ні за влаштуванням жител та інтер'єрами, ні за гаванями і ринками ніколи ще не знала ця земля. Сюди було перенесено найкращі здобутки грецької цивілізації в усіх сферах господарства і культури. Деякі діалектні відмінності в мові не перешкоджали боспорцям спілкуватися між собою та усім грецьким світом. Його найхоробріші та найкористолюбніші представники часто зупинялись на своїх кораблях у затишних боспорських бухтах. Вони привозили сюди не тільки товари, продукти, а й відомості про нові досягнення греків, які часто і досить швидко запозичувалися й переносилися в колонізовані регіони.

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ

Характерною рисою релігійного світогляду населення боспорських міст, як і всіх еллінів, був політеїзм. Колоністи перенесли сюди і всі культи божеств, яких найбільше знали й цінували в метрополії. Крім того, у свідомості еллінів, особливо в архаїчний час, ще надто живучими були анімалістичні і фетишистські уявлення про населену різними істотами природу. Кожна річка, гора, химерна скеля, печера або оригінальної форми каміння привертали їхню увагу, наділялись особливими назвами, перетворювались у своєрідні фетиші. У святилищах нерідко знаходять антропоморфні або зооморфні камені, що могли, як вважали елліни, володіти магічною силою і служити апотропеями.

Але в їхньому релігійно-міфічному мисленні все ж таки особливе значення надавалось культам олімпійських божеств. На час виникнення боспорських полісів уже існувало цілісне уявлення про імена та функції кожного з них. Цьому послужили як епоси Гомера, так і наочно-конкретні розповіді Гесіода про походження кожного з божеств. У його "Теогонії" ще в VII ст. до Н.Х. вперше була розкрита грандіозна картина світового порядку і генетичного поєднання багатьох великих і всесильних, малих і підступних божеств із натхненним закликом поета до всіх людей жити мирно плодами землі. Гесіод називав більше 30 тисяч божеств. Зрозуміло, греки, а тим паче переселенці, віддавали шану найголовнішим із них.

Хоч загалом ці божества мали ті ж самі імена, що й в Елладі, але на нових місцях відповідно до інших екологічних та етнодемографічних умов вони наділялись новими епіклезами. Це підсилювало ті функції бога або богині, які були найвигідніші їхнім шанувальникам чи жерцям. У період колонізації виникла практика обов'язкового звернення ойкістів до оракула відомих святилищ Аполлона. Його пророцтва переважно наставляли колоністів, де краще заснувати поліс і хто з богів має бути їхнім сакральним верховодою і заступником. Оскільки це були святилища Аполлона, які за рахунок переселенців збагачувались, то в ролі такого бога найчастіше виступав сам Аполлон або його сестра і паредра Артеміда. До їхніх імен у таких випадках долучався новий культовий епітет, який часто перетворювався в головне ім'я.

Відомо, що Пантікапей так само, як і всі мілетські колонії в Західному і Північно-Західному Причорномор'ї, був заснований під егідою Аполлона Ієтроса. Ця епіклеза в буквальному перекладі означає "Лікар". Але, як показує аналіз різноманітних функцій цього бога, в ній елліни вбачали ширший зміст — "Рятівник". Імовірно, що пантікапейський ойкіст перед вивезенням громадян майбутнього поліса на Боспор отримав оракул у Дідімейському святилищі Аполлона поблизу Мілета, де цей бог під ім'ям Ієтрос уже був визначений тільки для понтійсько-мілетських колоній.

В уявленні навіть найвибагливіших шанувальників Аполлон, який володів багатьма функціями, міг конкурувати з будь-яким олімпійським богом і найбільше підходив для сакрального захисту переселенців у північних краях ойкумени. За багатьма міфами, він сам здійснював туди подорожі, а отже, на його поміч можна було сподіватись. З його культом асоціювались ті численні властивості (бог сонця, весни і літа, заступник колоністів, мореплавців, землеробів, пастухів, громадянських общин, рятівник від усіх незгод і хвороб, помічник у битвах, покровитель поезії та музики і т.п.), які сприяли його поширенню серед різних верств грецького населення.

Водночас неабияке значення мало те, що Аполлон служив незмінним і надійним сакральним зв'язківцем між його славетними святилищами в Дідімах, Дельфах, на Делосі і новоствореними полісами на Боспорі. Культурний та моральний авторитет Пантікапея як головного осередку культу Аполлона в Північно-Східному Причорномор'ї тримався на його пропаганді і звеличенні. Від самого початку жоден бог, навіть всесильний Зевс — цар усіх божеств і людей на землі — не відігравав у державній політиці цього поліса тієї ролі, що Аполлон Ієтрос. Як буде показано далі, послідовна пропаганда ідеї про всемогутність цього бога згодом набрала зовсім іншого сенсу і призвела до несподіваних

змін на Боспорі. Ймовірно, для об'єднання всіх еллінів, котрі тут оселилися, жерці його святилища, яке, за релігійно-колонізаційною практикою, розташувалось на акрополі, створили відповідну легенду.

Під егідою якого божества було засновано інші поліси та окремі апойкії на Боспорі, ми знаємо мало. Припустимо, що всі іонійці теж визнавали своїм головним захисником Аполлона. Але в колоніях на азіатському боці, зокрема у Фанагорії, Кепах та Гермонассі, роль верховного божества посіла Афродіта Уранія (Небесна), яку невдовзі почали також називати володаркою Апатура. За свідченнями Страбона, Плінія та Птоломея, десь між вищеназваними містами на мису було селище із святилищем цієї богині. Мис із затишною бухтою, що теж називалась Апатурійською, певно, поглинуло море, бо таке славнозвісне святилище ще не вдалося відкрити. Храми Афродіти в VI-V ст. до Н.Х. були побудовані і в різних містах Боспору. Присвятний напис на денці чорнолакової чаші кінця VI ст. до Н.Х. свідчить про те, що в храмі Афродіти в Кепах жерцем служив Мальпагор.

Звісно, богиня з такими культовими епітетами, як Уранія і Апатура, не мала нічого спільного з тією грецькою Афродітою елліністичного часу, в якій вбачали лише примхливу і вродливу богиню кохання. Як і Аполлон, вона уособлювала в собі космічні сили, була всесильною захисницею громадянських общин, сприяла їхній єдності і навіть зображалась озброєною. Такими ознаками її культу можна пояснити і наявність у святилищах жерців-чоловіків.

Безперечно, боспорським грекам імпонувало усвідомлення того, що через культи божеств вони тісніше пов'язувались зі своєю батьківщиною. Особливе відображення це знаходить у поширенні в усіх місцевостях Боспору культів землеробських богинь — Деметри та її дочки Кори. Окрім громадських місць, греки шанували їх і у власних оселях.

Найдавніше святилище відкрито поблизу Німфея. Його розкопки дали змогу дослідити, як поступово зростало і збагачувалось це святилище. Спочатку німфейці здійснювали ритуальні узливання в ущелину в скелях, куди скидали вотиви у вигляді протом-масок із зображенням Деметри, Кори та інші культові речі. У середині VI ст. до Н.Х. до скелі було прибудовано маленький храм площею 10 кв. м, біля якого шанувальники Деметри провадили різні календарні свята, пов'язані з сівбою та збиранням урожаю.

У Фанагорії на вершині Майської гори в VI-V ст. до Н.Х. теж стояв храм Деметри із сирцевими стінами на кам'яному цоколі. Поблизу нього відкрито культову яму, в якій знайдено більше тисячі цілих і розбитих теракот Деметри, Кори, Афродіти, Артеміди, кабірів тощо. Наявність зображень цих божеств дає підстави вважати, що в святи-

лиці відбувались містеріальні дійства про викрадення Кори Плутоном, коли вона, за гомерівським гімном, збирала у лузі квіти зі своїми подругами — Афродітою і Артемідою.

У безпосередньому зв'язку із землеробськими божествами перебували культи кабірів і Діоніса, якого супроводжували силени, сатири та менади. Загальною і характерною особливістю цих культів було не тільки уособлення виробничих сил землі, землеробства, всієї рослинності, яка то відмирає, то знову відроджується, а й те, що в середовищі простих людей від самого початку вони шанувалися більше, ніж інші, які рано ввійшли до олімпійського пантеону.

На відміну від офіційних полісних богів, зображення яких надзвичайно рідко зустрічаються в оселях землеробів, теракотові образи Деметри і Кори в різних варіантах стають найпоширенішими за часів колонізації. Попит на них в усіх куточках античного світу спричинив їх масове виробництво в багатьох містах Егеїди, звідкіля вони завозились і на Боспор. Але досить швидко їх серійне виготовлення налагодили й місцеві коропласти. Здається, елліни справді вірили в те, що глина як частка землі найбільше підходить до втілення образів Деметри і Кори. До теракотових статуеток додавалась земля, порізана солома і зерна пшениці чи ячменю.

Рис. 84. Поліхромна теракота богині землеробства Деметри. Феодосія. Перша половина V ст. до Н.Х.

Найчастіше олімпійські божества скульптори та коропласти зображали людьми довершеної краси. Так, Деметра найчастіше сидить на троні в ієратичній позі зі спокійно-величним виглядом, у високому головному уборі. Руки лежать на колінах, ноги всією ступнею поставлені на спеціальну підставку. Хітон і гіматій щільно облягають тіло богині.

У такій позі і вбранні зображали й інших богинь. Окремі атрибути (квітка, гранат, пташка, зайченя, левеня тощо) дозволяють більш-менш точно ідентифікувати їх із конкретною богинею: Корою, Афродітою, Артемідою, Кібелою. Щоправда, молоді богині найчастіше зображались стоячи на невисоких підставках з відповідними до їх функцій атрибутами, в довгому до п'ят одязі зі складками. Загалом теракоти давали наочне уявлення про те, як повинні сидіти чи стояти, а також одягатись господині дому та дівчата, як поступово змінювалась жіноча мода. Отже, крім релігійного змісту, вони мали виховне естетичне значення.

Своєрідне відтворення спільного культу Деметри й Кори на Боспорі становлять глиняні протоми-маски з їх образами. У значній кількості їх імпортували з Іонії та Родосу, але попит на них постійно зростав, тож імпорт не міг забезпечити всіх, хто бажав принести ці маски у дар до святилищ чи повісити на стіну в своїй оселі. Починаючи з дру-

Рис. 85. Мармуровий рельєф із зображеннями Артеміди, Аполлона, Гермеса і Афродіти. Пантікапей. V ст. до Н.Х.

гої половини VI ст., їх виготовляли у Фанагорії. У тутешньому святилищі Деметри знайдено чимало протом богині з великими мигдалеподібними очима і ледь вловимою усмішкою. Саме в них боспорці вбачали життєдайну силу землі та своєї власної долі.

Традиційно домашнє вогнище вважалось і сімейним святилищем, бо завжди пов'язувалось із заступницею сім'ї — Гестією — й навіть ототожнювалося з нею. Деякі греки цими ж функціями наділяли і Деметру. Найяскравіше відображення їхній спільний культ у VI ст. до Н.Х. знайшов у раптово зруйнованому будинку одного мешканця Тірітаки. Біля згаслого вогнища так і залишились стояти до наших днів засипані землею теракотові статуетки та протома землеробських богинь, глиняний олтарик і чорнолакові чаші для узливання вина.

Неабияку популярність мали на Боспорі й інші божества. Належне місце в полісній ідеології посідали славетні герої Геракл та Ахілл. Перший із них був тісно пов'язаний з Афродітою. Зовсім інша роль відводилась Ахіллу. Після поширення його культу на о.Левка та в Нижньому Побужжі наприкінці VI - на початку V ст. до Н.Х. в північній частині біля гирла Танаїсу виникло поселення Ахіллейон з однойменним святилищем. Герой виступає тут як заступник моряків, а згодом його функції, як і в Ольвійському полісі, певно, розширились до захисника кордонів Боспорської держави.

Релігійні обряди за участю всіх громадян поліса та гостей відбувались у спеціально визначені для кожного божества дні місяця. Широку практику жертвоприношень та дарунків заохочували жерці й заможні громадяни, які були зацікавлені прославити важливі культи божеств і їхні святилища. Обрядова пісня-танець-гра з музичними інструментами приваблювала і об'єднувала шанувальників того чи іншого бога, заохочувала до праці й зміцнювала поліс.

Обряд поховань, поховальні споруди та начиння могил надають важливу інформацію для дослідження питань про етнічний, соціальний, а то й професійний склад населення боспорських міст, його ставлення до померлих та уявлення про потойбічне життя. Встановлено, що в усіх полісах та поселеннях у VI - першій чверті V ст. до Н.Х. жили переважно греки за походженням. Лише у некрополях азіатського Боспору виразніше простежуються синдо-меотські елементи. Поховання з набором зброї біля грецьких міст слід вважати грецькими. Вони свідчать, що громадяни всіх полісів в архаїчний час входили до народного ополчення.

Як і в метрополії, у поховальному обряді брали участь не лише родичі, а й інші представники поліса. Влаштовувались тризни та поминки, учасники процесій одягали чорний одяг. Близькі родички рвали своє волосся, виконуючи сольну жалібну пісню-плач. Видатних громадян

та героїв проводжав весь поліс. Над їхніми похованнями традиційно, як і в гомерівські часи, насипали кургани. В могилу клали необхідні в потойбічному світі речі залежно від соціального статусу небіжчика. Особливо багато курганних поховань було в некрополях Пантікапея та Німфея.

В архаїчних могилах поховані здебільшого лежали головою на схід, обличчям — на захід, де, за уявленням еллінів, було царство мертвих. Ця орієнтація залежно від пори року трохи змінювалась. Навіть некрополі більшості міст розташовували в західному напрямку. Майже всі могильники мають біритуальний характер. Проте кремація була менш поширеною, ніж інгумація.

Надмогильні пам'ятки зустрічаються надзвичайно рідко. Здебільшого це схематизовані вапнякові антропоморфні надгробки, які вважались оберегами могил і найпершим втіленням пам'яті про померлого. Поступово з V ст. до Н.Х. над окремими могилами встановлюють монументальні стели з рельєфними зображеннями героїзованих чоловіків, які на замовлення знатних родичів виготовляли в Афінах відомі скульптори.

§ 2. Утворення і розквіт Боспорської держави

БОСПОР ЗА ПРАВЛІННЯ АРХЕАНАКТИДІВ

Грецькі поліси на Боспорі Кіммерійському, значно зміцнившись і розширивши економічну діяльність, наприкінці першої чверті V ст. до Н.Х. вступили в новий етап свого історичного розвитку. Зовнішньополітична ситуація в Північному Причорномор'ї зазнала різких змін у зв'язку з появою войовничих скіфських номадів, які почали інтенсивно освоювати степові простори від Дону до Дунаю. Перед загрозою їхніх нападів греки на деякий час залишили сільські поселення, що становили головну економічну базу полісів. Причому таке становище

спостерігається у всіх регіонах північного узбережжя Понту. Земля оброблялася поблизу міст, значно зросла господарська і торговельна діяльність його мешканців. Але економічна нестабільність внаслідок втрати сільських територій так чи інакше відбивалася на політичному житті полісів. Загалом це активізувало діяльність усіх вільних громадян, особливо деяких представників родової аристократії, сприяючи виробленню вольових і сильних характерів. Зрештою це спричинило політичну, релігійну та економічну консолідацію окремих міст, а опісля і поступове, впродовж багатьох десятиліть, формування унікальної Боспорської держави.

З "Історичної бібліотеки" Діодора Сицилійського, який скористався інформацією якогось боспорського хроніста, відомо, що в Азії на Боспорі Кіммерійському 42 роки царювали Археанактиди. За загальновизнаною хронологією, захоплення ними влади припадає на 480 р. до Н.Х. Саме з цього часу починається відлік історії Боспорської держави і царських династій.

Щодо походження Археанактидів, спадковості їхньої влади та причин об'єднання полісів ніяких конкретних свідчень у творах античних авторів немає. Зате існує чимало концепцій і гіпотез сучасних істориків.

Найвірогідніше вважати, що засновник роду Археанактидів походив з мілетської аристократії й очолював гурт засновників Пантікапея. Відповідно до статусу ойкіста він одночасно обіймав посаду головного жерця Аполлона. Можливо, що в Пантікапеї, як і в багатьох грецьких святилищах, ця посада була спадковою. Оскільки в Мілеті у VI ст. до Н.Х. досить впливовим був релігійний союз мольпів при храмі Аполлона, а його есимнети відомі як вищі епонімні магістрати поліса, то цілком можливо, що такого типу елітний фіас виник і в Пантікапеї. До речі, союз мольпів відігравав значну роль і в релігійно-політичному житті Ольвії.

Традиційно нащадків ойкіста шанували громадяни, які обирали їх на різні магістратські посади. Календарні агонально-релігійні свята Аполлона, організацією яких вони займались, приваблювали чимало енергійної молоді. Впливовість промілетського аполлонівського об'єднання та святилища Аполлона в Пантікапеї позначилась і на символіці його ранніх монет. Як і в метрополії, вона відображала символіку цього бога. Очевидно, вже в останній третині VI ст. до Н.Х. під егідою Аполлона і на основі спільної монети, яка водночас була головним вотивом у його культі, за іонійською традицією греки на Боспорі створили релігійну амфіктіонію. До неї насамперед могли увійти всі мілетські колонії. В разі небезпеки з такого релігійного союзу швидко утворювалась симмахія — воєнно-оборонне об'єднання полісів.

Як свідчать археологічні дослідження, сліди значних пожеж і руйнувань першої чверті V ст. до Н.Х. зафіксовано на багатьох поселеннях і в деяких містах, зокрема на околицях Фанагорії і в Мірмекії. В Пантікапеї знайдено спеціальну майстерню цього часу з виготовлення та ремонту зброї. Становище на Боспорі погіршувалося ще й тому, що взимку скіфи, як свідчить Геродот, переправлялися з приазовських степів через Керченську протоку в Синдіку. Якщо під час таких переходів вони і не нападали на греків, то брали з них, як показує подальший характер боспоро-скіфських відносин, обтяжливу данину.

Таким чином внаслідок зростаючої небезпеки з боку номадів, а можливо, і деяких меотських угруповань, на Боспорі виникла нагальна потреба воєнного об'єднання боспорських міст. Перебуваючи в оточенні войовничих племен і знаючи про розгром персами своєї метрополії, греки могли сподіватися лише на власні сили. Вони добре розуміли значення згуртованості і взаємовиручки. На роль стратега за власною волею громадяни обрали Археанакта, який успадкував це ім'я від свого предка і, можливо, обіймав посаду есимнета в Пантікапеї.

Невідомо, чи всі поліси одразу увійшли до цієї оборонної федерації і які функції в ній виконував стратег. Але, судячи з подальшого розвитку подій, саме він, скориставшись якоюсь нагодою, став правити одноосібно. Тут варто згадати, що в полісах Еллади цього часу досить поширеною була виборна тиранія. Наприклад, Арістотель у "Політиці", визначаючи різні види монархій, спеціально відзначив есимнетію, яка перетворювалась у виборну тиранію. "*Одні володіли нею довічно, інші обирались на певний час або для виконання окремих доручень; так, громадяни Мітілени колись вибирали есимнетом Піттака для захисту від вигнанців, на чолі яких стояли Антименід і поет Алкей... Такі види правління, з одного боку, належать до видів царської влади, тому есимнетів вибирають, причому добровільно*". Отже, з такої поширеної в Елладі практики захоплення влади скористався стратег — автократор з роду Археанактидів. Оскільки більшість боспорських міст, особливо малих, заради ідеї еллінської єдності і самозахисту створила свій союз під егідою Аполлона, то й перетворенню влади Археанактидів у спадкову не протистояла. Лише Німфей та віддалена від Пантікапея Феодосія, яка, можливо, взагалі не входила до жодного союзу, залишались на деякий час поза межами Боспорської держави.

Першими об'єктами експансії Археанактидів стали, очевидно, азіатські міста Боспору та землі найближчих до них синдо-меотських племен. Їх підкорення не тільки давало змогу розширити хори полісів і заспокоїти їхніх громадян, а й мати прибутки від господарської діяльності місцевого населення. Як показує характер політичної влади

наступної династії — Спартокідів, Археанактиди офіційно теж називалися архонтами щодо греків, а царями — щодо варварів. Повідомлення Діодора Сицилійського, що вони царювали в Азії на Боспорі Кіммерійському, свідчить саме про такий характер їхньої титулатури.

Ці правителі найкраще показали себе в організації оборони полісів, які входили до їхньої держави, та в сфері релігії, зокрема утвердженні культу Аполлона Ієтроса. Насамперед за часів їхнього правління була збудована і укріплена Тірітакська оборонна система, яка складалася з насипного валу завдовжки близько 25 км і глибокого рову. Такого типу споруда, звичайно, вимагала централізованого керівництва і участі великої кількості населення. Можливо, що в найтяжчих роботах використовувалася праця захоплених у полон варварів. Тірітакський вал захищав Пантікапей, що став столицею Боспору, Мірмекій, Тірітаку, Порфмій, а на азіатському боці — острови та миси з містами Фанагорія, Кепи, Гермонасса. Новий прохід через протоку в Синдіку скіфи перенесли ближче до Німфея, але згодом і він втратив свою ефективність.

За Археанактидів близько середини V ст. до Н.Х. греки збудували великий храм Аполлона на акрополі в Пантікапеї. Він став загальнобоспорським центром культу верховного бога і заступником релігійної амфіктіонії. Археанактиди, — якщо не самі правителі, то представники їхнього роду, — традиційно виконували в цьому храмі обов'язки жерців (сакральних басилевсів). За короткий час він настільки збагатився, що почав випускати срібні монети з легендою АПОЛ (скорочена назва

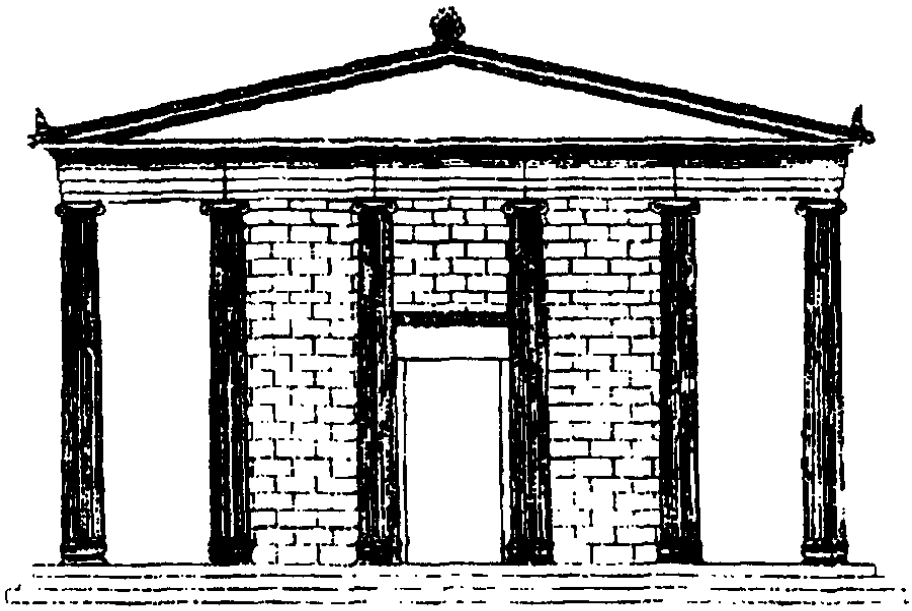

Рис. 86. Храм Аполлона. Пантікапей. V ст. до Н.Х. (реконструкція І.Р.Пичикяна)

храму або імені бога) і його символікою — головою лева у фас та різними схематизованими солярними знаками. Вони мали обіг на території всього Боспору. На підставі їх аналізу деякі нумізмати визначають чотирьох окремих правителів династії Археанактидів. Окремі їхні імена не зафіксовані, бо в той час ще не склалася традиція присвят божествам із позначками про епонімію боспорських царів.

Таким чином свідоме обрання демосом релігійних і військових діячів для швидкого впорядкування громадських справ і захисту від варварів призвело до утворення Боспорської держави і виникнення спадкової одноосібної влади, яка вважається близькою до есимнетії — тиранії. Звеличення культу Аполлона Ієтроса через будівництво найбільшого в Причорномор'ї храму як сакрально-політичного центру об'єднання та карбування монет з його ім'ям і символікою свідчить про раціональне мислення Археанактидів, їхню мудрість і повагу до давніх полісних традицій.

Синхронно Пантікапей теж карбував монети з аполлонівською символікою і номінально залишався самостійним полісом. Громадяни столиці Боспору були найбільше зацікавлені в створенні сильної держави, в якій вони завжди користувались особливими правами і пільгами. Безперечно, що такі привілеї були навічно даровані їм ще Археанактидами за підтримку і допомогу в їхній боротьбі за владу.

ПЕРШІ ПРАВИТЕЛІ ДИНАСТІЇ СПАРТОКІДІВ І ПРИЄДНАННЯ НІМФЕЯ

За розповідями того ж Діодора Сицилійського знаємо, що після Археанактидів владу на Боспорі отримав Спартак і правив сім років. Згідно з даними сучасної історичної термінології та хронології, ним була започаткована нова династія — Спартокідів, яка царювала з 438 р. до 109 р. до Н.Х. Конкретна етнічна приналежність цього правителя, як і те, яким чином до нього перейшло правління, не відзначається жодним античним автором. Тому висловлюються різноманітні версії щодо його походження, а разом з тим і причин, як і чому він захопив владу.

На наш погляд, Спартак (за боспорською мовною традицією — Спарток) походив із фракійського (малоазійського) царського роду і з'явився на Боспорі внаслідок династійного шлюбу з дочкою останнього Археанактида, який не мав синів як прямих спадкоємців. Владу він не завоював, а за Діодором Сицилійським, отримав. Боспорці добре знали його, мабуть, тому, що він при Археанактидах обіймав значні

державні посади і мав довіру полісів. Жоден із них не виступив проти Спартока, а він, у свою чергу, майже нічого не змінив у житті Боспору. Тому є всі підстави вважати, що він продовжував політику попередніх правителів і не прагнув до територіального розширення держави.

Після Спартока протягом довгого часу (433-390 рр. до Н.Х.) на Боспорі правив його син Сатир I, про якого збереглося мало відомостей у літературних джерелах. Є деякі припущення, що храм Аполлона на початку його правління припинив карбування власних монет.

В історії Боспору цікавим є те, що на відзнаку територіального розширення держави Сатиром пантікапейська громадянська община, яка продовжувала випуск монет від свого імені, запровадила на них зовсім нову символіку. На срібних монетах з'явилося зображення голови бородатого сатира у вінку з листя плюща, що вказувало на сакральну спорідненість з однойменним правителем. Цим Пантікапей демонстрував свою підтримку політики Сатира, а також тих релігійних поглядів, яких він дотримувався. У їхній основі перебував культ Діоніса з його фіасом. Не випадково образ сатира на довгі десятиліття стає основним символом монетного карбування Боспорського царства.

Певно, при зміні династії об'єднались у Синдський союз азіатсько-боспорські поліси, які від його імені почали випускати власну монету з легендою Синдон і зображенням Геракла, котрий став їхнім головним захисником. Припинення обігу цих монет у межах останнього десятиріччя V ст. до Н.Х. може вказувати на те, що Фанагорія, Кепи та Гермонасса увійшли до складу Боспору. З них лише Фанагорія від часу до часу намагалась отримати автономію або особливий політичний статус. Після цього, не виключено, навіть добровільного приєднання названих міст Сатир I розпочав підкорення Німфея, який входив до Афінського морського союзу. Щорічно Німфей сплачував йому податок в один талант. Відповідно до такого політичного становища у Німфеї мав стояти афінський військовий гарнізон для його захисту, і цьому місту надавався пріоритет у торгівлі з Афінами та на Понті Евксінському, що контролювали тоді всі чорноморські протоки.

Така відкрито самостійна і ворожа позиція Німфею, розташованого за 17 км від Пантікапея, могла викликати обурення не лише Сатира, а й громадян столиці його держави. Наприкінці V ст. Німфей уперше почав карбувати срібну монету зі своєю полісною емблемою, яка нічого спільного не мала з релігією Аполлона. Таке протиставлення символіки, певно, є свідченням того, що Німфей не належав до кола мілетських колоній на Боспорі і не входив до амфіктіонії під егідою Аполлона. На аверсі монет зображена жіноча голова в профіль, а на реверсі — виноградне ґроно. Ймовірно, німфейці вважали своєю заступницею

Іно-Левкотею, сестру матері Діоніса Семели, яка після її смерті виховала майбутнього бога виноградарства і виноробства, а сама стала добродійним морським божеством. Засновникам Німфея ніщо не заважало вигадати етіологічну легенду про те, що Іно-Левкотея допомагала їм, як і Одіссею, перебороти всі незгоди на морі під час переселення на Боспор. Тим паче, що цей герой, за "Іліадою" Гомера, побував на кіммерійській землі.

В останній чверті V ст. до Н.Х. тут з'являються перші виноробні. Раніше, ніж інші міста Боспору, Німфей налагодив виробництво вина. Виноградне ґроно на монетах у такому разі могло символізувати і початковий етап його продажу. Хоч би як там було, але в Німфеї поки що не знайдено слідів культу Аполлона. Цікаву інформацію про цей поліс на час його приєднання до Боспору залишив Есхін у промові проти видатного оратора Демосфена, славі і багатству якого він заздрив, намагаючись очорнити його розголосом про походження від зрадника Гілона і скіф'янки. Згідно з розповіддю Есхіна, цей Гілон перебував у Німфеї, можливо, як представник Афінського морського союзу. Коли Афіни були знесилені Пелопоннеською війною, десь у межах 410-405 рр. до Н.Х., він здав Німфей Сатиру I, а сам повернувся до рідного міста. Однак там його звинуватили у зраді. Не дочекавшись суду, Гілон відплив на Боспор. Більш коротко інформував про це Зосим Аскалонський у "Схоліях до Демосфена": *"Дід його, Гілон, зрадивши Німфей, якесь містечко на Понті, мав бути засуджений, але втік до володарів Понту і, отримавши від них на прожиток так звані Кепи, певне містечко, одружився там на скіф'янці..."*

За правління тиранів у грецьких містах і в державі Ахеменідів в Ірані поширеною була практика садовити в підвладні їм міста своїх прибічників. Те ж саме явище спостерігається і в політиці боспорських царів. Гілон отримав у Кепах високу адміністративну владу, при Сатирі I був тут другим правителем. Значна частина доходів від податків, яке сплачувало населення цього міста, надходила на його "прожиток".

Отже, Німфей справді залишився незалежним від Спартокідів полісом і лише через зраду Гілона був приєднаний до їхньої держави без воєнних дій. Політичну мудрість і передбачливість Сатира щодо Німфея можна пояснити як його небажанням вступати у відкритий конфлікт з набагато сильнішою Афінською державою, так і ймовірними близькими, а то й родинними стосунками Спартокідів та їхіх прихильників із німфейською аристократією. Після переходу під владу Спартокідів Німфей уже ніколи не карбував своєї монети. Зафіксовані в місті значні руйнування першої половини IV ст. до Н.Х., можливо, вказують на те, що місто намагалося звільнитись від залежності Боспо-

ру, але знову було приєднане до нього шляхом військового приборкання і погрому будинків повстанців.

Прагнення Сатира I до територіального розширення Боспору не обмежилось відносно легким приєднанням Німфея. Справжня війна почалася з Феодосією, яка в цей час провадила незалежну політичну й економічну діяльність з багатьма античними містами. Маючи єдиний на Північному Понті незамерзаючий порт і родючі землі, вона швидко прославилася як експортер найкращого хліба. Після здачі Німфея Сатир I налагодив торговельні стосунки з Афінами, які внаслідок поразок у Пелопоненській війні потребували багато дешевого зерна та інших продуктів харчування. Феодосія виступала конкурентом у цій торгівлі.

У V ст. до Н.Х. місто було вже обнесене міцними оборонними стінами з баштами. Добре обладнана гавань і власний флот надавали можливість безперебійно торгувати з багатьма містами. В останні десятиліття V ст. Феодосія почала карбувати власну срібну монету, зовсім незалежну від Пантікапея. Голова воїна в шоломі на аверсі, букранії і початкові літери від назви міста на реверсі цих монет відображають своєрідні уявлення феодосійців про героїзованого чи обожненого ойкіста або їхнього героя.

Незважаючи на перевагу військових сил Боспору, феодосійці боролися за свою незалежність настільки відчайдушно, що Сатир I так і не зміг їх завоювати. Як видно з розповіді Поліена, під час облоги Феодосії він помер у відчаї, дізнавшись про смерть свого сина Метродора та фінансові труднощі, що їх він завдав своїй сім'ї і державі. Цьому передувало його невдале втручання у внутрішні справи Синдіки. Шляхом дипломатичних переговорів та хитрощів Сатир I намагався повернути на престол Гекатея, скинутого його дружиною — меотянкою Тіргатао. Вирішивши вбити Тіргатао, він віддав їй у заручники свого сина, а дочку одружив з Гекатеєм. Розгадавши ворожі наміри боспорського правителя, Тіргатао вбила Метродора і зі своїм військом почала грабувати грецькі міста. Тільки після всіх цих трагічних подій інший син Сатира I, Горгіпп, залагодив конфлікт із войовничою меотянкою за допомогою дорогих дарунків.

ЕКСПАНСІЙНА ПОЛІТИКА ЛЕВКОНА I ТА ПЕРИСАДА I

Після смерті Сатира I його сини опинились у складному становищі. Проте незакінчена війна з Феодосією, розорені меотами землі, підірвані матеріальні та фінансові ресурси, наростаюче незадоволення греків

не зламали їхній войовничий дух і прагнення створити велику і сильну державу. Про Горгіппа залишилось дуже мало згадок. При старшому Левконі, котрий успадкував усю владу, він вважався його намісником на азіатському Боспорі, де на південно-східному кордоні заснував місто Горгіппію, яка надалі стала резиденцією всіх намісників боспорських царів.

Левкон правив довго (390-349 рр. до Н.Х.) й остаточно завершив утворення Боспорської держави. Насамперед він виправив фінансове становище, провівши грошову реформу; розправився із змовниками, які намагалися його вбити; різними хитрощами та обіцянками повернув на свій бік купців; приєднав Феодосію.

Війна з цим полісом тривала все-таки багато років. Феодосійцям допомагала Гераклея Понтійська, яка боялася зростання експансії Боспору після заснування в південно-західній Тавріці колонії Херсонес та збільшення його торгівлі хлібом з Афінами. Для захисту Феодосії гераклеоти послали 40 кораблів і висадили на узбережжі десант гоплітів.

Цікаво відзначити, що Левкон І зміг приєднати Феодосію тільки після того, як уклав угоду зі скіфами й найняв скіфських кінних лучників. Він наказав їм розстрілювати своїх воїнів, якщо ті відступатимуть у боях з феодосійцями та гераклеотами. Певно, грецькі воїни Левкона І, як і його батька, не бажали воювати з Феодосією, і цим також пояснюється затяжна війна за її підкорення.

Приблизно у 80-х - 70-х роках IV ст. до Н.Х. цей поліс увійшов до складу держави Спартокідів. Левкон І зробив усе необхідне, щоб швидко перебудувати зруйнований під час війни порт. Але, на відміну від Німфея та інших міст Боспору, Феодосія мала більші права. Левкона І, як і його спадкоємців, іменували в написах архонтами Боспору і Феодосії. Це особливе визначення титулу для поліса, який так довго воював з боспорськими правителями, водночас свідчить про силу його громадянської общини і її боротьбу за політично-правовий статус. Упродовж кількох століть Феодосія різними шляхами намагалась повернути втрачену автономію. І першим Спартокідам не залишалось нічого іншого, як підкреслювати її важливе місце в своїй титулатурі. Завдяки географічній віддаленості й неприхованій опозиції Феодосія так і не підкорилася повністю цим правителям, не стала невідривною частиною Боспору Кіммерійського.

Перемога над цим значним полісом ще більше зміцнила експансійні плани Левкона І. Шляхом активних воєнних і дипломатичних дій до Боспору були приєднані всі землі, населені синдами, маїтами, торетами, дандаріями і псессами. Серед них особливе місце належало синдам, бо вони займалися землеробством і від самого початку підтримували

дружні стосунки з греками. Певно, чимало першопоселенців одружилися з синдками ще в VI ст. до Н.Х. Грецьке ім'я останнього царя Синдіки — Гекатей, — котрому допомагав Сатир I і віддав за нього свою дочку, вказує на значну еллінізацію царської сім'ї, яка перестала існувати за Левкона I.

Водночас боспорські правителі змушені були зважати на незалежних кочових скіфів, яким, найімовірніше, сплачували данину, але й набирали до свого війська скіфських лучників. Така політика імпонувала грекам Боспору. Вони в своїй більшості підтримували Левкона як потенційного вождя, котрий позбавив їх служби в армії і припинив грабіжницькі напади варварів на їхні землі.

Вперше на Боспорі з'являються присвятні написи різним божествам, в яких ставилась постійна формула "при Левконі, архонті Боспору і Феодосії, цареві синдів, торетів, дандаріїв, псессів". Саме цього ініціативного, войовничого і рішучого діяча афіняни вважали засновником Левконідів — нової правлячої династії на Боспорі. Головний спадкоємець Левкона Перисад I деякий час правив разом з батьком і своїм братом Спартоком II. Впродовж одноосібного і загалом мирного правління (349-310 рр. до Н.Х.) Перисада I Боспор ще більше зміцнився й досяг значних успіхів в економіці. За рахунок завойованих ним земель досхів і фатеїв територія Боспору збільшилась. Поліен називав Перисада царем Понту, що підкреслювало силу його держави в морській торгівлі. В одній із боспорських епітафій його навіть величали правителем землі, кордони якої сягають вершин таврських скель і гір Кавказу. Популярність Перисада була настільки великою, що після смерті його почали шанувати як бога.

В античній літературній традиції боспорські правителі, починаючи з Левкона I, характеризуються різними потестарними термінами: архонти, царі, династи, тирани. Проте греки на Боспорі вважали їх архонтами і тільки щодо підлеглих варварів — царями. Титул архонта був обраний першими боспорськими правителями тому, що він найбільше за своєю суттю і формою відповідав як авторитарному тиранічному режимові, так і полісній демократії.

За правління Левкона площа Боспорської держави становила приблизно 5000 кв. км. Після Сіракуз Діонісія вона стала найбільшою державою класичного часу. Левкон зумів пристосувати полісний устрій міст до надполісної державної структури з тиранічно-царським режимом. Загалом він створив могутню греко-варварську державу. Майже всі дослідники називають її за характером влади територіальною монархією, для укріплення якої чимало зусиль доклав і Перисад I. Певно, з його ініціативи на Єлизаветівському варварському городищі

в дельті Дону близько середини IV ст. до Н. Х було засновано боспорський емпорій. Це був найзначніший центр торгівлі між Боспором і скіфськими, савроматськими та меотськими племенами, крайнім північно-східним пунктом прямих зв'язків боспорців з племенами Геродотової Скіфії. Виникнення в його центрі грецького кварталу набагато збільшило торговельні операції та рибальський промисел Боспору.

Головні причини утворення феноменальної для полісної свідомості греків Боспорської держави слід вбачати у їхніх постійних побоюваннях вторгнення кочових скіфів. Її міцність і розквіт значною мірою залежали від того, що Спартокіди сприйняли еллінські традиції і релігійні вірування, надали значні привілеї громадянам міст, не припинили існування, принаймні в Пантікапеї, громадянської общини, яка в разі необхідності мала право збирати Народні збори і продовжувала карбувати монети. Разом із тим у боспорських містах поступово вирізняється значний прошарок аристократії і багатих купців, серед яких були й представники місцевої знаті, що піддалися еллінізації. "Постійна небезпека з боку скіфського царства була тим цементом, — відзначав М.І.Ростовцев, — що згуртував біля влади і грецькі, і негрецькі елементи Боспорської держави, які бачили запоруку своєї самостійності, свого економічного і культурного процвітання в розумній і твердій політиці Спартокідів". Ідеї возз'єднання всіх еллінів і сусідніх варварів, домагання гегемонії в усьому регіоні визначали політику Левкона І і Перисада І, яким зрештою вдалося створити велику і могутню державу.

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ З АФІНАМИ

Як і раніше, основою економіки Боспору залишалось аграрне господарство з усіма його структурними елементами. Інтенсивніше розвивались промисли, ремісництво та торгівля. Воєнізована і водночас спрямована на збільшення добробуту влада Спартокідів сприяла всебічному розвиткові економіки, культурно-політичних зв'язків, широкому будівництву, укріпленню оборонної системи держави. Завдяки Узунларському і Тірітакському валам велика частина сільської території була захищена від ворожих нападів. Вона не лише забезпечувала боспорців усім необхідним, а й давала багато товарного хліба і продуктів тваринництва. Спартокіди як верховні царі етнічних об'єднань варварів отримували значні прибутки від своїх підданих. Найбільше піднесення сільського господарства спостерігається після приєднання

Феодосії з її хорою та Синдіки. Починаючи з другої чверті IV ст. до Н.Х. на околицях усіх міст створюється більш чітка система земельних наділів з відповідними садибами, а в глибині території виникає чимало поселень.

Боспор підтримував постійні економічні зв'язки з багатьма містами Середземномор'я і Причорномор'я. У V-IV ст. до Н.Х. одне з провідних місць у торгівлі належало Хіосу, Фасосу, Паросу, Сінопі, Гераклеї Понтійській, Фасісу в Колхіді тощо. В обмін на хліб, рибу, вовну, шкури боспорці отримували вино і маслинову олію, одяг і тканини, столовий посуд і ювелірні вироби.

Але найбільшу роль як у політиці та економіці, так і в культурі Боспору за перших Спартокідів відігравали Афіни. Стосунки між обома державами мали зовсім інший характер, ніж із названими вище. Вже в античній літературній традиції вони висвітлювалися з різних позицій і, безперечно, варті детальнішого розгляду.

З багатьох писемних та епіграфічних джерел відомо, що відносини з Афінами почали розширюватись після 394 р. до Н.Х., коли було укладено спеціальну угоду, яка насамперед передбачала безмитну торгівлю та видачу злочинців і підозрілих осіб, що могли переміщуватись із Боспору в Аттіку й навпаки, а також відповідне судочинство щодо

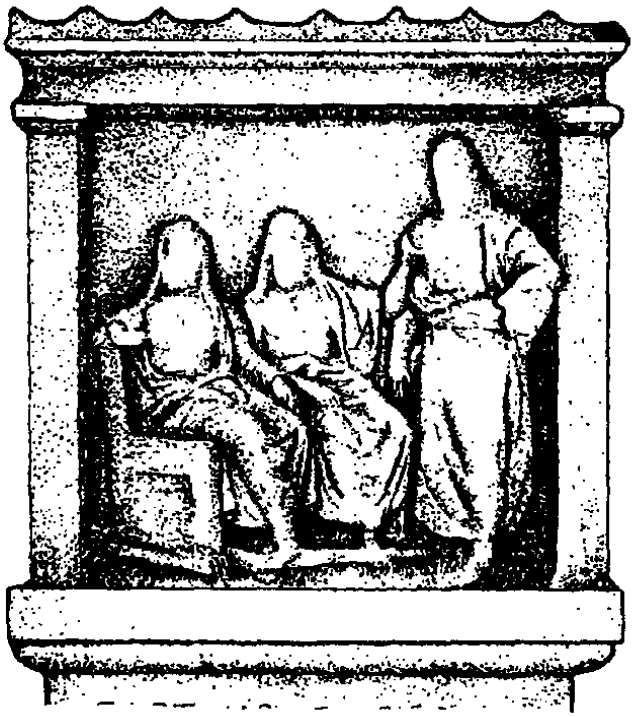

Рис. 87. Рельєф із зображенням синів Левкона I – Спартока, Перисада та Аполлонія — на мармуровій стелі з почесним декретом. Афіни. 346 р. до Н.Х.

цього. З "Трапезитської промови" Ісократа відомо, що за порушення правил комерції у сина Сопея (начальника великої області) спочатку конфіскували все майно, а після розслідування і встановлення невинності його виправдали. Як і в Афінах, архонти Боспору голосували в судах під час розгляду деяких позовів і тяжких злочинів. Молодий Сопеїд і афінянин Пасіон звернулися до Сатира I, щоб він розсудив їхню суперечку про грошовий внесок. Але цар передав справу і лист на захист боспорця на розгляд афінського суду.

Територіальне збільшення Боспору та інтенсивний розвиток сільського господарства вже за Сатира I дали змогу вивозити на продаж значну кількість зерна. Розуміючи всі переваги його постійного експорту в одне велике місто, правитель у згаданій вище угоді зобов'язувався надавати низку пільг афінським купцям у гаванях боспорських міст. Спартокіди отримували велику кількість зерна за рахунок особливої податкової системи та із земель, які перебували в їхній безпосередній власності. Вся економічна політика боспорських царів віднині визначалася прагненням отримати від сільського господарства греків та варварів якнайбільше прибутків. Господарем боспорського хліба називав Левкона I Демосфен.

З огляду на те, що Сатиру I в Афінах була встановлена подячна стела за безмитну торгівлю хлібом, стає зрозумілим, що він надавав особливого значення взаємовідносинам із цим полісом. В Афінах і їхньому порту Піреї, а також у Пантікапеї поставили афінські стели з подячними написами Левкону і його синам. На одній із них, знайденій у Піреї, Спарток II і Перисад I як правлячі особи сидять на тронах, але без будь-яких регалій, у грецькому вбранні. Молодший син, Аполлоній, стоїть поряд із ними. У всіх документах афіняни називали всіх ранніх Спартокідів тільки архонтами, тобто так само, як і боспорські греки.

Щорічно Спартокіди продавали безмитно Афінам близько 400 тис. медимнів (16 380 т) хліба. Тобто, за підрахунками вчених, 540 т вони фактично дарували. За свідченням Страбона, із Феодосії за правління Левкона вивезли 86 000 т зерна. Перисад, як і його батько, згідно з афінським декретом теж постійно піклувався про те, щоб вчасно відправити кораблі із зерном до Афін.

Крім того, славетний промовець Демосфен, дід якого Гілон, як уже згадувалось, здав Сатиру I Німфей, безкоштовно отримував щорічно від боспорців 41 т хліба. Цілком можливо, що в спадщину від свого діда він отримав у Кепах якщо не землі, то прибутки, які тому надав Сатир. Принаймні Демосфен завзято захищав Спартокідів в Афінах. Так, у своїй промові 355 р. до Н.Х. проти закону Лептина, який пропонував скасувати безмитну торгівлю для всіх без винятку купців, Демосфен

переконливо і з пафосом закликав афінський демос не затверджувати такої постанови й захистити Левкона та його синів за їхні великі заслуги перед містом. "*За походженням Левкон, звичайно, іноземець, але за вашою постановою — афінський громадянин,* — казав Демосфен. — *Проте за цим законом ні перше, ні друге не дає йому права на звільнення від повинностей. А втім, якщо розміркуєте, то виявляється, що він постійно вам робить благодіяння і до того ж такі, які найбільше потрібні нашому місту, тоді як кожен з інших благодійників був вам корисний протягом деякого часу. Ви ж, звичайно, знаєте, що до нас привозиться хліба набагато більше, ніж до всіх інших. Хліб, який привозять по воді з Понту, за кількістю дорівнює всьому тому, що надходить з інших ринків. І зрозуміло: це відбувається не тільки через те, що ця земля родить величезну кількість хліба, а й тому, що її правитель Левкон подарував безмитну торгівлю купцям, які везуть хліб в Афіни, і оприлюднив указ, щоб ті, хто відпливає до вас, вантажились першими*". Отже, в особі Демосфена Спартокіди мали талановитого, енергійного і сміливого захисника. Своєю блискучою промовою він умовив афінян подовжити для них термін безмитної торгівлі.

Левкону та його синам як головним проксенам були надані в Афінах громадянські права та інші привілеї. Оскільки нерідко хліб продавався оптом у кредит, то там зберігалися їхні гроші. Можливо, сини Левкона, як і інших заможних громадян боспорських міст, отримали вищу освіту в Афінах і частенько бували там у різних справах. Як почесних громадян їх запрошували на релігійні свята, зокрема панафінейські та елевсінські, якими так славились Афіни і на які збиралось чимало іноземних гостей. За правління Перисада Афіни для зміцнення флоту послали на Боспор своїх матросів. Зв'язки з Афінами відіграли значну роль і в налагодженні хлібної торгівлі з демократичним Аркадійським союзом, створеним під їхнім впливом.

Жодна антична держава Причорномор'я не мала таких унікально близьких відносин з Афінами, як Боспор за перших Спартокідів. Феномен такого партнерства полягає ще й у тому, що Афіни були демократичним полісом, а Боспор — своєрідним царством, де автократична влада Спартокідів перепліталась з їхніми симпатіями до полісних традицій і деяких демократичних порядків. Отже, воно зміцнювалось і завдяки зовнішній політиці. За постійний потік хліба Афіни гарантували Спартокідам не лише матеріальні блага, а й політичну та військову підтримку. Не менш важливим було залучення Боспору до високої культури, бо саме Афіни в V-IV ст. до Н.Х. славились на всю ойкумену як культурний і просвітницький центр.

КУЛЬТУРНИЙ РОЗКВІТ БОСПОРУ

Економічне піднесення та тісні контакти з найбільшими центрами Еллади значною мірою сприяли розвитку всіх сфер культурного життя боспорців. У багатьох містах і навіть на сільських поселеннях знайдено чимало різних написів V-IV ст. до Н.Х., що, безумовно, свідчать про збільшення письменних людей. У написах зберігаються іонійські діалектні форми, але це не означає, що тут панувала тільки мова іонійців. Поступово починає вкорінюватись аттічний діалект. Із включенням до держави іншоетнічних угруповань, появою в містах представників різних племен, зокрема синдів, скіфів, меотів, з'являється дедалі більше варварських імен і назв. Звісно, що вони урізноманітнювали і поповнювали словниковий запас греків Боспору. Багато його мешканців отримували освіту в початкових школах. Головна увага, як і повсюдно в грецьких містах, надавалася вивченню граматики, читання, арифметики, музики та фізичних вправ. Діти найзаможніших і найвпливовіших громадян нерідко здобували вищу освіту в Афінах. Так, з промови Ісократа відомо, що син начальника області на Боспорі, а також інші юнаки навчалися в його риторській школі.

Пряме знайомство з досягненнями греків Середземномор'я позначилось також на архітектурі боспорських міст. Значна кількість населення працювала на укріпленнях державних кордонів і окремих міст. Водночас тут провадилась перебудова житлових будинків з перепланованням кварталів і благоустроєм вулиць, терасуванням схилів і зведенням нових монументальних споруд. Після утворення Боспорської держави перевага надавалась Пантікапею як столиці й резиденції її правителів. Спартокіди докладали всіх зусиль, щоб він справді відповідав цьому статусу. На акрополі Пантікапея відкрито чимало залишків споруд. Їхня монументальність, розміри і функціональне призначення вказують, що вони з'явилися тут внаслідок цілеспрямованої будівельної програми. Вона була розроблена і здійснена професіональними архітекторами та будівельниками, певно, під контролем і за задумом самого Перисада I.

Акрополь із величним храмом Аполлона залишався головним сакральним центром столиці. Але поряд із ним з'явився новий архітектурний ансамбль, до якого входили царський палац, невеликий храм Афродіти та Діоніса, інші споруди. Між ними було прокладено добре впорядковані вулиці, водопостачальна і каналізаційна мережі. Весь комплекс, обнесений оборонними стінами з баштами, могли збудувати лише добре навчені майстри.

В архітектурі міст разом з іонійським ордером поширюються дорійський, аттічний та його малоазійський варіанти. Останні два

найвідоміші в житлових будинках. В одному з них головне приміщення (андрон) мало долівку з різнокольорової гальки, де встановлювалися спеціальні столи і ложа для проведення чоловіками спільних трапез і симпосіїв. Подвір'я цього будинку було з двох боків оточене колонадою дорійського ордеру.

Монументальна архітектура інших міст Боспору менш відома. Останнім часом тільки на південному схилі, плато Німфея відкрито унікальний комплекс архітектурних деталей храму іонійського ордеру другої половини V ст. до Н.Х., тобто того часу, коли місто ще перебувало на етапі свого економічного піднесення перед приєднанням до Боспорської держави.

Якщо в окремих містах зводились храми та інші монументальні споруди, то відбувалось це найчастіше за рахунок окремих громадян. Так, Ксеноклід, син Посія, за правління Перисада I присвятив храм Артеміді Агротері. Оскільки ця богиня в Аттіці мала зв'язок із рибальством, то цілком можливо, що Ксеноклід розбагатів на промислах чи торгівлі рибою з Афінами і на знак подяки своїй заступниці за власний кошт збудував такий храм поблизу Фанагорії.

За написами та археологічними дослідженнями відомо, що на Тамані в IV ст. до Н.Х. було збудовано кілька храмів і олтарів. На особливу увагу заслуговує значний культовий комплекс, у центрі якого стояла монументальна споруда круглої форми (толос). Його зовнішній портик обрамлювали 32 колони в дорійському ордері, а 8 колон в іонійському ордері підпирали дах всередині храму.

За правління Спартокідів значно зростає імпорт пам'яток мистецтва, поширюється загальногрецька традиція встановлення статуй божеств у святилищах і храмах, різних пам'ятників над могилами. У V ст. до Н.Х., певно, до Пантікапея було запрошено відомих скульпторів, які прикрасили круглий мармуровий олтар довершеними рельєфними фігурами закутаних у гіматії жінок, що одна за одною рухаються по колу в урочистій процесії. У пантікапейському святилищі Деметри був мармуровий рельєф останньої третини V ст. талановитого афінського скульптора із зображенням ритуальної сцени відправлення культу цієї богині. У розкішному одязі сидить вона на троні, поруч стоїть її дочка Кора-Персефона з факелом у руці. Перед ними шанобливо зупинились чоловіки зі своїми синами, кожен із яких теж тримає факел. Стиль і деякі композиційні особливості близькі до рельєфів Парфенона. Боспорський рельєф належить до раритетних пам'яток, пов'язаних з елевсінськими містеріями.

У Пантікапеї знайдено також значну кількість скульптури IV ст. до Н.Х. До творів видатного Скопаса належить мармурова голова

Геракла. Певно, для святилища Діоніса на акрополі Пантікапея було спеціально замовлено статую цього бога. У трохи пошкодженому вигляді вона збереглася до наших днів. Трактування фігури Діоніса і його одягу нагадує стилістичні засоби, притаманні творчості Праксителя. З його афінської статуї Афродіти була детально скопійована мармурова статуетка, яку придбав собі заможний пантікапеєць. Кокетливо м'який нахил її голови, граційність руху, тонке моделювання тіла й оригінальне трактування складок гіматію дають чітке уявлення про творчість цього славетного скульптора.

Високе мистецтво змінювало духовний світогляд греків Боспору. Згодом дедалі більше громадян бажали поставити над могилами своїх близьких стели з рельєфними зображеннями. Найбільш ранньою такою пам'яткою є фрагмент мармурової стели середини V ст. до Н.Х. з Пантікапея. Збереглося погрудне зображення оголеного юнака з повернутою в профіль скорботно схиленою головою. Деякі стилістичні ознаки свідчать, що вона виготовлена афінським майстром. Слід відзначити також портретну надмогильну скульптуру з Фанагорії другої половини IV ст. до Н.Х. Від неї залишилась вапнякова голова бородатого чоловіка з кучерявим волоссям, у башлику. Певно, це була статуя синдського вождя.

Однак такого типу пам'ятники надзвичайно рідко замовляли боспорці в IV ст. У майстерні Пантікапея з кінця V ст. до Н.Х. почали виготовляти надгробки з місцевого вапняку, які прикрашались простим архітектурним декором. На плитах найчастіше ставилися короткі написи з іменами померлих: "Порист, син Апатурія", "Апатурій, син Аглона", "(Пам'ятник) Евалкіда, сина Леодіка", "Анна, дочка Феодота" тощо. Такого ж типу надмогильні стели знайдено в Німфеї, Мірмекії, Фанагорії, Гермонассі.

На деяких висікали перші віршовані епітафії: "Санон, син Главкіона, у двадцять п'ять років світ сонця покинув". Вони є безперечним доказом того, що на Боспорі знали грецьку поезію, вміли складати хоч і прості, але віршовані рядки за різними розмірами — гекзаметром і елегічним дистихом.

Майнове збагачення окремих верств населення Боспору, особливо в V-IV ст. до Н.Х., викликало велике і небачене до того часу прагнення володіти різноманітними дорогими речами, серед яких бачимо чимало високохудожніх пам'яток прикладного мистецтва. У своїй більшості вони завозилися з Афін в обмін на хліб та інші продукти харчування. До унікальних знахідок належать срібні кіліки із VI Семибратнього кургану з позолоченими гравійованими зображеннями міфологічних сцен. Надзвичайно високою майстерністю вирізняються золоті сереж-

ки з мініатюрними зображеннями воїна на квадризі і богині перемоги Ніки. Золоті скроневі підвіски з головою Афіни Партенос із кургану Куль-Оба вже стали класичним прикладом, коли йдеться про славнозвісну статую цієї богині роботи Фідія. Вона стояла в Парфеноні на афінському акрополі, але не збереглася до нашого часу. Вважається, що на підвісках голова Афіни скопійована з цієї статуї.

Для задоволення "естетичних потреб" Спартокідів та інших представників боспорської знаті афінські вазописці спеціально виготовляли значні партії червонофігурного посуду, який або зовсім не зустрічається в інших регіонах античного світу, або ж відомий у набагато меншій кількості. Це насамперед вази так званого розкішного стилю, що отримав назву "керченський". Їх прикрашено складними релігійно-міфологічними сценами з рельєфними зображеннями фігур і позолотою. Деякі з них служать зразками для вивчення не лише вазопису, а й релігії та побуту греків, оскільки відображають унікальні сцени в культі Деметри або дарування молодій перед весіллям.

Крім того, на Боспорі знайдено велику кількість червонофігурних пелік із зображенням амазонок, образи яких імпонували боспорським

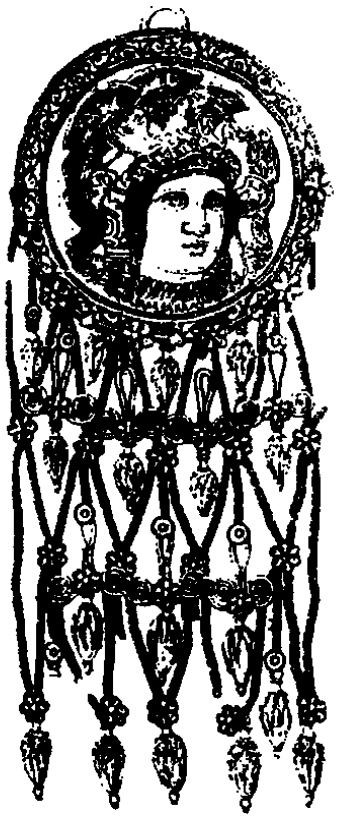

Рис. 88. Золота скронева підвіска з головою Афіни Партенос. Курган Куль-Оба поблизу Пантікапея. IV ст. до Н.Х.

Рис. 89. Зображення весільних обрядових сцен на накривці червонофігурної лекани. Пантікапей. IV ст. до Н.Х.

Рис. 90. Срібна з позолотою амфора із зображенням скіфів, що приручають коней. Чортомлицький курган. IV ст. до Н.Х.

грекам, бо мали причетність до їхньої історії. Серед пам'яток афінських керамістів видатне місце посідають фігурні вази у вигляді Афродіти, яка народжується з мушлі, сфінкса і сирени з Фанагорії. У Пантікапеї знайдено три лекіфи для маслинової олії з написами: "Ксенофант, афінянин, зробив". Наприкінці V - на початку IV ст. до Н.Х. він прославився на всю ойкумену високоякісним виготовленням посуду оригінальних форм.

Але найбільшої слави за Левкона і Перисада зажив Пантікапей своїми творами торевтики. Можливо, при дворі цих боспорських правителів було організовано майстерню, куди запрошували талановитих ювелірів з Афін та інших грецьких міст. Саме тут було створено шедеври так званого елліно-скіфського мистецтва, які прославили Україну. У більшості їх знаходять у степових курганах скіфських номадів, значно менше — в некрополях Боспору, які зазнали більших пограбувань. Це передусім пектораль зі скіфського кургану Товста Могила, чортомлицька амфора, чаші з Куль-Оби та Гайманової Могили, ритуальний посуд із Братолюбівського кургану, горити та піхви мечів із різних поховань знатних кочовиків тощо. Неабияке значення для розуміння художніх особливостей творів торевтики має також значна кількість інших виробів, які вражають своєю витонченістю, виразністю образів та орнаментів, технічною майстерністю. Можливо, деякі з них за спеціальними замовленнями виготовлялися в Афінах. Ніколи більше ювелірне мистецтво не мало таких досягнень, як у період розквіту двох держав — Боспору і Скіфії, які підтримували тісні політичні, економічні й культурні відносини. Особливістю творчості торевтів було прагнення до самостійних пошуків, створення оригінальних художніх образів, яскраво вираженого реалізму в етнографічному показі скіфських номадів. Вражає і те, що своїми творами вони цілеспрямовано пропагували ідею мирного співіснування греків і варварів. Цілком можливо, що значна кількість витворів ювелірного мистецтва призначалася для виплати данини, на подарунки під час укладання якихось угод, у тому числі шлюбних, між Спартокідами та скіфськими вождями.

РЕЛІГІЯ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИКИ БОСПОРСЬКИХ ДЕРЖАВОТВОРЦІВ

Не вдаючись до детального аналізу духовного світобачення населення, розглянемо головні моменти, які визначали релігійно-політичний зв'язок у період становлення Боспорської держави. Як уже відзнача-

лося, ще в архаїчний час у полісах на Боспорі Кіммерійському сформувалися пантеони і ритуали в кожному культі. Оскільки колонії виникали тут не синхронно, а переселенці прибували з різних регіонів Східної Греції, то й вірування в них дещо різнилися. Особливо це стосується верховних божеств — покровителів і заступників.

Хоча в різноманітних функціях Аполлона Ієтроса знайшла відображення універсальна світоглядна структура, проте не всі міста вважали його сакральним ойкістом. Навпаки, після захоплення влади Археанактидами і їхнього одноосібного правління деякі міста, особливо Німфей і Феодосія, могли вбачати в цьому культі посягання на їхню полісну автономію. Адже саме Аполлон, як ніхто інший з богів, наділявся функціями мудрого упорядника громадських справ, будівника і благодійника полісів. Тому Археанактиди раціонально і максимально використали його для здійснення своїх намірів. У цьому їм, звичайно, допомогло й генетичне прагнення іонійців до сакрального об'єднання під егідою могутнього бога, надійного захисника народу.

Спільними зусиллями на акрополі Пантікапея за короткий час греки збудували величезний храм Аполлона, жерцями в якому служили представники правлячих династій. Його монументальність і вишуканий архітектурний декор справляли величезне враження на людину, пробуджували художньо-естетичне і релігійне мислення. При храмі Аполлона провадились різноманітні заходи, які сприяли об'єднанню греків, вселяючи надію на мирний розвиток держави і власний добробут. Більше того, храм деякий час через своїх жерців — сакральних басилевсів — прямо втручався в державні справи. Це передусім видно з того, що від його імені певний час випускалась срібна монета з тією ж аполлонівською символікою, що й пантікапейська.

Разом із тим, незважаючи на зміну правителів і їхнє неоднакове ставлення до храму Аполлона, він на довгі роки залишався головною твердинею полісних традицій і єдності громадянської общини. Елітарна релігія Аполлона містила в собі й особливий культурний світогляд, збагачуючи його музикою, поезією, співами, спортивними змаганнями. Загалом це була своєрідна школа естетики і моралі.

Закладену Археанактидами широку обрядову програму в культі Аполлона не змогли змінити правителі династії Спартокідів. У їхній ідеології основне місце посідав культ Діоніса. Це видно вже з того, що родоначальник династії Спарток I назвав свого старшого сина Сатиром: ім'ям веселого божка і незмінного супутника Діоніса. Їхні намагання применшити роль культу Аполлона не увінчались особливим успіхом. У мілетському календарі, яким після Археанактидів користувались і Спартокіди, було чимало свят Аполлона. Їх твердо дотримува-

лись усі греки, особливо пантікапейці, котрі мали його величний храм. Проте Сатир I все ж таки припинив храмове карбування монет.

Є деякі підстави вважати, що при храмі зосередився опозиційний гурт громадян, до якого входили родичі і прихильники Археанактидів, незадоволені політикою Сатира I. Можливо, саме вони втекли до Феодосії, що прискорило початок війни за її приєднання. Характерною рисою останніх років правління Сатира I було запровадження зовсім нової емблематики на монетах. Хоча номінально вони карбувались від імені громадянської общини Пантікапея, на аверсах упродовж багатьох десятиліть у різних відтвореннях, залежно від майстерності художників, зображалась голова бородатого, рідше безбородого сатира як уособлення однойменного йому правителя. Однак символіка Аполлона була не знищена, а лише зміщена на зворотний бік монет. Згідно з класичним розвитком мистецтва, вона втратила архаїчні риси. Найчастіше тут було зображено фігури лева і грифона в різних ракурсах, лук і стріла, дельфійська триніжка, яка, певно, вказує на те, що громадянська община або Левкон I чи Перисад I зверталися до оракула панел-

Рис. 91. Рельєф дерев'яного саркофага з фігурою Аполлона. Пантікапей. IV ст. до Н.Х.

Рис. 92. Афродіта з Еротом. Різьблення на пластині із слонової кістки від шкатулки. Боспор. IV ст. до Н.Х.

лінського святилища Аполлона. Інколи за цих правителів на лицьовому боці монет розміщували й голову Аполлона у лавровому вінку.

Увагу привертає й те, що в Пантікапеї відроджується найдавніша хтонічна риса цього бога. Один із найбагатших саркофагів IV ст. до Н.Х. прикрашала позолочена фігура Аполлона в розкішному гіматії, лавровому вінку і з лавровою гілкою в руці як символом очищення. В епітафії з уславленням Перисада I вказувалося, що безсмертний пам'ятник смертному Антистасію поставив Фаномах у дарунок Фебу. Під цим іменем Аполлон найчастіше оспівувався як бог-пророк, носій світла і чистоти. Але присвячення йому надмогильної статуї — явище рідкісне, як і його зображення на саркофазі. Певно, в уявленні пантікапейців Аполлон у потойбічному світі сприяв померлим, а тут оберігав їхні пам'ятники від знищення.

Звісно, це робилося для того, щоб підтримувати моральний дух громадян Пантікапея, які відігравали значну роль у державі і за якими залишалися деякі полісні права. Левкон I запровадив встановлення у святилищах пам'ятників найбільш шанованих греками божеств із присвятними написами, де обов'язково відзначалась його титулатура. За спадкоємців Левкона I це стало правилом. "За Левкона, архонта Боспору і Феодосії, царя синдів, торетів, дандаріїв, псессів" знатний Стратокл поставив статую Аполлона Ієтроса в його святилищі в Пантікапеї за свого батька Діностратa, що відбув у ньому термін жрецтва. А невідома на ім'я жриця присвятила біломармуровий олтар пантікапейському святилищу Артеміди Ефеської. За Левкона I зростає роль культу Аполлона Ієтроса і Дельфінія в Гермонассі. У їхніх святилищах теж встановлювались пам'ятники за формою присвят. Причому поява тут культу Аполлона Дельфінія, який виступав у ролі патрона Мілета і Ольвії, свідчить про налагодження тісних контактів з цими містами.

Значно збільшується кількість пам'ятників у святилищах за Перисада I і в Пантікапеї, і в інших містах, де він титулується архонтом Боспору і Феодосії, царем синдів і всіх маїтів. Серед божеств вирізняються Аполлон Ієтрос, Афродіта Уранія — володарка Апатура, Артеміда Ефеська і Деметра. У Фанагорії за Перисада I особливо зростає культ Афродіти, яка від початку колонізації виступала тут своєрідним антиподом Аполлона. Видно, фанагорійці теж всіляко намагалися зберегти свій давній полісний культ, а разом з ним і свої громадянські права.

Не підлягає сумніву, що в IV ст. до Н.Х. набирає ваги культ Діоніса. На акрополі Пантікапея споруджується його храм. Тут же були мармурові статуї цього бога. Але поки що не знайдено офіційних написів такого ж типу, як іншим божествам. До певної міри це пояснюється тим, що його святилище містилося при резиденції Спартокідів,

куди населення не мало широкого доступу. Традиційно воно вшановувало Діоніса в театрі, який вважався народним святилищем. Певно, в середовищі панівної верхівки особливе значення надавалось Діонісу Арею. Це унікальне для його культу ім'я бога війни помічаємо лише на Боспорі, що якнайкраще узгоджується з експансійною політикою Спартокідів.

Разом із тим, спираючись на нумізматичні й археологічні джерела, зазначимо, що на Боспорі під впливом Афін і Дельф відбувалося помітне зближення культів Аполлона і Діоніса. За античною літературною традицією відомо, що в Дельфах виконувалися спільні обряди в їхніх культах. Для пошанування цих божеств до Пантікапея, можливо, спеціально було привезено великий ритуальний кратер із зображенням Аполлона і Діоніса в Дельфах. Символіка монет Боспору за часів перших Спартокідів теж відображає зближення цих надзвичайно різних богів-антагоністів: один із них уособлював добропорядний і радісний світ, інший — сліпий бурхливий екстаз захмелілих людей. Водночас у семантичності монетних зображень надто очевидне й протиставлення їхньої релігійно-філософської суті: вічної боротьби світлого і темного

Рис. 93. Червонофігурний кратер із зображенням ритуального танцю. Скіфський курган поблизу Києва. IV ст. до Н.Х.

начал у природі і людській душі. Винесенням діонісійської символіки на перший план на монетах, які служили найкращим пропагандистом ідеології правителів, Спартокіди демонстрували свої релігійні симпатії.

Варто зазначити, що з грандіозним збільшенням зернового господарства на Боспорі неабиякої популярності серед греків набуває Деметра. Вона здобула загальне визнання не лише землеробів. Її святилища в різних регіонах держави постійно збагачувались, у них будували храми і олтарі, ставили статуї богині. За правління Левкона I і Перисада I в пантікапейському святилищі Деметри жрицями Креусою, дочкою Медонта, і Арістонікою, дочкою Ксенокріта, було встановлено дві статуї.

Певно, до цього святилища під час всенародних свят звозили первини врожаю. Надзвичайно цікавим є унікальне графіті на уламку стінки фасоської амфори кінця V ст. до Н.Х. з розкопок містечка Зенонів Херсонес на узбережжі Меотіди. В ньому відзначено імена семи землеробів та кількісна вага їхнього внеску зерном від першого врожаю до святилища Деметри. За приблизними підрахунками це дорівнює 60 кг зерна з ниви за середньої врожайності 7 ц з гектара. Навіть якщо ця цифра трохи перебільшена, вона все одно показує,

Рис. 94. Елевсінські божества на червонофігурній вазі. Пантікапей. IV ст. до Н.Х.

як багато зерна звозили до загальнобоспорського святилища Деметри з тих ділянок землі, що їх обробляли греки. Звісно, що надходження первин врожаю було під контролем Спартокідів.

При дуже тісних відносинах між ними і Афінами цілком можливо, що значну частину цього зерна відвозили до Елевсіну, куди, за давньою традицією, перед панеллінськими святами Деметри надходило зерно від першого врожаю з багатьох грецьких держав. Тут воно зберігалось у величезних ямах, а потім розсилалося як священне для змішування з посівним зерном. Афіни, зацікавлені в хлібній торгівлі з Боспором, пропагували серед його громадян елевсінські містерії через зображення їх сцен на посуді та в коропластиці. На елевсінські свята запрошували представників із багатьох грецьких міст, жрицям святилищ Деметри відводили почесні місця. Слушною видається думка тих вчених, які на підставі археологічних джерел доводять організацію містеріального культу елевсінських божеств і на Боспорі. Містична зашифрованість і утаємниченість були властиві йому на Боспорі так само, як і в Елевсіні.

Крім того, боспорці брали участь у змаганнях на панафінейських святах в Афінах. Як і олімпійські ігри, ці свята Афіни організовували раз на чотири роки. На них провадились спортивні, кінні й музичні змагання. Переможці отримували олію, виготовлену із священних маслин, у спеціально розписаних талановитими художниками амфорах. У різних містах Боспору знайдено більше 10 панафінейських амфор V-IV ст. до Н.Х. з написами і різними сюжетами, які свідчать про перемоги боспорців у грі на флейті, кулачному бою, швидкості бігу тощо.

Так через культи Аполлона Ієтроса і Діоніса, Афродіти Уранії і Деметри Спартокіди змогли не тільки розширити кордони своєї держави, а й зміцнити автократичний режим та різнобічні відносини з усім античним світом, передусім із Афінами, що позитивно позначилось на розвитку всіх сфер життя боспорців. Саме ці божества за своєю релігійною суттю і функціями найбільше сприяли правителям в утворенні унікальної Боспорської держави.

§ 3. Боспорська держава елліністичного часу

ЄВМЕЛ І ЙОГО НАСТУПНИКИ

Після смерті Перисада І, який залишив у спадок своїм синам сильну і багату державу, між ними почалася жорстока міжусобна війна. Уклавши союз із вождями найближчих племен, Євмел воював проти старшого брата Сатира, який юридично успадкував владу. На боці Євмела виступив цар фатеїв (сіраків) Аріфарн з 20 000 кінних і 22 000 піших воїнів, а Сатир мав 2000 грецьких і приблизно стільки ж фракійських найманців, а також близько 30 000 скіфських воїнів.

Можливо, в розповіді Діодора Сицилійського про цю війну є перебільшення щодо кількості воїнів. Але вона показує порушення прав спадкоємності і незаконне захоплення влади в Боспорській державі. Внаслідок кривавої і жорстокої боротьби не лише загинув Сатир і його брат Притан, а й було страчено їхні сім'ї та всіх прихильників. Тільки юний син Сатира Перисад утік до скіфського царя Агара.

Зрештою це призвело до заворушення серед громадян Пантікапея. Євмел змушений був зібрати Народні збори, де як архонт виголосив промову на свій захист і дав різні обіцянки: відновити закони предків і безмитність торгівлі, яка давно була надана пантікапейцям, а також звільнити їх від надзвичайних воєнних податків.

Згідно з Діодором, Євмел протягом свого короткого правління (309-304 рр. до Н.Х.) дотримувався законів. При ньому Боспор досяг великих успіхів. Значно зросли торговельні відносини з містами Середземномор'я і Понту, особливо Афінами, Гераклеєю і Сінопою. Євмел очистив понтійські морські шляхи від піратського розбою, допомагав грекам у війнах з македонським царем Лісимахом, вивіз тисячу каллатійців під час облоги їхнього міста, надавши їм місцевість Псою на Боспорі для постійного проживання. Своїми добродійними вчинками Євмел зумів здобути собі славу філелліна і підготував ґрунт для створення Понтійської держави, але трагічно загинув. Незважаючи на відносно короткий термін свого правління, захоплення влади через жорстоку війну і братовбивство, він спромігся відновити економічний розквіт Боспору і став широко відомим правителем. Діянням Євмела

було присвячено історичну оповідь, якою пізніше скористався Діодор Сицилійський.

Саме за Євмела Боспор найбільше відповідав державі елліністичного типу з його строкатим гетерогенним населенням, найманим військом, філеллінською політикою, великодержавними планами та утвердженням культу Перисада І. Однак йому довелося зважати і на бажання громадян, для яких він за законами предків був архонтом. За Пантікапеєм зберігалося право карбування монет із раніше встановленою символікою. Певно, особливим політичним статусом користувалась і Феодосія.

За правління спадкоємців Євмела почався повільний спад економічного розвитку і зменшення територіальних володінь Боспору. Спарток III (304-284 рр. до Н.Х.) відомий переважно тим, що Афіни, які зазнали великих втрат від короткочасного захоплення влади македонським царем Деметрієм Поліоркетом, звернулися 288 р. до нього по допомогу. Спарток надіслав їм у дарунок 15 000 медимнів зерна, за що афінська Рада і Народні збори постановили похвалити його, увінчати золотим вінком і поставити бронзові статуї — одну на агорі, а другу в Піреї, поблизу пам'ятників його предків. У цьому декреті афіняни зобов'язувались допомагати царю "всіма силами і на суші, і на морі", якщо хто-небудь піде війною на володіння його предків чи на самого Спартока. Але Афіни, втра-тивши своє політичне й економічне лідерство на Понті, та й сам Боспор, уже не могли вести таку широкомасштабну і прибуткову торгівлю, як при Левконі І і Перисаді І. Для розширення торгівлі з місцевими племенами після того, як перестало функціонувати Єлизаветівське городище, боспорці неподалік від нього заснували місто Танаїс.

На міжнародну арену в III ст. до Н.Х. висуваються нові центри: Родос, Кос, Пергам, Делос, Александрія Єгипетська та ін. Безпосередні контакти з Делосом та Єгиптом встановив син Спартока III Пе-

Рис. 95. Золота та срібна монети із зображеннями голови сатира, бика та грифона. Пантікапей. Остання чверть IV ст. до Н.Х.

рисад II, який перебував при владі приблизно до 245 р. до Н.Х. і на певний час зумів відновити кордони Боспорської держави часів Левкона I. Він 250 р. подарував до святилища Аполлона на Делосі коштовну чашу за якесь обнадійливе пророкування. У відомому документі — папірусі 254 р. з архіву Зенона — повідомлялося про посольство Перисада II до Єгипту, а в Німфейському святилищі знайдено фреску із зображенням єгипетського корабля "Ізіда" та різні графіті, які в сукупності свідчать про налагодження короткочасних політичних зв'язків між двома державами.

Незважаючи на всі зусилля Перисада II покращити економічний стан, Боспор поступово і невпинно йшов до занепаду. Грошова криза III ст. до Н.Х. (припинення карбування золотої і срібної монети та наповнення грошового ринку деградованою мідною монетою) позначилась на всіх сферах життя населення й підірвала міжнародний престиж держави. Воєнно-політична ситуація не лише на Боспорі, а й у всьому Північному Причорномор'ї значно погіршилась у зв'язку з вторгненням сарматів. Майже всі сільські поселення античних держав спорожніли, що викликало серйозні економічні труднощі. Зменшення на Боспорі товарного зерна, яке було головним джерелом багатства Спартокідів, викликало різні ускладнення в керуванні державою, в тому числі й грошову кризу.

Історія Боспорської держави після Перисада II дуже мало відома. Античні письменники, здається, більше не цікавились діяльністю її царів. Хронологія їхнього правління точно не встановлена. З тими чи іншими розбіжностями та уточненнями в літературі висловлені різні погляди на дати і послідовність їхнього приходу до влади. Більш-менш приблизно можна вважати, що Перисада II змінили його сини Сатир III (245-240 рр.), Спарток IV (240-230 рр.) та Левкон II (230-220 рр.), який убив свого попередника. Левкон відзначився енергійною діяльністю і вперше на Боспорі випустив золоті монети від свого імені, що сприяло подоланню грошової кризи.

Однак остаточний вихід із неї настав тільки за архонта Гігієнонта, який правив приблизно в 220-200 рр. до Н.Х. Існує припущення, що він — не спадкоємець царського роду, а чоловік Алкотеї, першої дружини Спартока IV, яка умертвила Левкона II за його вбивство. Проте ймовірніше, що він усе-таки один із молодших братів, які найчастіше отримували не династичні імена. Тим паче, що, наслідуючи Левкона II, він теж випустив золоті і срібні монети від свого імені, що повністю стабілізувало грошовий обіг, а разом з тим і економічний стан держави. Інтенсивніше почало розвиватись будівництво, задля прискорення якого вироблялась місцева черепиця, в тому числі і з його клеймами.

В окремих містах Боспору в III ст. зосередились великі виробничо-промислові комплекси. Мірмекій і Тірітака відомі своїм виноробством і рибозасольними комплексами. Так, у Мірмекії відкрито десять виноробних господарств, в одному з яких було три "цистерни" для вина загальною місткістю 7830 л. Жителі периферійних міст і поселень переробляли сільськогосподарські продукти. У більшості з них працювали, як і раніше, бронзоливарні, залізообробні та керамічні майстерні.

Слід відзначити, що в титулатурі Спартокідів після Перисада I відбулися деякі зміни. Щодо Євмела, то не знайдено жодної епіграфічної пам'ятки, де зазначався б його титул. Складається враження, що громадяни міст і жерці святилищ спеціально не ставили ім'я цього правопорушника в присвятних написах. Традиція, проте, відновилася за його наступника Спартока III, якого називали то просто "архонт Спарток, син Євмела", то "царюючий Спарток, син Євмела" або ж "архонт і царюючий Спарток, син Євмела". Такого ж типу титулатура характерна для його сина Перисада II. А вже Левкон II іменував себе на золотих монетах царем, а Гігієнонт, навпаки, тільки архонтом. Титул архонта, можливо, вказує на прихильність цього правителя Боспору до полісно-демократичного правління і шанобливе ставлення до Афін, з якими за його уславлених предків існували дружні відносини. Саме Гігієнонт започаткував випуск спартокідівських золотих монет із зображенням статуї Афіни на троні, яку, ймовірно, поставили на акрополі Пантікапея ще за часів Левкона I.

НА ШЛЯХУ ДО ПОНТІЙСЬКОГО ЦАРСТВА

Історія Боспору в II ст. до Н.Х. перед його підкоренням Понтійським царством за Мітрідата VI Євпатора ще менш відома, ніж у попереднє сторіччя. Як свідчать лапідарні написи, у святилищі Аполлона в Дельфах близько 170 р. до Н.Х. на честь боспорських правителів Камасарії і Перисада III було встановлено стелу з подячним декретом за дорогоцінні дарунки. А трохи раніше, в 178-176 рр., вони зробили присвяти також у святилищі Аполлона в Дідімах поблизу Мілета. Ці дати й монети служать основним джерелом для відновлення хронології царювання останніх Спартокідів.

Більшість дослідників вважає, що приблизно в 200-180 рр. правив Спарток V. Після нього один за одним владу отримували царі, які носили однакове ім'я — Перисад. Уже згаданий Перисад III, за одними припущеннями, царював близько 180-150 рр., за іншими, значно менше — до 160 або 170 р. до Н.Х. Потім влада перейшла до його сина

Перисада IV, дата правління якого теж точно не відома і коливається то до 140, то навіть до 125 р. до Н.Х. Внаслідок таких хронологічних розходжень не зрозуміло, скільки перебував при владі останній представник династії Спартокідів —Перисад V. Лише остаточне підкорення Боспорського царства Мітрідатом VI Євпатором у межах 111-109 рр. до Н.Х. ставить останню крапку на їхньому багатолітньому володарюванні.

За останніх боспорських царів спостерігається нестабільність політичного життя. Постійне просування сарматів у степах, витіснення кочових скіфів, які впродовж тривалого часу все-таки дотримувались мирного співіснування з Боспором, і створення скіфського царства в Західному Криму так чи інакше відбивалось на долі всіх античних причорноморських держав. Боспорські міста у III-II ст. до Н.Х. будують нові укріплення. Повсюдну організацію оборонної системи викликала зовнішньополітична ситуація в найближчій ойкумені.

Боспорські царі ще володіли значними багатствами і мали змогу карбувати золоті й срібні монети зі своїми зображеннями та іменами. Громадянська община Пантікапея, починаючи з Перисада IV, на срібних монетах ставила свою повну назву — "пантікапейці". Судячи з цього, за столицею Боспору все ще залишились деякі права і його громадяни попри всі зміни зберігали вірність своєму головному покровителю — Аполлону. У свою чергу, Перисади, навіть останній із них, на монетах іменували себе царями, але за законами далеких предків греки вважали їх архонтами.

З присвятного напису на мармуровому жертовному столі в святилищі Артеміди на акрополі Пантікапея стає зрозуміло, що Сенамотіс — дочка найвідомішого у II ст. до Н.Х. скіфського царя Скілура — була одружена з боспорцем Гераклідом. Очевидно, він теж належав до царського роду. На початку своєї присвяти Сенамотіс поставила незвичну, але важливу для історії Боспору формулу: "За царя тричі Перисада, сина царя Перисада". Це дає можливість стверджувати, що останні Перисади справді наслідували владу один за одним і в їхньому роду з'явилася нова традиція: давати спадкоємцю ім'я батька.

Різні, але непрямі джерела дають підстави для припущення, що це почалося під впливом дружини Спартока V, яка, певно, походила з роду Мітрідатідів. Привертає увагу, що їхній син Перисад III за звичаєм понтійських царів одружився зі своєю рідною сестрою Камасарією. Такі шлюби найчастіше укладалися з політичних і династійних мотивів, щоб закріпити на престолі царські права. Водночас цікаво, що серед усіх боспорських правителів тільки Камасарія і її син Перисад IV мали оригінальні прізвиська (відповідно Філотекна — Любляча сина

і Філометор — Люблячий матір), які ставилися в офіційних документах у Пантікапеї. Мітрідат IV, що царював у ті ж роки й був одружений зі своєю рідною сестрою Лаодікою, мав два подібні прізвиська: Філопатор — Люблячий батька і Філодельф — Люблячий сестру. Лише Камасарія і її син Перисад, як і Мітрідатіди, робили дарунки до панеллінських святилищ Аполлона. Можливо, Камасарія хотіла, щоб її пам'ятник, як і Лаодіки, стояв на Делосі. Нарешті варто згадати, що Камасарія деякий час була регентшею при своєму синові. Таку ж роль виконувала й Лаодіка при молодому цареві Мітрідаті V Евергеті. За Перисада IV і Камасарії вперше на Боспорі були випущені монети з понтійською символікою — рогом достатку і великою зіркою.

Укладення династійних шлюбних союзів сприяло розширенню політичних і торговельно-економічних зв'язків. Згодом Камасарія вийшла заміж за Аргота, який, імовірно, належав до скіфського царського роду. У відповідній послідовності імена Перисада IV, Камасарії і Аргота поставлено в одному присвятному написі третьої чверті II ст. до Н.Х. з Пантікапея: "*Перисада. Камасарії. Аргота. За архонта і царя Перисада, сина царя Перисада, Філометора, за царицю Камасарію, дочку Спартока, Філотекну, і Аргота, чоловіка цариці Камасарії, присвятили цей пам'ятник Афродіті Уранії володарці Апатура синагог Феокріт, син Деметрія, і фіасити...*" Це перше і останнє в історії Боспору свідчення про спільне царювання трьох осіб. Подвійна титулатура Перисада IV, хоч на монетах він називав себе тільки царем, — доказ того, що й після середини II ст. до Н.Х. Спартокіди дотримувались давно встановлених правил стосовно греків.

У другій половині II ст. до Н.Х. розширюються торговельні контакти Боспору з південнопонтійськими містами, зокрема Сінопою та Амісом, які входили до Понтійського царства. На такій же основі зміцнювалися різнобічні стосунки зі Скіфським царством у Криму. Сильні союзники потрібні були боспорським правителям, щоб спільно вистояти перед дедалі більшим натиском сарматів. Цілком можливо, що за останніх двох Перисадів між скіфами та боспорцями існувала угода про взаємну військову допомогу в разі нападу на одну зі сторін. Однак невідомо, наскільки твердо дотримувалися її скіфські вожді, які звикли брати данину з античних міст.

Перисад V продовжував випускати від свого імені золоті монети. На них зображено вольове обличчя вже немолодого царя в діадемі й статуя Афіни зі зброєю та Нікою в руках як символом захисту і перемоги. Оскільки Афіни після страшного розгрому Корінфу в 146 р. до Н.Х. перебували під владою Риму, то образ заступниці Афіни вже за традицією копіювався зі статуї. За час правління Перисада V від імені

пантікапейських громадян випускалася срібна монета здебільшого з головою Аполлона, рідше —Діоніса та Афіни з характерними для них атрибутами.

Інтенсивна торгівля Боспору з понтійськими містами хлібом, рибою, вовном приносила значні прибутки і Спартокідам, які контролювали порти й збирали податки, і населенню його міст. Хоча територія царства в II ст. до Н.Х. значно скоротилася внаслідок виходу з нього меотських племен, проти інших античних держав, наприклад Ольвії, Тіри, Херсонеса, Боспор був набагато сильнішим. Але, незважаючи на його економічну стабільність та зв'язки з Понтом і Кримською Скіфією, Перисад V без будь-якої боротьби віддав своє царство понтійському правителю Мітрідату VI Євпатору. Які ж причини цього дивного акту в історії Боспору?

Головну з них пояснює Страбон: "*Довгий час містом* (Пантікапеєм — авт.), *як і всіма сусідніми поселеннями поблизу гирла Меотіди з обох боків, правили володарі, як Левкон, Сатир і Перисад, поки Перисад не передав свою владу Мітрідату... Останній тиран також звався Перисадом; він був не в змозі протистояти варварам, які вимагали данину більшу, ніж раніше, і тому передав свою владу Мітрідату Євпатору. Після Мітрідата царство перейшло під владу римлян*". Однак із тих подій, які розгорнулися на Боспорі навколо цієї передачі влади, з'ясовується, що були й інші, можливо, менш важливі причини, але в сукупності із зовнішньополітичним становищем вони також відіграли неабияку роль у тому, що на Боспорі назавжди перестала існувати царська династія Спартокідів.

ПІДКОРЕННЯ БОСПОРУ ПОНТІЙСЬКИМ ЦАРСТВОМ

Протягом кількох віків правителі Понтійського царства поступово збільшували його територію. Це була елліністична держава з усіма властивими для неї рисами: передусім сильною царською владою, царською земельною власністю і розгалуженою полісною структурою, поєднанням грецьких та іранських традицій у релігії й культурі. Представники династії понтійських Мітрідатидів, вважаючи себе спадкоємцями Ахеменідів і Отанідів, за триста років шляхом експансії, дипломатії, філеллінської й проримської політики, династійних шлюбів створили найбільшу і найсильнішу державу в античному світі.

Наприкінці II ст. до Н.Х., коли до влади прийшов Мітрідат VI Євпатор, Понт володів численними землями і містами в Малій Азії. Але для цього царя було замало тих земель, які перепали йому в спад-

щину. Як показує його довготривале і трагічно-бурхливе царювання, він належав до тих володарів, чиєю єдиною метою були війни і безмежне прагнеиня створити велику державу. Взірцем такої політики для нього були його предки і Александр Македонський.

Розквіт і могутність Понтійського царства привертали увагу багатьох причорноморських полісів, особливо тих, яким загрожувала небезпека з боку варварів і які в цей час перебували у тяжкому економічиому стані. Чимало греків, повіривши філеллінській пропаганді Мітрідата VI, вбачали в ньому того царя і благодійника, що втілив їхню мрію у всепонтійське об'єднання заради поліпшення життя.

Важко сказати, як би склалася ситуація иа Боспорі, якби сусідній Херсонес Таврійський, потерпаючи від натиску скіфів, що мали з Перисадом V дружні зв'язки, не звернувся по допомогу до понтійського царя. Саме це звернення поклало початок новому етапу в політичній історії не лише Боспору, а й усього Причорномор'я. Мітрідат VI Євпатор на боротьбу зі скіфами послав військо на чолі зі стратегом Діофантом. Як уже зазначалося, після перемоги над скіфами в Херсонесі було оприлюднено декрет на його честь, в якому стисло повідомлялося, що Діофант побував ще й на Боспорі, де здійснив "за короткий час багато великих діянь". Що це були за "діяння", автор декрету, на жаль, не розповів. Сучасні дослідники висловлюють різні припущення щодо цього: прохання Перисада V про допомогу від сарматів; передача Боспору понтійському царю; угода про його нейтралітет у боротьбі зі скіфами, підкорення Скіфії тощо. Имовірно, що перші відвідини Боспору справді стосувалися домовленостей про нейтралітет. Заручившись згодою боспорського царя на невтручання у війну зі скіфами, Діофант розбив військо Палака і приєднав Скіфське царство в Криму до Понтійської держави.

Проте, як повідомляється далі в херсонеському декреті, після перемоги над скіфами Діофант знову вирушив до Боспору. Цього разу для юридичного оформлення передачі влади Перисадом V Мітрідату VI. Під час врегулювання дипломатичним шляхом боспорських справ на користь Понту в Пантікапеї відбувся державний переворот. Скіфи на чолі із Савмаком, які перебували в цьому місті, виступили проти того, щоб царська влада була передана Мітрідату VI, і вбили Перисада V. Діофант змушений був тікати до Херсонеса на посланому звідти кораблі.

Варто наголосити на тому, що жоден документ про боспорські справи не викликав стільки дискусій і суперечливих інтерпретацій, як пасаж із херсонеського декрету про Савмака і повстання скіфів. Характер і мета цього повстання, його рушійні сили і особа Савмака довгий час

трактувалися з позицій виступу скіфських рабів проти експлуататора царя, яких підтримали різноманітні верстви населення всього Східного Криму. Так, у всіх підручниках та ґрунтовних працях з історії давнього населення Північного Причорномор'я Савмак виступав як організатор першого повстання рабів на наших теренах, будучи за походженням домашнім рабом.

Однак критичний розгляд цих свідчень показує, що Савмак не належав до вихованців Перисада V. Мова в декреті насправді йде про те, що боспорський цар виховав Мітрідата VI Євпатора. Відречення від влади Перисада V на користь цього понтійського царя відбулося не внаслідок його воєнної поразки, а зі свідомої волі. За трьохсотлітній період володарювання, до того ж із кровозмішаними шлюбами, династія Спартокідів виснажилася. В останнього її представника не було прямих спадкоємців.

Зважаючи на тісні контакти між Боспором і Понтом у II ст. до Н.Х., укладання династійних шлюбів, особливе наслідування деяких традицій Мітрідатидів Камасарією і Перисадом IV, можна припускати, що дружиною останнього боспорського царя була одна із сестер Мітрідата VI. У такому разі не може бути сумнівів у тому, що в період вигнання з Понту юний Мітрідат сім років переховувався не лише у горах Малої Вірменії, а й на Боспорі. Вірменський цар Антипатр згодом допоміг йому повернути владу в Понтійському царстві й добровільно передав свої землі, бо не мав прямих спадкоємців. Точнісінько так міг вчинити і Перисад V.

Але навряд чи на Боспорі не залишилось представників із побічних сімейств роду Спартокідів. До таких міг належати уже згаданий Гераклід, одружений із дочкою Скілура. Коли в Пантікапеї поширилась чутка про рішення Перисада V передати Боспор у володіння Мітрідата VI, тут швидко з'явився новий претендент на царський престол — Савмак. Убивство ним Перисада було викликане, певно, і тим, що той до смерті мав залишатися номінальним правителем Боспору.

Прагнення Савмака будь-якою ціною захопити владу наводить на думку, що він не був тут сторонньою особою. Слушною видається версія тих учених, які вважають його скіфським царевичем, одруженим із дочкою або близькою родичкою боспорського царя. Змовившись проти Мітрідата, він залучив на свій бік військових найманців Перисада, основну частину яких становили скіфські воїни. Крім того, якщо дочка Скілура була одружена із Гераклідом з роду Спартокідів, то Савмак міг бути їхнім сином. У той час він командував якщо не всім царським військом, то якимось великим загоном, бо швидко захопив Пантікапей і навіть віддалену Феодосію.

Близько року Боспор перебував під його правлінням. Тільки зібравши значні військові сили за підтримки херсонеситів, понтійський стратег Діофант знову відновив тут владу Мітрідата VI. Те, що Савмака не вбили одразу, а відправили до столиці Понту — Сінопи, також засвідчує його царське походження.

При цьому залишається неясним ставлення до таких вирішальних подій в історії їхньої держави боспорських міст, зокрема Пантікапея і Феодосії, які завжди найдужче зберігали полісні традиції і для яких зовсім не байдужою була доля вітчизни. Можливо, як і в міжусобних війнах до цього, вони вичікували і прямо не втручались у справи тих, хто вів війни за владу на Боспорі. Разом із тим тут, як і в інших причорноморських містах, уже діяли промітрідатівські угруповання, завдяки яким війська Діофанта легко здобули перемогу над повстанцями. Боспорським грекам у тій ситуації, що склалась усередині їхньої держави і навколо неї, залишалась єдина надія на порятунок — це найшвидше приєднання до могутнього Понтійського царства.

БОСПОР ПІД ВЛАДОЮ МІТРІДАТА VI ЄВПАТОРА

Політичний статус Боспорської держави в цілому та окремих її областей після приєднання до Понту мало відомий. З огляду на те, як Мітрідат отримав Боспор, він вважав його своєю спадковою власністю і так само, як і південнопонтійським містам, надав деякі права провідним його полісам. За нумізматичними джерелами, можна стверджувати, що Пантікапей, Фанагорія і Горгіппія спершу отримали самоврядування. Їм було дозволено карбувати срібну монету, що само по собі вже вказувало на значний добробут громадян.

Та якщо на монетах 109-90 рр. до Н.Х. переважно зображались давні боспорські боги-захисники Аполлон, Артеміда, Діоніс, рідше — Посейдон із характерними для них атрибутами, то в наступному десятилітті ситуація змінюється. Зовсім зникає образ Аполлона, на монетах усіх названих полісів найчастіше бачимо голову Діоніса у вінку, а на деяких — і зображення іранського бога Мена. Хоча на монетах залишається назва етикону, однак помітно, що царська влада Понту контролювала ці монетні випуски більше, ніж у Херсонесі та Ольвії, де залишались їхні давно усталені полісні емблематика та символіка.

Поширення зображень Діоніса на боспорських монетах у часі збігається з написом на постаменті статуї Мітрідата VI Євпатора з Німфея, в якому він величається царем царів, Діонісом і, можливо, Великим. Як повідомляють давні історики, перший титул він отримав

від царів Парфії в межах 89-85 рр. до Н.Х., а наймення Діоніс привласнив собі ще в 102 р. На понтійських царських монетах 89 р. Мітрідата вперше показали в образі цього бога. Голова Діоніса на боспорських монетах у такому разі зовсім не означає продовження традиційного культу бога виноградарства, а є уособленням цього царя, символом його божественної сили і величі.

У такій же ролі виступає тут і образ Мена, з яким зіставляв себе дід Євпатора Фарнак І. Саме за правління Фарнака в Понтійському царстві поширився культ справедливого богообраного і добродійного правителя Мена-Фарнака. Боспорці вбачали такого правителя і в образі Діоніса-Мітрідата.

Німфейці, очевидно, поставили йому пам'ятник після того, як понтійський стратег Неоптолем підкорив усіх варварів, у тому числі і сарматів, які ще продовжували загрожувати Боспору. До цього, як зазначалось, Діофант приєднав до Понту Кримську Скіфію. Мітрідата давні автори називали навіть скіфським царем. І хоч близько 96 р. сенат Риму, який побоювався зростання могутності Понту, наказав Мітрідату повернути скіфським вождям їхні родові землі, він уклав з ними ще й міцні союзні договори. Завдяки цьому скіфи постійно допомагали Євпатору у всіх його війнах з Римом.

А сарматські племена підкорилися понтійському цареві лише на початку 80-х рр. Грецький географ Посидоній приблизно в цей час відзначав, що Мітрідат володів Віфінією, Каппадокією, сусідніми областями Азії до Памфілії і Кілікії, його шанували вірменські йперські царі, а також володарі народів, які мешкали навколо Меотіди і всього Понту в межах 30 тис. стадій. Позбувшись сарматської загрози, німфейці встановили Євпатору пам'ятник із подякою за порятунок і водночас відзначили всю його титулатуру. Інші ж міста почали карбувати

Рис. 96. Мітрідат VI Євпатор. Монета. Понт. І ст. до Н.Х.

монети тільки з головою Діоніса, який наділявся портретними рисами Мітрідата.

Порівняльний аналіз надходження до міст Північного Причорномор'я понтійських мідних монет дає підстави вважати, що в 90-80-х рр. їх стало менше. Тут, навпаки, збільшилось карбування місцевої срібної монети. Надання прав містам випускати гроші з дорогоцінних металів, що було прерогативою Мітрідата VI, пояснюється його відкритою філеллінською політикою. Він був особливо зацікавлений у тому, щоб ці міста швидше збагатились і могли надавати йому все необхідне воєн із Римом, ним уже розпочатих.

На Боспорі й далі розвивалося аграрне господарство, ремісництво, промисли, торгівля. Можливо, на деякий час і на нього поширилась постанова Мітрідата про скорочення до мінімуму приватних і громадських боргів полісів, п'ятирічне звільнення від податків, надання волі рабам тощо. Але вже перша понтійсько-римська війна (89-84 рр.) показала, яким важким тягарем стає підпорядкованість Євпатору. За даними Страбона, лише сатрапія з центром у Пантікапеї надсилала йому 180 тис. медимнів хліба і 200 талантів срібла. Щоправда, невідомо, за який конкретно час поставлялась ця неймовірно велика данина.

Про те, що вже в період першої війни з Римом боспорські міста зазнавали фінансової скрути, свідчить унікальний епіграфічний документ із Фанагорії. Щоб поліпшити свій фінансовий стан, Народні збори і Рада цього поліса ухвалили постанову про надання громадянських прав і значних пільг військовим найманцям-чужинцям. Вони звільняли їх від усіх повинностей, крім загального набору до війська. Таким чином фанагорійці зберігали обороноздатність міста, не сплачуючи великої платні військовому гарнізону, а в разі наказу Мітрідата не посилали його на війну з Римом.

Бракує будь-яких відомостей про те, що Мітрідат VI до 63 р. перебував хоча б упродовж короткого часу на Боспорі. За повідомленням Плутарха, у 80-і роки "старовинними володіннями на Понті та на Боспорі аж до незаселених областей за Меотідою" правив його старший син, Мітрідат Молодший. Невдовзі Євпатор дізнався про його зраду і, як пише Аппіан, викликав його до себе, де закував у золоті кайдани і стратив; а проти боспорців він почав будувати великий флот і готувати величезне військо. Однак із розмаху його воєнних приготувань усім стало зрозуміло, що він збирається воювати не з боспорцями, а з римлянами.

Після того, як Євпатор зазнав поразки в першій війні з Римом, Боспор відокремився від Понтійської держави. Грецькі поліси, змушені платити данину, досить швидко розчарувалися в його філеллінській

політиці й наданих їм правах. Після другої війни з Римом такої ж невдалої, як і перша, Мітрідат знову підкорив Боспор, призначивши тут намісником свого сина Махара. Від цього часу політика понтійського царя стосовно до боспорських міст змінилась. Карбування монет припинилось. У грошовому обігу була понтійська мідна монета.

На час останньої десятилітньої війни з Римом (74-63 рр.) основні ресурси постачали північнопонтійські племена і грецькі міста, насамперед боспорські. У військах Мітрідата служили скіфи і таври. За даними Плутарха, цар особливо довіряв розумному і хороброму Олфаку, правителю підвладного Боспору племені дандаріїв. Проте ні войовничі варварські народи, ні греки, ні сам Мітрідат не змогли перемогти добре організовану римську армію Помпея. У жорстокій битві в Малій Вірменії 66 р. до Н.Х. Мітрідат зазнав нищівної поразки. Зраджений вірменським царем Тіграном, він із невеликим загоном перебрався через Колхіду на Боспор, не знаючи про те, що від нього відрікся й син Махар, перейшовши на бік римлян. Фанагорія також повстала проти Мітрідата. Він доклав усіх зусиль, щоб залишити за собою ці останні спадкові землі. Махар утік з Пантікапея і невдовзі помер або його вбили.

Вперше за всі роки свого володіння Боспором Євпатор оселився в царському палаці в Пантікапеї і почав готувати нове військо для походу на Рим через Альпи. Ні жорстокі поразки в боях, ні зрада синів, ні втрата всього царства і десятків тисяч воїнів не вгамували його манію величі і деспотичну вдачу, не втихомирили войовничість і мрію оволодіти всім Середземномор'ям і Причорномор'ям.

Нові плани Євпатора всіляко підтримували скіфські й сарматські вожді. Щоб зміцнити союзні військові домовленості, він заручив із ними своїх дочок. Але Рим, дізнавшись про його наміри, розпочав морську блокаду боспорських міст, внаслідок чого була повністю паралізована торгівля. До нового війська набирали солдатів з усіх верств населення на Боспорі, провадилась масова заготівля зброї і провіанту. Для покриття величезних витрат збільшувались побори з боспорців, що призвело до їхнього відкритого протесту проти Євпатора.

Для приборкання повстання, яке першою підняла Фанагорія, цар відправив загін, де були його сини й дочки. За розповіддю Аппіана, фанагорійці боролися відчайдушно і захопили в полон дітей Мітрідата. Услід за ними повстали Німфей і Феодосія. Зрадив царя і третій син, Фарнак, а разом з ним і військо, яке він готував для походу на Рим. Втікаючи від бунтівних солдатів, Мітрідат сховався в пантікапейському палаці, де й закінчив 63 р. до Н.Х. своє життя.

Дізнавшись про його смерть, римляни тріумфували і святкували перемогу десять днів. Але Помпей з поваги до високого походження

і могутності Євпатора розпорядився поховати його з усіма царськими почестями в Сінопі. У рік його смерті страшний землетрус завдав чимало шкоди містам і поселенням Боспору.

Фарнак просив у Помпея батькові володіння, але йому було дозволено стати лише правителем Херсонеса і Боспору, без Фанагорії. Цьому полісу на знак вдячності за виступ проти Мітрідата Рим надав автономію. Так сумно закінчилась ця остання драматична подія в елліністичній історії Боспору.

Загалом, Мітрідату VI Євпатору на короткий час вдалося створити всепонтійську державу величезних розмірів, на теренах якої мешкали різні народи і племена. Таке політичне об'єднання було підготовлено всім попереднім розвитком припонтійських держав і базувалось на давній ідеї об'єднання греків Понту, які з часів колонізації підтримували між собою торговельні й культурно-політичні зв'язки. Боспор із його значними економічними ресурсами і можливістю поповнювати військовий контингент Мітрідатового царства становив одну з його важливих складових частин. Водночас саме волелюбні громадяни боспорських полісів, піднявши повстання проти войовничого володаря, допомогли припинити його нові експансійні плани проти Риму. Цим вони розпочали новий етап історії Боспору, в якій уже римські імператори вирішували долю його правителів.

ЕЛЛІНІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ І РЕЛІГІЇ

В історії грецької культури еллінізм був часом небаченого творчого піднесення, коли поєдналися міфологічно-релігійні уявлення з реальними історичними подіями, відбувався синтез еллінського і варварського у різних сферах життя й навіть відродилися архаїчні елементи у мистецтві та поезії. Завоювання Александра Македонського і виникнення могутніх елліністичних монархій відсунули на задній план не тільки демократичні Афіни, а й Боспорське царство. Однак, незважаючи на всі політичні негаразди, боспорці й далі підтримували контакти з еллінським світом. Його нові досягнення знайшли відбиток як у політиці, так і в культурі та релігії Боспору.

Під впливом укріплених оборонними стінами і баштами палацохрамових комплексів, що постали в столицях елліністичних монархій, на акрополі Пантікапея в останні роки правління Перисада I та за його сина Євмела було споруджено новий палац-резиденцію, невеликий храм і значні укріплення. Зі старих храмів залишався стояти периптер

Аполлона Ієтроса. Будівництво величного архітектурного ансамблю проводилось на місці знесених жител міста. На скелястій вершині гори Мітрідат стояла цитадель — своєрідний символ Спартокідів, яка віднині домінувала над храмом Аполлона, що й донині символізував громадянську єдність і еллінські традиції на Боспорі.

У Пантікапеї і Фанагорії відкрито великі житлові й громадські будівлі, стіни яких розписувались у тому ж стилі, що й на Делосі та в інших містах елліністичного часу. Розпис найчастіше імітував облицювання стін різнокольоровими мармуровими плитами і мальовничо підкреслював їхні окремі елементи: цоколь, центральну частину, фриз і карниз. Високі чотириметрові стіни пантікапейського "пританею" II ст. до Н.Х. розписані різнокольоровими фарбами й орнаментами, а підлогу прикрашала мозаїка з темнозелених і білих мармурових плиток. Так само, як інтер'єр будинків, розписувались деякі кам'яні склепи багатих боспорців. Оригінальний розпис зберігся у Васюринському склепі на Тамані: під розмальованим у вигляді темноблакитного килима склепінням були зображені маленькі антефікси, на яких сиділи ластівки і стрижі. Архітектурні деталі III-II ст. до Н.Х. з різних міст також вказують на декоративні тенденції в монументальному мистецтві Боспору, котре, як і в багатьох інших державах, переважно служило потребам еліти.

Храмова архітектура відома набагато менше. Крім Пантікапея, наприкінці IV ст. до Н.Х. в Мірмекії було збудовано невеликий храм в

Рис. 97. Акрополь Пантікапея. Вид з півночі. III ст. до Н.Х. (реконструкція В.П.Толстікова)

антах дорійського ордеру, зруйнований уже в другій половині III ст., мабуть, внаслідок великого землетрусу, коли постраждали монументальні споруди у всіх містах європейського Боспору.

Більше свідчень про храми на Боспорі збереглось у творах античних авторів. Аппіан у розповіді про трагічні обставини смерті Мітрідата Євпатора згадує храм за межами акрополя, з якого винесли пурпурову стрічку, щоб увінчати нею нового царя Фарнака. Для характеристики суворої зими Страбон наводить епіграму Ератосфена, яку він списав у храмі Асклепія в Пантікапеї. На надмогильній стелі II ст. до Н.Х. із цього ж міста зображено рідкісний п'ятиколонний храм або героон із жіночим зображенням на фронтоні і наосом, прикрашеним щитами.

У столиці Боспору та інших його містах діяли театри. Теракотові трагічні й комедійні маски вказують на різні види театрального мистецтва. Боспорські музиканти, як і раніше, брали участь у панеллінських святах Аполлона. Один із них, учитель музики Іссіл, син Хрисолая, здобув перемогу в Дельфах майстерною грою на кіфарі. На підставі напису з Горгіппії про спортивні агони юнаків вважається, що в елліністичний час там був великий стадіон.

Характерною рисою культурного життя Боспору був потяг громадян до наукових знань. Освічені боспорці вирушали на пошуки мудрості і в далекі середземноморські міста, зокрема Александрію Єгипетську, яка стала головним центром науки і культури. Філософ Сфер Боспорський написав приблизно сорок книжок на різні теми. Спочатку він жив у Афінах, потім при царському дворі у Спарті, а 221 р. поїхав до Птолемея в Єгипет. Щоправда, жоден із творів Сфера не зберігся, лише античний біограф Діоген Лаертський наводить дві його філософські тези про істину. До уродженців Боспору належав і філософ Діфіл, який навчався в різних грецьких філософів. В одній із боспорських епітафій цього часу оспівувався Смікр, котрий, як і Сократ, на роздоріжжях викладав свої філософські погляди для тих, хто бажав вступити з ним у полеміку.

Через Діодора Сицилійського став відомим твір місцевого анонімного історіографа кінця IV ст. до Н.Х. про війну за престол між синами Перисада I. Під впливом різних біографій Александра Македонського він документально відтворив захоплення влади Євмелом, відзначивши і його жорстокість, і водночас раціональний підхід до вирішення державних справ, внаслідок чого той швидко досяг популярності. Разом із тим чимало уваги Боспорський Анонім приділив пророкуванням про смерть Сатира II і Євмела, які в поєднанні з іншими джерелами свідчать про зростання в елліністичний час магічних і містичних уявлень серед усіх верств населення.

На зміну класичним пам'ятникам скульптури, які за допомогою образів чоловічих божеств символізували велич і розум світу, прийшло зовсім нове бачення цього виду образотворчого мистецтва. Яскраве втілення в ньому знайшов переважно чуттєвий погляд на життя. Александрійські, родоські, малоазійські скульптори виготовляли мармурові статуї невеликих розмірів, якими легше було торгувати. Оголені або напіводягнені статуетки Афродіти, Гігієї, Діоніса, сатирів, німф, амазонок, муз у різних ракурсах і позах завозились і на Боспор. У Пантікапеї знайдено голову Гігієї з оригінальним відтворенням світлотіньових ефектів, які підкреслювали здоров'я і молодість богині.

Невелика статуя Афродіти з її святилища в Кепах (так звана Афродіта Таманська) вирізняється граційними вигинами жіночого тіла, надзвичайно реальним його моделюванням, як і гіматію, що драпованими складками прикривав її ноги. Статуя цієї ж богині з Пантікапея простіша за композицією, але відтворює величність і гармонію образу. Можливо, у святилищі Афіни стояла прекрасна скульптура Ніки, яка вбиває бика. Складна градація обробляння мармуру в зображенні одягу, широких крил богині і тіла вказує, що майстер використав різні стилістичні й технічні засоби, щоб увиразнити стрімкий порух цієї богині над поваленим жертовним биком.

Розквіт місцевої скульптури, зокрема в Пантікапеї і Фанагорії, починається в II ст. до Н.Х. Чільне місце посідає виготовлення надмогильних пам'ятників. Етносоціальна специфіка Боспору стала підґрун-

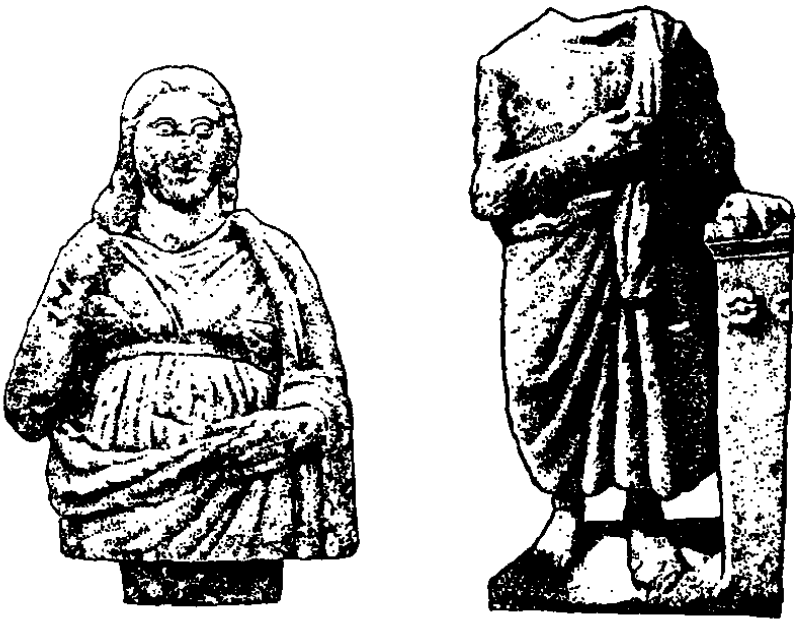

Рис. 98. Надмогильні скульптури жінки і чоловіка. Пантікапей. III-II ст. до Н.Х.

тям оригінальних поглядів на образи місцевих людей, завдяки яким можна скласти уявлення про те, чим вони займались у житті, який одяг і зброю носили, який зовнішній вигляд мали тощо. Жінок, наприклад, найчастіше бачимо у високо підперезаних під грудьми хітонах, накинуті на голову гіматії вони притримують лівою рукою, права — біля грудей чи підборіддя. Особливо виразні етнічні риси, певно, синдських жінок і чоловіків-воїнів, відображених у скульптурі азіатського Боспору.

На деяких надмогильних рельєфах у Пантікапеї є ще й віршовані епітафії. Перехожі мали не лише звертати увагу на пам'ятник, а й читати вірші. Так, на одному з них під зображенням закутаного в гіматій молодого чоловіка зі слугою дрібними літерами читаємо метричний напис: "*Аполлоній, син Аполлонія, прощавай. Ти пішов до Аїда неоплаканим, випустивши дух вітрам під ворожою рукою, а твоя дружина стогне в сльозах від несподіваної скорботи. Загинула твоя краса, згасла чарівність, відлетів розум, усе наповнено горем: у твоїй особі зломлено єдиний взірець доблесті. Але якщо веретено Мойр і закрутило тебе так, що наткнувся на страшний варварський спис, то віднині тебе прийме не похмурий дім, а оселя героїв: бо тобі, Аполлоній, і раніше належала почесна слава і тепер, після смерті, ти всіляко вшановуєшся*". Експресивно-емоційна лексика віршів відображала пафос героїчних вчинків громадян, найхарактерніші риси особи і її діянь. В епітафіях найчастіше оспівувались заможні мешканці міст, сім'ї яких мали змогу замовити скульптурні пам'ятники.

Рис. 99. Теракотова голова бога виноградарства Діоніса. Пантікапей. III ст. до Н.Х.

Коропласти елліністичного часу дуже швидко перейняли нові віяння в образотворчому мистецтві. Численні розфарбовані статуетки молодих жінок у довгих драпованих гіматіях, сповнених гордості чи суму, радісних і кокетливих, якими прославилась Танагра, поширились у різних куточках античної ойкумени. Боспорські коропласти під їхнім впливом створили чимало нових статуеток Афродіти, Ерота, Діоніса, жанрових персонажів. До найкращих належать великі теракоти Афродіти з гермою Пріапа й еротами; жінка, яка грає на кіфарі; граціозна дівчина з диском біля колони. У їхніх позах, жестах, грації відчутне зовсім інше ставлення як до жіночих божеств, так і взагалі до жінок, образи яких стали реальнішими й одухотворенішими. Дослідники нерідко дискутують, кого ж насправді уособлювали глиняні фігурки чарівних дівчат: молодих богинь, про яких було складено так багато міфів, чи простих городянок. До творчості майстрів Пантікапея належать і рідкісні теракотові групи, як, наприклад, сім'я за столом, де простежується прагнення до просторового зображення.

Значних змін зазнає і виробництво художньої кераміки. Під впливом александрійських поліхромних ваз (так званий стиль "Гнафія") у багатьох містах, у тому числі й на Боспорі, виготовляється посуд із накладним розписом білою, жовтою, пурпуровою фарбами на чорнолаковій поверхні. Найчастіше посуд прикрашався простим геометричним чи рослинним орнаментом. У II ст. з'являються так звані мегарські чи делоські чаші з різноманітними рельєфними візерунками та міфологічними сюжетами. Ця кераміка є найприкметнішою рисою еллінізму в усіх містах і поселеннях Боспору.

Твори різних видів мистецтва, привезені або створені місцевими художниками, свідчать, що й на Боспорі у всіх сферах культурного життя відбувалися зміни, які зрештою визначили новий —елліністичний — період в історії античного світу. Ці нововведення, звісно, насамперед, позначалися на релігії. Хоч загалом боспорці продовжували дотримуватись давніх звичаїв і традицій у шануванні божеств і поховальному обряді, однак поступово зазнавала змін і ця сфера духовного життя. Як і в східних областях ойкумени, де сконцентрувались елліністичні монархії, на Боспорі, зокрема на Тамані, збільшується кількість надмогильної скульптури. У ній яскраво проступає синтез грецького мистецтва і місцевої етнографічної традиції.

На особливу увагу заслуговує введення культу Перисада I. Щодо нього залишилось пряме свідчення Страбона: "Перисад навіть шанується як бог". Відомо, що на початку еллінізму культ монарха вперше запровадив Александр Македонський у Єгипті. Потім багато правителів ототожнювали себе з богами. Цілком можливо, що Євмел чи

його син Спарток увели культ Перисада після того, як дізнались, що в Афінах 307 р. вшановували як бога — рятівника і благодійника Деметрія Поліоркета, спорудивши на його честь олтар, де жрець керував жертвоприношеннями і процесіями. Торговці з інших міст встановлювали на Боспорі пам'ятники його правителів. Так, родосці присвятили мармурову статую Перисада, сина Спартока, усім богам.

У державній релігії значно більше уваги приділялось Афродіті Уранії, володарці Апатура. На унікальному рельєфі, поставленому в її пантікапейському святилищі новоутвореним фіасом, богиня зображена з незвичним для неї атрибутом — скіпетром у руці. Праворуч від неї стояв Ерот, а над фронтоном — дві Ніки, одна з яких тримає фіміатерій, а інша робить узливання. Афродіта з таким атрибутом і в оточенні богинь перемоги в II ст. до Н.Х. сприймалася як сакральна цариця Боспору. Її святилища були тепер у всіх містах держави, де відбувалися всебоспорські свята з агонами. Про такі свята в другій половині III ст. в культі Гермеса свідчить список із 226 переможців у різних видах спорту з Горгіппії. Після входження Боспору до Понтійської держави сюди інтенсивніше проникали культи Мена і Діоніса-Мітрідата.

Отже, давні культи божеств поступово видозмінювались, а то й ставали менш популярними внаслідок тієї політики і тих подій, які відбувались у державі. Такі значні факти, як порушення норм престолонаслідування Євмелом, виправдання його дій місцевим історіографом, кровоспоріднені шлюби заради зміцнення царської влади, введення культу царя Перисада, прийняття титулів-епіклез Камасарією і її сином Перисадом, регентство і співправління, монументальні укріплені палаци з храмами, характеризують Боспор як монархію елліністичного типу з деякими локальними особливостями і специфікою політичного та культурного розвитку.

§ 4. Боспорське царство у другій половині I ст. до Н.Х.- VI ст.

БОСПОР У СФЕРІ ПОЛІТИКИ РИМУ

Отже, ціною зради Мітрідата VI Євпатора — найсильнішого з володарів Понту і запеклого ворога римлян на Боспорі — владу отримав його син Фарнак (63-47 рр. до Н.Х.). Так розпочався зовсім новий період в історії Боспорського царства. Віднині воно перебувало під сильним впливом Римської імперії, хоча деякі його правителі намагалися звільнитися з-під її опіки.

Ініціатором такої політики став той же Фарнак. На золотих монетах незмінним залишався його титул за Мітрідатівською традицією: "Цар царів великий Фарнак". Він запровадив і практику датування царських золотих монет роками понтійської або боспорської ери. Скориставшись нагодою, коли в Римі виникли чвари за владу і точилася війна в Єгипті, Фарнак на чолі свого війська вирушив у далекий похід за приєднання всіх спадкових земель, втрачених його батьком. Залишивши на Боспорі замість себе етнарха Асандра, протягом 48-47 рр. він підкорив Фанагорію, Колхіду, Малу Вірменію, кілька міст у Каппадокії і Понті. Однак у вирішальній битві влітку 47 р. біля містечка Зеле зазнав нищівної поразки від легіонів Цезаря і втік на Боспор. Але тут йому довелося воювати з Асандром, який за його відсутності проголосив себе правителем Боспору. Незважаючи на підтримку скіфських та сарматських вождів, Фарнак і тут зазнав поразки й загинув. У боях за владу з Асандром було вбито і Мітрідата Пергамського, якого Цезар затвердив після смерті Фарнака царем Боспору.

Одружившись із Динамією — дочкою Фарнака й онукою великого Євпатора, — Асандр став повновладним володарем Боспору, отримавши згодом і офіційне затвердження на право царювання від Августа. Спочатку на його золотих монетах зазначався титул архонта, а з 45-44 рр. — царя. Незмінним залишався тільки символ його перемог і удач — Ніка з вінком і гілкою на корабельному носі. Наприкінці

царювання в написах його титулували царем царів, великим Асандром, другом римлян і рятівником.

За Асандра Боспор знову став могутньою державою, до якої входили як грецькі міста, так і варварські племена. Після звільнення морів від піратів почався інтенсивніший розвиток сільського господарства, промислів, ремісництва й торгівлі. Наслідуючи традиції Мітрідата VI, Асандр зміцнив царські земельні володіння й відтворив систему військово-адміністративного управління.

Водночас, можливо, під натиском громадян Пантікапея і Фанагорії, Асандр відновив для них деякі полісні права, які вони мали ще за Спартокідів, зокрема карбування мідної монети з аполлонівською символікою. Така політика царя сприяла економічній стабілізації, зміцненню обороноздатності Боспору і розвитку в ньому культури.

Близько 21-20 рр. уже старий Асандр передав владу своїй дружині Динамії. Після його смерті на Боспорі з'явився Скрибоній, який видавав себе за онука Мітрідата Євпатора і, намагаючись одружитись із Динамією, стверджував, що отримав дозвіл на царювання від Августа. За свідченням Діона Кассія, дізнавшись про такі наміри, боспорці його вбили. 14 р. до Н.Х. за велінням Августа сюди прибув з тією ж метою Полемон І. Боспорці виступили і проти нього, але зять імператора

Рис. 100. Бронзовий бюст цариці Динамії. Боспор. І ст. до Н.Х. - І ст.

Агриппа пригрозив їм війною і вони склали зброю. Вважається, що Полемон одружився з Динамією, яка провадила на Боспорі проримську політику, була другом римлян. Хоча у боспорських написах підкреслювалось, що вона дочка царя великого Фарнака, сина царя Мітрідата Євпатора Діоніса. Саме Динамія вперше поставила в Пантікапеї і Гермонассі статуї Августа, а в Фанагорії — його дружини Лівії.

За правління Динамії і Полемона Пантікапей та Фанагорія були перейменовані відповідно на Кесарію і Агриппію, але за ними все ще залишалося право карбування мідної монети. Полемона всіляко підтримував і Херсонес Таврійський. Цар намагався підкорити місцеві племена. Як видно з археологічних досліджень у зіставленні з писемними відомостями, він зруйнував Танаїс і чимало поселень на азіатському Боспорі, де проти нього повстали прихильники політики Асандра і його сина Аспурга. За Страбоном і Птолемеєм, Полемон загинув 8 р. до Н.Х., потрапивши в засідку на землі аспургіан.

Щодо того, хто правив на Боспорі після Полемона, через брак конкретних і надійних свідчень висловлені різноманітні гіпотези. На наш погляд, деякі джерела дають підстави вважати, що на престолі залишалась Динамія, котра вважала себе другом римлян. З 10 до 38 р. тут царював одноосібно Аспург. На його золотих монетах, як і на статерах Динамії, зображені портрети Августа і Агриппи. З епіграфічних пам'яток видно, що Аспург продовжував понтійську традицію, започатковану його предками на Боспорі, й іменувався великим царем і другом римлян. Так, на біломармуровому постаменті його статуї на акрополі Пантікапея було вирізьблено напис: "*Великого царя Аспурга (його статую), друга римлян, сина царя Асандроха, друга цезаря і друга римлян, який царює над усім Боспором, Феодосією, синдами, маїтами, тарпитами, торетами, псессами і танаїтами, що підкорив скіфів і таврів, Менестрат, син Менестрата, начальник острова поставив свого рятівника і благодійника*".

Тверда проримська орієнтація Аспурга сприяла його експансійній політиці щодо варварських племен. Судячи з написів, кордони Боспору значно розширились. За його правління Пантікапей і Фанагорія ще мали змогу карбувати в незначній кількості мідні монети. Випуск їх зовсім припинився, певно, коли до влади прийшла його дружина Гепепірея.

Наскільки Рим постійно стежив за подіями на Боспорі, показує те, що під час її недовгого царювання Калігула подарував боспорський престол Полемону II. Але проти такої зухвалої постанови імператора рішуче виступив син Аспурга Мітрідат VIII. Отримавши перемогу, він проголосив себе царем як законний спадкоємець, після чого вже імпе-

ратор Клавдій затвердив його право на престол. Однак щойно Мітрідат VIII перейшов до незалежної від Риму політики, внаслідок зради його брата Котіса розпочалася боспорсько-римська війна 45-49 рр. Згідно з Тацітом, це була тривала запекла війна, яка точилася переважно на азіатському Боспорі, куди втік Мітрідат. На боці Котіса спершу воював експедиційний загін легата Мезії А.Дідія Галла, а потім легіонери на чолі з прокуратором римської провінції Віфінія-Понт Юнієм Цилоном. Переможеного і зрадженого вождем сарматського племені сіраків Мітрідата відправили до Риму, де він прожив до 68 р., тобто до кінця царювання Котіса I, й був страчений за участь у змові проти імператора Гальби.

В історії Боспору Котіс I відомий тим, що започаткував тут боспоро-фракійську династію. Держава ще більше була підпорядкована римській адміністрації провінції Віфінія-Понт. Після перемоги римлян у війні на Боспорі всі причорноморські міста або вже входили до Римської імперії, або перебували під її політичним впливом.

За сина Котіса I Рескупорида (68-92 рр.) в боспорській династії утвердилося родове ім'я Тиберій Юлій, за яким царям надавались пра-

Рис. 101. Вапнякова скульптура воїна. Пантікапей. I ст.

ва римських громадян і тільки вони вважалися законними правителями. На пам'ятнику Веспасіана, поставленому Рескупоридом у Гермонассі, цей імператор, крім численних титулів, іменувався ще й володарем усього Боспору.

Хоча імператори часто змінювали один одного в Римі, царі Боспору змушені були чекати від кожного з них підтвердження своїх прав на престол. Так, на золотих монетах Савромата I (93-124 рр.) ставився рік боспорської ери і портрети Доміціана, Нерви, Траяна та Адріана в хронологічній послідовності. Адріан надавав такі ж права Котісу II (124-133 рр.) і Реметалку (133-153 рр.), який після смерті Адріана царював ще й за Антоніна Пія. Портрети цього імператора, а потім Марка Аврелія і Луція Вера були і на золотих монетах Євпатора (154-171 рр.). На підставі деяких типів цих монет з'явилося припущення, що Реметалк і Євпатор доводилися двоюрідними братами бездітному Котісу II і якийсь час правили разом.

Найактивніший із боспорських царів Тиберій Юлій Савромат II (174-212 рр.) отримав владу від свого батька Реметалка. Хоча попередні царі й вели різні війни з місцевими племенами, але в цьому їх перевершив Савромат II. Велика боспорська війна, яка відбулась у межах 186-193 рр., була спрямована саме проти сусідніх племен. Як видно з фрагментованого напису 193 р. з Танаїсу, він завоював сіраків і скіфів, а також приєднав Тавріку за угодою, зробив море вільним для мореплавців. Можливо, в цій війні Савромату допомагали римські воїни і приєднання Тавріки узгоджувалося з адміністрацією провінції Віфінія-Понт або ж з імператором Септимієм Севером.

Рис. 102. Золоті монети Савромата I: голова римського імператора Нерви і бюст боспорського царя. Боспор. 93-124 рр.

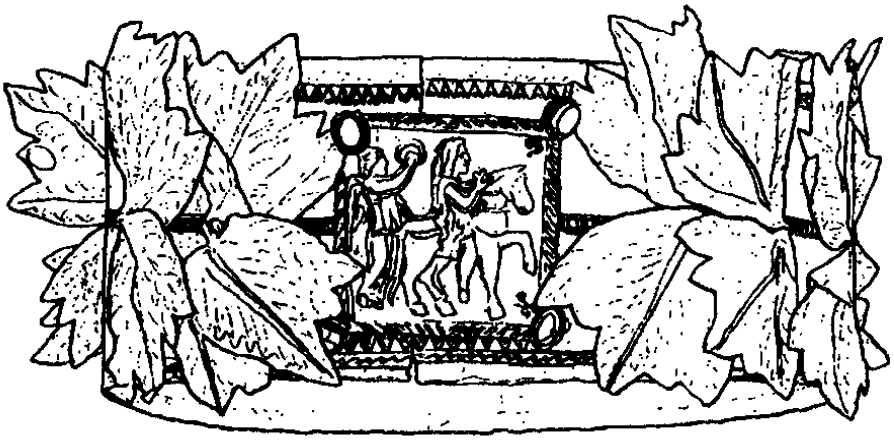

Рис. 103. Золотий вінок із зображеннями царя і богині перемоги Ніки. Боспор. III ст.

Савромат II відзначився і реформуванням грошової справи, яке поліпшило економічний розвиток держави в повоєнні роки. Він, як ніхто з попередніх царів, піклувався про реставрацію старих і будівництво нових храмів, надавав фінансову допомогу тим релігійним фіасам, що займалися відновленням храмів і встановленням статуй божеств.

Такими ж тісними були взаємини між Боспором і Римом за сина Савромата II Рескупорида II (212-228 рр.), який до того ж отримав титул довічного жерця Августа.

Династійна історія Боспору III-IV ст. вивчена мало і відома переважно за монетами царів, хронологія правління яких визначається порізному. Але й на останніх монетах Рескупорида IV, Тейрана, Фофор-

Рис. 104. Золоті монети Рескупорида II: голова римського імператора Каракалли і боспорського царя. Боспор. 211-228 рр.

са, Радамсада і Рескупорида V, які змінювали один одного протягом 240-330 рр., разом з їхніми портретами зображались і портрети імператорів. Починаючи з Котіса II (227-233 рр.), інститут співправління на Боспорі стає більш стійким, що, ймовірно, пояснюється значним погіршенням зовнішньополітичного стану внаслідок постійних варварських нападів, а також захопленням влади непрямими спадкоємцями правлячої династії. Серед імен царів з'являються Інінфімей, Фарсанз, Фофорс та інші, які вказують на спорідненість із сарматами.

Вплив Риму позначився і на державному устрої Боспорської держави. Хоча вона за характером влади залишалася монархією східноеллінїстичного типу, однак проімператорська політична орієнтація боспорських царів внесла чимало римських рис. Їхні титули "друг і союзник римлян", архієрей, родові імена Тиберіїв Юліїв, карбування портретів імператорів на монетах, встановлення в містах їхніх статуй із хвалебними написами показують, що боспорські царі провадили залежну від Риму політику. Більшість дослідників вважає, що не Рим допомагав Боспору, а Боспор сплачував йому данину, постачав продовольство і посилав свої війська до римської армії. Відомо, що ці війська брали активну участь у війнах з даками та аланами, їхніпідрозділи стояли в деяких містах, зокрема в Ольвії, для відвернення скіфо-сарматських нападів.

Водночас значно обмеженішими стали права громадян міст. Пантікапей і Фанагорія в другій чверті I ст. назавжди припинили самостійне карбування монет. Лише окремі епіграфічні пам'ятки свідчать, що в II ст. вони зберігали певну самостійність у веденні міських справ. Разом з тим слід підкреслити, що, незважаючи на філороманську царську політику, греки в переважній більшості зберігали свої імена і культи божеств. На Боспорі немає будь-яких написів латинською мовою. Римські імена присвоювали собі лише представники державної і військової адміністрації та царська сім'я. Отже, процеси романізації, які змінювали світогляд і культуру населення в західних і східних провінціях Риму, на Боспорі виявлялися переважно в середовищі соціальної верхівки.

НОВЕ ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ

У перші століття нової ери з тих чи інших причин на Боспорі частіше оселялися представники різних етнічних груп. Це вихідці з малоазійських міст і Фракії, Кримської Скіфії і Сарматії. Варварський компонент був помітнішим у прикордонних місцевостях. У II-III ст. більшає приплив аланів. Але жоден із цих етносів не став панівним на Боспорі ні за

часів правління Мітрідатидів, ні за боспорсько-фракійської та боспорсько-сарматської династії. У своїй основі грецьке населення Боспору — давні автори називали його боспорянами — зберігало свої головні традиції в усіх сферах життя. Цивілізовані методи ведення господарства, стабілізація внутрішньо- і зовнішньополітичного становища, тісні взаємини з Римською імперією сприяли швидкому виходу з кризи, спричиненої боротьбою за владу і війнами Мітрідата VI Євпатора.

Боспор став на шлях нового економічного розвитку в I-II ст. Щоправда, він так і не досяг тієї панеллінської слави, яку мав за Спартокідів у IV ст. до Н.Х. Однак майже всі міста перебудовувались і оновлювалися. Особлива увага приділялася зведенню і реконструкції оборонних стін із баштами в тих центрах, які мали стратегічне значення для держави. За царя Асандра була зведена потужна Фанталівська оборонна система. Виникло чимало укріплень військових поселенців.

Хоч не всі грецькі міста й поселення були обнесені кріпосними стінами, на Боспорі швидкими темпами розвивалося сільське господарство. Про вирощування зернових і бобових культур свідчать, як і раніше, численні ями-зерносховища в різних районах держави. Великі земельні володіння, які передавались у спадщину, належали царям і знаті. Певно, залишались непорушними і землі деяких храмів.

Значна частина громадян за давньою полісною практикою обробляла невеликі ділянки землі, але невідомо, хто насправді вважався її постійним власником — громадянська община, яка, звісно, втратила чимало прав, чи сам цар. На багатьох поселеннях відкрито залишки великих садиб і вілл. Загалом землю обробляли представники різних етнічних

Рис. 105. Група воїнів. Розпис на стіні Стасівського склепу. Пантікапей. II ст.

і соціальних груп населення. В основі сільськогосподарського виробництва переважало дрібне землеволодіння. Всі землевласники і торговці сплачували податок до царської казни. У зв'язку з цим була зміцнена система адміністративного поділу Боспорської держави на окремі райони, на чолі яких стояли намісники і спеціальні уповноважені царя.

Крім вирощування зерно-бобових і розведення худоби, розвивалися виноградарство і виноробство, а також рибний промисел. Особливо відомі Тірітака та Мірмекій, які переважно спеціалізувались у цих галузях економіки. Так, у Мірмекії масштаби виробництва вина майже досягли того рівня, що був у елліністичний період. Шість із тринадцяти великих виноробень належать до I-II ст. У цей час розширився й рибозасольний промисел. Комплекс із восьми рибозасольних "цистерн" загальним об'ємом 116 кубічних метрів відкрито в одному з кварталів Мірмекія.

Але найпотужнішим центром рибозасольного виробництва була Тірітака, де існувало чимало спеціалізованих господарств, кожне з яких мало по кілька "цистерн". Найбільше з них (16 "цистерн") було біля кріпосної стіни міста. За підрахунками дослідників, у них могло вміститись не менше 1600 ц оселедців, кістки яких знайдено тут під час розкопок. Загалом за рік таке господарство, де працювало 12-15 робітників, виготовляло 12 800 ц солоної риби.

Великий обсяг виробництва зерна, вина і солоної риби сприяв розвитку гончарного ремесла, зокрема виготовленню амфор, піфосів, глеків для їх зберігання і транспортування. У свою чергу, зросло виробництво різноманітного столового посуду і світильників. Розширення будівництва в містах і на поселеннях потребувало великої кількості черепиці, виробництвом якої займалися спеціальні майстерні. Деякі гончарі виготовляли також дешеві прості теракотові статуетки та дитячі іграшки. Але існували й самостійні майстерні коропластів, зокрема в Пантікапеї і Фанагорії.

У великих містах Боспору зосереджувались залізообробні та бронзоливарні майстерні, звідкіля надходили на ринки сільськогосподарські й побутові речі, а також різного типу зброя. Вони ж забезпечували зброєю і царське військо.

Хоч на Боспор завозили чимало скляного посуду з римських провінцій, попит на нього настільки зріс у I-IV ст., що в Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії і Танаїсі виникли місцеві майстерні для виготовлення різних скляних виробів. Боспорські склодуви не користувались особливо складною технологією, але досягли високої якості продукції, що не поступалася перед імпортною. Крім того, тут знайдено такі зразки посуду, які не зафіксовані в жодному з регіонів античного світу.

Зниження рівня технології починається в III ст. До пізньоантичного часу належить виробництво віконного скла.

Економічне піднесення Боспору сприяло збагаченню різних верств населення, особливо землевласників і торговців. А це відкривало шляхи для широкого розвитку ювелірного ремесла. Якщо порівняти його з V-III ст. до Н.Х., то ювелірні вироби в перші століття відрізняються простотою і схематизмом. Штамповані вінки, діадеми, стрічки, пряжки з тонкого листового золота інколи прикрашались коштовним камінням. Поліхромний стиль стає поширенішим у II-III ст.

Більшість майстерень належала приватним особам. За матеріалами поховань можна стверджувати, що на Боспорі й далі працювали дерево- й кісткообробні майстерні, в яких на замовлення виготовлялися побутові та ритуальні речі, прикраси, меблі тощо. На одній із намогильних стел зазначено ім'я корабельного майстра Сиси. У Пантікапеї, імовірно, працювали високопрофесійні майстри, які обслуговували лише царську сім'ю та боспорську знать.

Однак масове виробництво товарів у міських майстернях насамперед забезпечувало населення Боспору і навколишніх племен. Чимало продуктів сільського господарства і солоної риби звідсіля вивозили й до різних міст Римської імперії. Зокрема, її війська, розквартировані в малоазійських провінціях, забезпечувались здебільшого продуктами з боспорських міст. Можливо, риба, особливо осетрина вищого гатунку, надходила і до Риму, де, за свідченнями давніх авторів, належала до улюблених ласощів його мешканців.

У свою чергу, до Боспорської держави завозили величезну кількість вина і маслинової олії в амфорах. Червонолаковий і рельєфний посуд із Пергама й Самосу, скляні вироби з Єгипту, Сірії та західних провінцій надходили сюди через південнопонтійські центри. Вони посідали головні позиції в торгівлі з Боспором і сусідніми племенами. Важливу роль посередника в торгівлі з варварами відігравав Танаїс. За визначенням Страбона, це був загальний торговельний центр, з одного боку, азіатських і європейських кочовиків, а з другого — боспорців. Перші привозили сюди рабів, шкури та інші речі, другі — одяг, вино, різноманітні предмети культурного характеру.

Завдяки боспорцям античні товари надходили до кримських скіфів, сарматів від Волги і до Дністра, різних племен Прикубання і Переднього Кавказу. Вперше на деяких варварських городищах на околицях Танаїсу з'явилися боспорські й римські монети. Так було започатковано товарно-грошовий обмін у негрецькому середовищі. У перші століття нової ери значно зріс товарно-грошовий обмін і на боспорських поселеннях з різним етнічним складом. Все це вказує не лише на збіль-

шення питомої ваги товарного виробництва, а й на значну еллінізацію окремих етнічних груп, брак ксенофобії, характерної для періоду архаїки, зближення еллінського й варварського світів.

Упродовж другої половини I ст. до Н.Х. - середини III ст., як видно з деяких серій царських монет, економічний стан Боспору то досягає високого рівня, то дещо знижується залежно від того, скільки коштів витрачав кожний із правителів на утримання державної адміністрації, оборонні укріплення, на проведення військових операцій, податки Риму, посольські дарунки імператорам і сарматським вождям тощо. Та хоч би якими значними були ці витрати, економіка швидко поверталася до стабільності. Глибока криза настала тільки тоді, коли через вторгнення войовничих кочовиків близько середини III ст. загинули майже всі сільські поселення — основа основ боспорської економіки.

БОСПОР У ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ПЕРІОД

III - IV ст. стали переломними в історії не лише Боспорського царства, а й усього античного світу. Загальна економічна і соціально-політична криза охопила величезні регіони внаслідок глобального нашестя готів і гуннів, які об'єднували різні етнічні групи і вели тривалі війни з римлянами, нападали й спустошували припонтійські міста. У 30-і роки III ст. вони повністю розгромили Горгіппію — одне з найбільших і найбагатших боспорських міст. Тривалий час це був головний опорний пункт на південно-східному кордоні Боспору. Життя тут відновилося лише в IV ст., але Горгіппія вже назавжди втратила свій важливий статус в оборонній системі держави.

Перед розгромом Горгіппії на Боспорі правив цар Котіс III (227-234 рр.) — спершу разом із Савроматом III, а потім Рескупоридом III. Щодо їхніх родинних зв'язків мало що відомо. Після них влада перейшла до Інінфімея, котрий мав сарматське походження. Хоч він носив родове ім'я Тиберіїв Юліїв і титулувався другом цезаря і римлян, але навряд чи належав до прямих спадкоємців боспорсько-фракійської династії. Насамперед впадає в око, що всі написи з його ім'ям зосереджені в Танаїсі, де був значний прошарок сарматського населення.

За Інінфімея різні магістрати з архітектором Авреліем Антоніном відбудовували старі кріпосні стіни й брами, зводили нові башти. Складається враження, що танаїти заздалегідь знали, яка біда насувається на їхнє місто, і готувалися до оборони. Справді, наприкінці 40-х - на початку 50-х років III ст., коли на Боспорі царював Рескупорид IV, Танаїс і всі сусідні поселення були повністю знищені варварами.

Загибель Танаїсу дослідники ще пов'язують із короткочасною появою на Боспорі царя Фарсанза, який випускав у 253-254 рр. монети на тому ж монетному дворі, що й Рескупорид IV. Мабуть, Фарсанз примусив його віддати азіатську частину царства. Після того, як із Тавріки вивели римські війська для підсилення нижньомезійської армії, Боспор, як і інші античні держави, залишився без будь-якої зовнішньої допомоги.

В останні роки царювання Рескупорида IV (275-277 рр.) спільно з ним правили Савромат IV і Тейран, які, певно, теж мали стосунок до сарматської лінії в династії Тиберіїв Юліїв. Щоб зберегти свої головні міста, Рескупорид IV уклав ганебну угоду з боранами, котрі з'явилися на північно-західних кордонах Боспорського царства. У 50-і - 70-і роки III ст. загони боранів, герулів, остготів на боспорських кораблях і з боспорських гаваней, за даними давніх авторів, здійснили чимало грабіжницьких нападів на багаті причорноморські й середземноморські міста. Разом із тим вони розграбували й знищили деякі невеликі міста і поселення європейського Боспору. Найстрашнішим був похід герулів 267 р., можливо, на чолі із царем Хедосбієм. З Меотіди через Понт на міста Пропонтиди і Егеїди вирушило 500 вітрильних піратських кораблів, що їх вели боспорські моряки. Останній похід із Боспору до Малої Азії відбувся 275 р. Етнічний склад його учасників точно не відомий, оскільки в літературі їх найчастіше називали боспорськими скіфами.

Звісно, що перетворення Боспору в організовану базу піратських походів на грецькі міста згубно відбилося на всіх сферах життя держави, її зовнішній політиці і торговельній діяльності. За свідченням ранньосередньовічного історика Зосима, на Боспорі влада перейшла до нікчемних людей, які надали скіфам кораблі і прохід через Боспор до Азії, тому що побоювалися за свою безпеку. Вірогідно, лише Тейрану в роки його одноосібного правління наприкінці 70-х років III ст. вдалося спекатися жорстоких піратів, значні сили яких на той час були знищені римським флотом. А решта, що залишалася на Боспорі, зазнала поразки від Тейрана.

Він відновив дружні відносини з Римом. У присвятному написі Зевсу Рятівнику і Гері Рятівниці за перемогу і довголіття царя Тейрана державні магістрати (аристотеліти) іменують його Тиберієм Юлієм, другом цезаря і римлян. Цей документ має надзвичайно велике значення ще й тому, що в ньому вперше зафіксовано майже всі державні посади: намісник царської резиденції і намісник Феодосії, хіліарх (тисячоначальник) і він же начальник області аспургіан, яка від часів Аспурга залишалася невідривною від Боспору, головний секретар, лохаг (воєначальник), політарх та чимало інших.

Отже, попри всі незгоди, війни та важкий економічний стан на Боспорі зберігалася розгалужена система державного управління і до його складу входили основні території, навіть Феодосія. Археологічні дослідження в Пантікапеї, Тірітаці, Китеї, Фанагорії, Кепах, Гермонассі і на багатьох поселеннях свідчать про їх існування. Але відновити сільське господарство і промисли в межах II ст. не вдалося. Поступово занепадала й зовнішня торгівля. Одночасно розширювалась натуралізація господарств, які нерідко мали локальний характер, і рустифікація міст.

За царів Фофорса (286-308 рр.), Радамсада (308-320 рр.), Рескупорида VI (320-337 рр.) на боспорських монетах продовжували зображати римських імператорів, а в написах їх теж називали родовим іменем Тиберіїв Юліїв. Економічний занепад Боспору прогресував швидкими темпами. За Рескупорида VI пантікапейський монетний двір, який більше 800 років карбував боспорські монети, випустив останні мідні деградовані "статери" з його ім'ям і бюстом на аверсі та бюстом імператора Константина на реверсі. "332 року нумізматичне джерело вивчення історичної долі Боспору назавжди обірвалось, — зазначав відомий дослідник В.Ф.Гайдукевич. — Та навряд чи можливо із самого факту припинення карбування боспорських монет робити висновок, що на Боспор у той час звалилась якась катастрофічна біда, яка одразу ж викликала повну і остаточну загибель держави. Процес розпаду Боспорської держави протікав протягом досить тривалого періоду, і припинення карбування монет становило лише один із епізодів процесу занепаду Боспору..." До гуннського нашестя тут продовжували використовувати раніше випущені монети.

Однак припинення їх карбування, а також брак традиційних присвят з іменами царів є головною причиною того, що з історії Боспору IV-VI ст. відомо лише кілька значних фактів. За повідомленням Амміана Марцелліна, 362 р. до імператора Юліана прибули боспорські посли з проханням дозволити їм жити спокійно на своїй землі, сплачуючи Імперії данину. Можливо, це було пов'язано з тим, що з певних причин боспорян за прийнятою у римлян практикою хотіли переселити в інше місце.

Вторгнення кочових орд гуннів із центральноазіатських рівнин у 70-і роки IV ст. завдало значного удару і по Боспору. Археологічні розкопки на багатьох населених пунктах фіксують сліди пожеж, останки вбитих людей, численні монетні скарби. Тривалий час в антикознавстві побутувала думка, що всі боспорські міста були повністю знищені гуннами і держава в цей час взагалі перестала існувати. Проте, як показує всебічний аналіз хронології матеріальної культури багатьох боспорських міст (як у Східному Криму, так і на Тамані), головні

центри тут не постраждали, а лише перебували під воєнно-політичним тиском гуннів, або "протекторатом". На Боспорі ще довго зберігалась консервативна пізньоантична культура і традиційний державний устрій, який, певно, влаштовував гуннських периферійних вождів, що отримували з боспорських міст постійну данину.

Впродовж майже двох століть історія Боспору була тісно пов'язана з історією гуннів, які створили могутню військово-політичну федерацію від Паннонії до Північного Кавказу. До неї входили різні племена і народи на теренах тих земель, які в античній літературній традиції називалися Скіфією, а пізніше — Сарматією. Територія Боспору номінально перебувала в межах гуннського союзу. Після смерті Аттіли і розпаду цього союзу 463 р. в районі Меотіди з'явилось одне з його племен — утігури, які проголосили ці землі своєю вотчиною. Відтоді між ними і боспорянами встановилися типові для кочовиків і землеробів відносини з військово-політичною гегемонією утігурів. Як скіфи й сармати, так і пізні номади були зацікавлені в збиранні данини, а отже, і в стабілізації економіки Боспору, а тому не змінювали ні його політичного устрою, ні способу життя населення, не вселялися, за окремими винятками, до його міст.

Літературні та археологічні джерела певною мірою дають змогу встановити, що в V-VI ст. на Боспорі все-таки відбулися значні зміни. Близько середини V ст. боспорський єпископ брав участь у Вселенських соборах, а це означає, що тут була християнська громада і царська сім'я теж прийняла християнство. За Прокопієм Кесарійським, Боспор визнав себе залежним від Візантійської імперії близько 522 р., коли тут правив Юстин.

Можливо, ще до другої половини V ст. належить рідкісний напис із Пантікапея (тепер він називався Боспором) про спорудження башти. В ньому за давньою традицією відзначено царювання Тиберія Юлія Дуптуна, друга цезаря і друга римлян. Ця титулатура через значний консерватизм боспорської спільноти і відірваність від зовнішнього світу, очевидно, зберігалась у царському роду як пам'ять про дружбу з наймогутнішою державою світу. Крах Римської імперії та поділ її на східну і західну 395 р. не спричинив відмови боспорських царів від усталеної родової традиції. Але в написі вказується й зовсім нова для Боспору посада єпарха Ісгудія, відома на той час у Візантії. Поставлені на початку напису хрести символізують нову релігію на Боспорі.

У перший рік правління Юстиніана (528 р.) до Константинополя, за свідченням Феофана, прибув навіть гуннський вождь Гордас (Грод), якого тут охрестили в присутності імператора й відправили на батьківщину "оберігати римські кордони і місто Боспор". Сюди послали

і трибунів з військом, які теж повинні були охороняти Боспор і збирати данину з гуннів. Невдовзі утігури, незадоволені християнською політикою Гордаса, вбили його, напали на Боспор і знищили візантійське військо з трибуном Далматієм, одночасно пограбувавши чимало поселень. Розгніваний Юстиніан 534 р. послав сюди регулярні війська на чолі з консулом Іоанном. "*Гунни втекли і щезли*, — повідомляв Феофан. — *Таким чином у Боспорі настав мир, і римляни вже правили ним без будь-якої небезпеки*".

Проте мир панував недовго. Згідно з Прокопієм Кесарійським, утігури, повернувшись 545 р., зруйнували Фанагорію і Кепи, внаслідок чого Синдіка назавжди була втрачена для римлян. На деякий час Юстиніан установив союзні відносини з цими кочовиками, але вони, об'єднавшись із тюркютами, близько 576 р. розгромили Боспор. Невдовзі після свого відродження він знову приєднався до Візантії, але це був уже зовсім новий період його історії.

Отже, нашестя гуннів близько 70-х років IV ст. не знищило дощенту Боспорське царство. Гунни, як раніше сармати, готи, інші кочовики, не зруйнували найважливіше його ядро — столицю Пантікапей. Проте їхні періодичні напади спричинили поступовий занепад, деяку відособленість Боспору від значних культурних і торговельних центрів пізньоантичного світу. Археологи простежують сліди безперервного існування головних міст Боспору, відродження життя на зруйнованих поселеннях. Специфікою цієї держави, незважаючи на те, що при владі перебували не грецькі з походження правителі і що вона піддавалась численним розоренням варварами, було унікальне збереження багатьох античних традицій в укладі життя і матеріальній культурі.

НОВІ НАПРЯМКИ В РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Основу культури і в цей час становили еллінські традиції, яких боспорці твердо дотримувались. Але різноманітні політичні і соціально-економічні зміни в державі спричинили появу зовсім нових елементів і запозичень не лише в побуті, а й у різних видах мистецтва. Тісні контакти з Римом і східними царствами позначились на розвитку архітектури і монументальної скульптури.

У середині I ст. на європейському Боспорі було засноване місто-фортеця Ілурат площею близько 2,5 га. Кріпосні стіни завтовшки 6,4 м з баштами оточували його з усіх боків. На тлі старої елліністичної забудови у великих містах від часу до часу з'являлися споруди іншого типу. У Пантікапеї навіть відкрита фортеця. Тут було збудовано гіпподром

і терми, а також невеликий п'ятиколонний храм, який на певний час став емблемою монет Рескупорида І. Приміщення освітлювались через римське віконне скло. Значних змін зазнала поховальна архітектура. Камери здебільшого перекривались циліндричними склепіннями й розписувались місцевими художниками. Проте в містобудуванні греки переважно зберігали давні традиції, і вплив римської архітектури тут особливо не позначився. Тим паче, високий економічний потенціал у І-ІІ ст. сприяв розширенню масштабів будівництва не лише фортець та кріпосних стін, а й значної кількості храмів і монументальних олтарів.

Найхарактернішою рисою культури провідних боспорських міст стає монументальна скульптура. Статуї римських імператорів Августа, Нерона, Адріана, Марка Аврелія, Веспасіана стояли в Пантікапеї. Значно більше, ніж в інших містах, тут було споруджено пам'ятників різних боспорських царів. Більшість із них, певно, робилася за спеціальними замовленнями в Римі та малоазійських містах. Присвятні написи на постаментах були багаті на хвалебні епітети. Рідше ставили статуї намісників, завдяки яким та чи інша область досягла значних успіхів. Такої честі було удостоєно Неокла в Горгіппії: його статуя добре збереглася до наших днів. У відтворенні його зіниць, напівопущених повік і пишного волосся вгадується школа римського портрету часу Антонінів і ранніх Северів. Яскравою індивідуальністю вражає бронзовий бюст цариці Динамії з властивими для стилю римського портрету часів Августа зачіскою, моделюванням голови і рис обличчя з величним виглядом. З напису на сіромармуровому постаменті відомо, що фанагорійці (агриппейці) поставили її статую в своєму місті на знак подяки за порятунок і благодіяння. Нові художні і технічні засоби притаманні й іншим пам'яткам портретної скульптури на Боспорі. Це насамперед застосування бурава у вирізьбленні різних деталей обличчя, зачіски, одягу, ретельне полірування мармуру, прагнення до конкретизації образів.

У сакральній скульптурі збереглися більш ранні традиції. Так, мармурова статуя Кібели ІІ ст. із Пантікапея за манерою трактування одягу і зачіски нагадує стиль Агоракрита V ст. до Н.Х. Водночас надзвичайна відполірованість мармуру, трохи вкорочені форми фігури богині споріднюють статую з малоазійськими пам'ятниками римського часу.

У Пантікапеї знайдено також дві великі мармурові статуї молодого чоловіка, певно, поета і його дружини, другої половини І ст., в зображенні яких ще помітні елліністичні художні традиції. Виразна поза чоловіка в довгому гіматії, притиснута до грудей рука, натхненний погляд очей, звернених до глядача, ніби навмисне протиставлені образу жінки, яка сумно й покірно схилила голову.

Зі столиці Боспору походить і видатна пам'ятка декоративної монументальної скульптури. Величезний лев із грізно роззявленою пащею поклав передню лапу на голову розтерзаного бика. Така монументальна скульптура, найімовірніше, прикрашала вхід до царського палацу або фортеці.

На особливу увагу заслуговує численна надмогильна вапнякова скульптура. У перші століття нової ери в столиці Боспору працювало кілька майстерень, де виготовлялись різноманітні стели з рельєфними зображеннями сцен: прощання чоловіка і жінки в супроводі слуг; обожнюваної матері, яка гордо сидить у кріслі в оточенні родичів; воїна і вершника; поминальної трапези тощо. Особливий інтерес становлять монументальні (заввишки понад 2 м) двох- і трьохярусні стели з різними сценами.

Рис. 106. Надмогильна стела Афенея, сина Мена. Пантікапей. I-II ст.

Рис. 107. Надмогильна стела Стратоніка. Пантікапей. I ст.

Для всіх зображень показова статуарна ізольованість. У центрі кожної сцени — головний герой, який, за задумом художника, перебуває в потойбічному світі або на порозі до нього і тому вирізняється серед усіх інших персонажів як розмірами, так і атрибутами. Стели увінчані фронтонами, акротеріями, декоровані розетами. Рельєфні зображення розміщені в рамках, але в них бракує глибини простору і перспективного вкорочення.

Між сценами на дво- і триярусних стелах, на перший погляд, немає будь-якого зв'язку, але його можна знайти в символах відповідно до уявлень про народження і смерть, життя у двох світах. Тому на багатьох із них такі популярні героїзовані вершники та сцени поминальних трапез.

Найкращі стели (Калісфенії, дружини Баста, Перигена, сина Асклепіада, Глікариона і Полісфена, Левкія, сина Фарнака, Мирини, дружини Мегеса, Стратоніка та ін.) дають уявлення про розвиток боспорського рельєфу. Скульптори з притаманною для кожного самобутністю детально змальовують особливості місцевого побуту й одягу, демонструючи своєрідний синтез грецької й синдо-скіфо-сарматської манери зодягатися. На деяких стелах простежується графічність форм, надмірна деталізація і складність композиції, які відволікають увагу від головної ідеї зображення.

Рис. 108. Голова Деметри. Розпис на плафоні склепу. Пантікапей. I ст.

Рис. 109. Викрадення Кори богом підземного світу Аїдом. Розпис на стіні склепу. Пантікапей. I ст.

Водночас на Боспорі для бідніших мешканців міст значну кількість надгробків виготовляли непрофесійні майстри. Деякі надгробки мають примітивні, умовно-абстраговані та схематичні зображення. Чимало зустрічається тут і антропоморфних надгробків із грубо вирізаною головою, які покривалися або розмальовувалися червоною, чорною і білою фарбами.

У жодному з античних міст Причорномор'я не було створено так багато і водночас таких оригінальних творів монументального малярства, як у Пантікапеї. Малярство було пов'язане взагалі з архітектурою, але збереглися лише розписи склепів та саркофагів, серед яких розрізняють структурний, інкрустаційний, квітковий та змішаний стилі.

У боспорському монументальному малярстві визначається два головні напрямки: умовно-ієратичний та наївно-реалістичний. Перший із них характеризується релігійним змістом, міфологічними сюжетами та образами.

Яскравим зразком такого малярства є розписи пантікапейського склепу I ст. У центрі склепіння зображено велику голову Деметри — страдниці, в якої володар потойбічного світу Плутон викрав дочку Кору. У створенні цього глибоко людяного образу вміло використані засоби емоційної характеристики. На стінах склепу показано, як Плутон мчить на колісниці в супроводі Ерота, тримаючи тендітну злякану Кору; біля входу з одного боку стоять німфа Каліпсо в золотаво-синьому гіматії, а з другого — оголений Гермес Психопомп як провідник душі померлого до підземного світу.

До наївно-реалістичного малярства належить картина художника-енкауста на внутрішній стінці кам'яного саркофага з Пантікапея, в якому, ймовірно, поховано митця. Він сидить перед мольбертом, тримаючи в правій руці над жаровнею металевий стержень-каутеріон для енкаустики. На коліні розкрито тристулкову скриньку з фарбами. Художника змальовано в процесі його роботи. Портрети в круглих і квадратних рамах розвішані на стінах. Це єдиний і унікальний доказ існування на Боспорі станкового портретного живопису. Картина свідчить і про те, що житла заможних мешканців Пантікапея та інших міст Боспору прикрашали портрети.

Важливе значення для вивчення релігійного світогляду і культури, етнографії і військової справи, побуту, рослинного і тваринного світів мають розписи в склепах Анфестерія, сина Гегесіппа, еллінізованого сармата Ктесамена, Сорака, Стасівському та багатьох інших. Кожному з них притаманні ще й різні орнаментальні стилі: структурний, квітковий, інкрустаційний.

Найінтенсивнішого розвитку монументальне малярство досягло в II - першій половині III ст., коли відбулося об'єднання всіх стилів. Так, батальні сцени у Стасівському склепі всипані пелюстками квітів і листям, нижня частина стін розписана в інкрустаційному стилі. Ця живописна манера була запозичена боспорськими майстрами з культурних центрів Римської імперії. Картини з фігурними сценами наповнювались різнобарвними умовно-пейзажними мотивами. Інколи пейзаж мислився у вигляді окремого схематизованого дерева або гілки, квіток і трави. Перспектива була невідома боспорським художникам, хоча окремі її елементи можна простежити в батальних сценах.

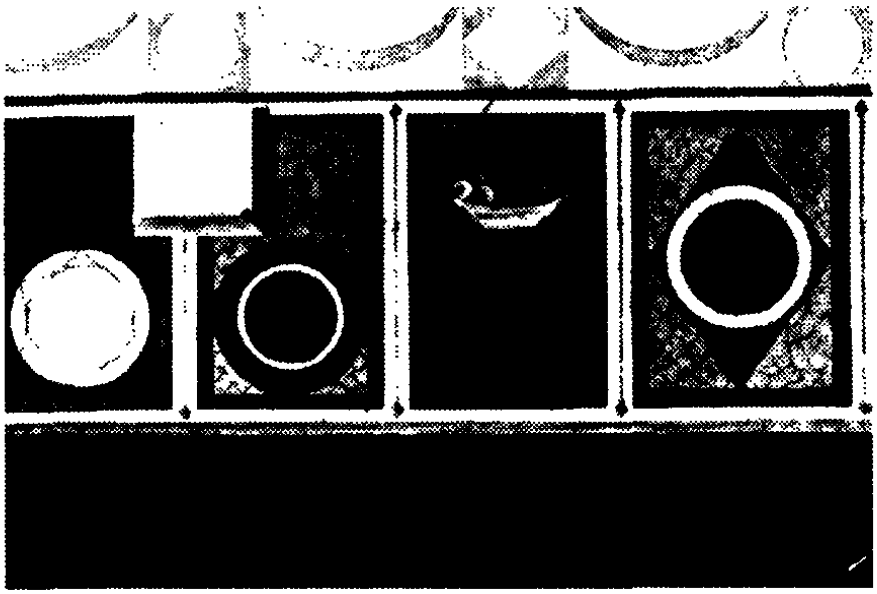

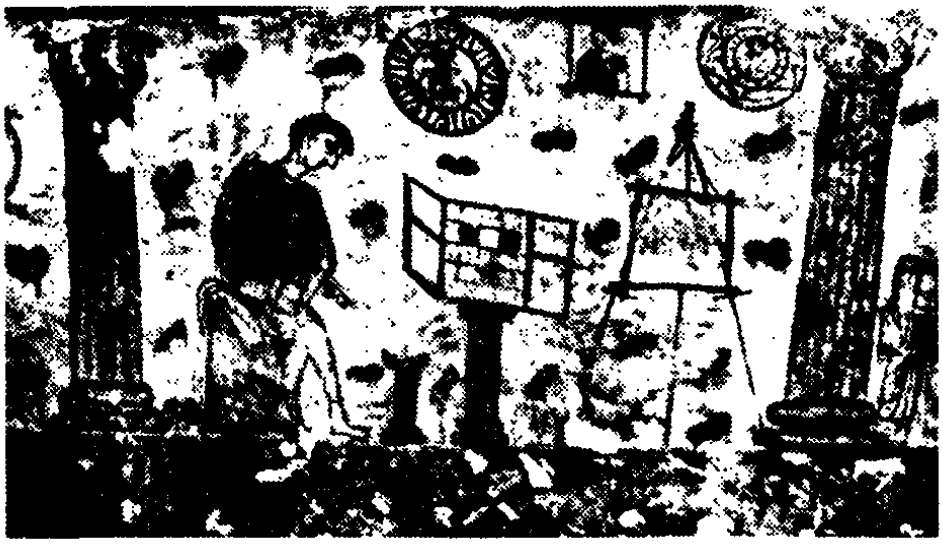

Рис. 110. Розпис стіни склепу (1); зображення майстерні художника-енкауста на кам'яному саркофазі (2). Пантікапей. I ст.

Творча самобутність боспорських художників і скульпторів яскраво виявилась у стилістичних особливостях, прагненні до створення реальних сцен із життя боспорців, у тематичному розмаїтті. Боспорський художній канон існував протягом багатьох десятиліть, майже не виходячи за територію держави. Він був органічно пов'язаний із внутрішнім простором великих поховальних споруд. Розписи стін і склепінь створювали гармонійний ансамбль, характер якого залежав і від уподобань покійника та його родичів, і від фантазії та вміння художника.

Внаслідок певних змін у культурно-естетичному світосприйманні змінилось і ставлення боспорців до театру, музики, поетичної творчості. Як порівняти з елліністичним часом, фактично не залишилось ніяких згадок про театри, хоча навряд чи міське населення обходилось без вистав або громадських свят.

Значно більше, особливо в Пантікапеї, маємо свідчень про музику. Як і раніше, найпопулярнішими залишались ліри з бронзи і панцира черепахи, кіфари з прямокутним резонатором із дерев'яних, кістяних та металевих дощечок, трикутної форми арфи (тригони). Унікальний розпис на саркофазі II ст. з Пантікапея відтворює сцену з оркестром: з обох боків двоє юнаків грають на довгих подвійних флейтах, посередині між ними юнак перебирає струни на інструменті, який за формою нагадує великий орган. Крім флейти, серед духових інструментів були відомі пастуша сопілка і металева, розширена на кінці труба. Музика була невідривною частиною всього культурного життя греків, супроводжувала шлюбні, релігійні, поховальні ритуали. Можливо, що на організацію інструментальних оркестрів на Боспорі впливав Рим. У ньо-

Рис. 111. Сцена бою. Розпис Стасівського склепу. Пантікапей. II ст.

му переважала оркестрова музика, на відміну від грецьких вокальних жанрів і форм, де гра найчастіше супроводжувала людський голос.

Значним джерелом для розуміння культурних цінностей боспорців другої половини I-III ст. є поетичні твори, хоча до нашого часу збереглися лише епітафії на поховальних стелах. За кількістю і різноманітністю епітафій Пантікапей перевершив усі міста Причорномор'я. Тутешні поети добре володіли технікою віршування, особливо коротких елегійних дистихів і ямбічних триметрів, знали епічні твори й архаїчну лірику. Мова багатьох епітафій відрізняється чистотою, правильністю віршованих розмірів, умілим їх чергуванням: "*У плодоносному гаю вітчизни поховав батьків своїх Аргоная і Ма, які померли з волі Мойр, що всіх убивають у старості. Не могилу, а вічно пам'ятний дарунок благочестивих дав він милим у подяку. Коли щось означають молитви батьків з Аїду, то хай ти, Антипатре, отримаєш таку ж подяку від дітей*". Ця метрична епітафія, як і чимало інших, написана в розмірі елегійного дистиха.

Але зустрічаються епітафії з професійним і вдалим поєднанням різних розмірів. Часто в них оспівуються конкретні образи померлих, їхні заняття, спосіб життя, мрії, ставлення до батьків і друзів, згадуються історичні та географічні реалії. Боги смерті наділялися злими епітетами: "ненависний тужний Аїд", "заздрісний Аїд", "нечестива Мойра", "смертоносна Мойра" тощо. Нерідко в епітафіях було звернення до подорожнього: "*Лісимаху, сину Гастія, прощавай. Зупинись, подорожній, і глянь на нещасного Лісимаха, який лежить у цій могилі. Подивись на пам'ятник, який мені, нещодавно померлому, поставили перевесники-фіасити, проливаючи всі разом сльози наді мною. Тепер я, і перебуваючи серед померлих, вітаю тих, які, піклуючись про мене, поставили наді мною камінь*". Статуя чи стела Лісимаха не збереглася, але зрозуміло, що його пам'ятник був зроблений у відповідності з епітафією. Скульптурно-поетичний зв'язок — одне з найяскравіших явищ духовної культури боспорців, які приділяли надзвичайну увагу "життю" своїх близьких, а разом з тим і своєму власному, в потойбічному світі.

Різноманітні надмогильні написи, як і інші епіграфічні пам'ятки, є найкращим доказом того, що на Боспорі й надалі офіційною мовою залишалася еллінська, незважаючи на проникнення сюди римських, східно-іранських, скіфських та сарматських впливів. Особливо це помітно в I-IV ст. коли зростає кількість негрецьких імен людей і божеств. Звісно, вони урізноманітнювали і збагачували мову. Своєрідні риси еллінській мові на Боспорі надавали нові назви посадових осіб у царському палаці, містах, релігійних союзах.

У Пантікапеї та інших місцях знайдено чимало пам'яток із сарматськими знаками і тамгами. Царі сарматського походження ставили їх на монетах і присвятних стелах. Уведення такої посади, як аланський перекладач (були, певно, й тлумачі з інших мов), стало необхідністю за тісного спілкування між такими різними народами, як греки, сармати, готи, гунни та ін. Хоча всі ці зміни вносили в культуру Боспорської держави своєрідні риси, вона в своїй основі все-таки залишалася еллінською. Вбираючи в себе найкращі досягнення з варварського середовища, культура Боспору трансформувала їх на еллінський лад і була зрозумілою для всіх верств населення.

ЗМІНИ В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ І ПЕРЕХІД ДО ХРИСТИЯНСТВА

Політична переорієнтація Боспору спершу на ідеологію Понтійського царства, а невдовзі на Римську імперію, безпосередня присутність різних за етнічним походженням людей, а також тісні взаємини з малоазійськими містами позначились і на розвитку релігійних вірувань. Хоча римські імператори не забороняли давні грецькі культи, однак проникнення різноманітних релігійно-філософських течій, східні вірування з їхнім містицизмом і складною знаковою символікою та численні культи божеств іранського, малоазійського, єгипетського, фракійського, провінційно-римського походження так чи інакше поширювались у містах Боспору. Важливе місце в державній ідеології посідали культи римських імператорів і прагнення боспорських правителів до звеличення царської особи. Столичні центри Боспору, як уже відзначалося, були перейменовані в Кесарію і Агриппію. Досить рано тут було введено культ римських імператорів, яким встановлювались монументальні статуї. Боспорські правителі виконували тут роль верховних жерців (архієреїв). Але оскільки імператорський культ існував на високому державному рівні (підкреслював лояльність царів до Риму), то він не поширився серед основної маси населення.

Дві специфічні риси — подальший розвиток політеїзму з незначним розширенням власне грецьких культів і синхронне руйнування окремих функцій багатьох божеств через синкретизацію та універсалізацію — стали характерними для розвитку релігійного життя на Боспорі. За перших Мітрідатидів Пантікапей і Фанагорія востаннє випустили монети з традиційним пропагуванням культу Аполлона. В подальшому жодних свідчень про його існування немає, хоча навряд чи цей найшанованіший із грецьких богів був зовсім забутий.

Водночас набув поширення фрігійський Сабазій, якого часто ототожнювали з Діонісом. Роль цього бога значно зросла внаслідок політики Мітрідата VI Євпатора, котрий у Діонісі вбачав своє уособлення і навіть називався Діонісом. На Боспорі Сабазій-Діоніс виступав в іпостасі синкретично-універсального божества, запозичивши деякі функції Зевса, Геліоса, Аттіса, Асклепія тощо. Прихильники його культу створювали окремі сакральні союзи, які мали своїх жерців і високих покровителів. Ритуал цього культу дістав відображення в розписах боспорських склепів, де були поховані сабазіасти.

Певно, під впливом громадянських колективів міст, яких хвилювала втрата давніх культів, деякі боспорські царі та інші державні діячі власним коштом ремонтували старі храми і зводили нові. З написів II-III ст. відомо, що за Савромата I поставлено нову колонаду храму Афродіти Апатури у Фанагорії, а його намісник Фарнакіон у Горгіппії збудував храм Афродіти Наархіди.

Авторитет Афродіти в пантеоні зріс не лише за рахунок нових культових імен. Наархіда (Начальниця судноплавства) шанувалась разом із Посейдоном Сосинеєм (Рятівником кораблів) ще з другої половини I ст. до Н.Х. На боспорських монетах II-III ст. Афродіта Апатура часто зображалась на троні зі скіпетром і кулею, інколи з патерою, одна або з сином Еротом. Вона успадкувала чимало функцій Деметри, Тюхе та Кібели і стала на Боспорі фактично універсальним жіночим божеством.

Савромат II відновив храм Ареса в Пантікапеї й брав участь у спорудженні горгіппійського храму Посейдона з його статуями. Чотириколонний храм цьому ж богові було зведено і в Пантікапеї. Така його популярність пояснювалась тим, що правителі боспорсько-фракійської династії пропагували свій родовід, як і Спартокіди, від Посейдона і його сина Евмолпа, а також від Геракла. Водночас це імпонувало тим грекам, які пам'ятали своє походження з Іонії, де Посейдон шанувався з давніх-давен і вважався покровителем багатьох родів і союзів міст. Символіка Посейдона (тризуб) і Геракла (палиця) супроводжувала монети боспорських царів до кінця карбування 332 р.

Значну популярність у боспорських містах мали дві богині східного походження зі своїми супутниками: давно відома тут Кібела з Аттісом, а в перші століття нової ери — з Аттісом-Мітрою і Аттісом-Меном, та Ісіда із Серапісом, Гором, Анубісом. Уже за часів Динамії на монетах з'являються зображення єгипетської діади. Серед різних верств населення поширювались різноманітні єгипетські амулети. Можливо, як і в римських провінціях, на честь Кібели й Аттіса, Ісіди та Серапіса влаштовувались містеріальні свята, пов'язані з очищенням, ритуальними

танцями, співами, процесіями, залученням учасників до таїнств цих божеств. Найчастіше релігійна суть та подробиці обрядів відкривалися лише адептам їхніх культів.

Разом із цими культами зміцнилися магічні та містичні вірування. Величезне значення надавалось особистим амулетам, очисним і умилостивним діям у домашніх святилищах, житлах, під час поховання. Прикметною рисою світогляду боспорців була віра в життя як щасливий дарунок долі, котре може бути ще кращим у потойбічному світі. Приватні вірування, зокрема складність і багатогранність поховального обряду, яскраво демонструють порушення давніх еллінських традицій.

Загалом у культах божеств як грецького, так і негрецького походження особливої сили набрав процес "інтернаціоналізації" та універсалізації їхніх різноманітних елементів. Можливо, тут виявився потяг мешканців міст до монотеїзму. Завдяки різним течіям релігійних уявлень східного напрямку, культурно-ідеологічній атмосфері римського періоду на Боспорі з'являлося дедалі більше вотивних предметів, амулетів, прикрас, орієнтованих на пропагування солярного (космічного) культу, астрологічних уявлень про життя і смерть.

Найяскравішою ознакою монотеїстичної тенденції розвитку релігії на Боспорі (при пануванні політеїзму) було поступове впровадження культу Бога Всевишнього. Епіграфічні джерела про нього знайдено в Пантікапеї, Горгіппії і Танаїсі. Можливо, спершу цей культ набув поширення в Горгіппії. У різних містах Боспору його прославляли епітетами "всемогутній", "справедливий", "вседержитель", "благословенний".

Щодо його походження і суті висловлено чимало гіпотез, проте й нині тут чимало загадкового і недослідженого. У Всевишньому вбачають синкретичного бога з функціями то грецького Зевса й іудейського Яхве, то фрако-македонського Зевса-Сабазія, що зазнав впливу іудаїзму, то знову ж таки Зевса і солярного іранського (типу Мітри) або скіфського божества у вигляді вершника тощо. З боспорських манумісcій і присвят фіасів зрозуміло, що цей культ перебував у сфері впливу іудаїзму і, найімовірніше, його занесли на Боспор еллінізовані іудеї. У пам'ятках культу простежуються лише деякі іудейські риси, але не видно ніякої іудейської символіки серед традиційно грецьких зображень. Важливим у характері цього бога є те, що в деяких манумісcіях він згадується спільно із Зевсом, Геєю та Геліосом.

Організацію культу Бога Всевишнього здійснили за давньою еллінською практикою фіаси (або синоди), на чолі яких стояли жрець і синагог. Їм допомагали інші посадові особи. Оскільки до таких об'єднань входили державні чиновники, царедворці і різні представни-

ки боспорської еліти, то вони відігравали велику роль у політичному і культурно-релігійному житті міст. Члени фіасів називали один одного братами, виховували дітей у дусі своєї віри.

Характерною рисою їхньої діяльності було офіційне надання волі своїм рабам. Найбільше манумісій знайдено в Пантікапеї і Горгіппії, де, можливо, більш відомою була практика звільнення рабів із поширенням християнства. Один із таких актів, який повністю зберігся, було написано на біломармуровій плиті з високим фронтоном і акротеріями: "*За царювання царя Тиберія Юлія Рескупорида, друга цезаря і друга римлян, благочестивого, 377 року, місяця Перитія, 12-го числа, я, Хреста, колишня дружина Друза, відпускаю за обітницею у молитовні мого годованця Геракласа на волю; жити йому — де захоче безперешкодно, з гарантією від захоплення і неспокою з боку кого-небудь із моїх спадкоємців, згідно з моєю обітницею, за умови шанування і старанного відвідування молитовні, за згодою моїх спадкоємців Геракліда і Геліконіади, а також під опікою іудейської синагоги*". Цей напис дає чітке уявлення, яким чином поодинокі раби і рабині отримували волю і якою ціною залучалися до нової релігії. Деякі з них взагалі віддавались на службу Богу Всевишньому, але під опіку Зевса, Геї і Геліоса.

Поширення цього культу і посилення ролі спеціальних фіасів в ідеології Боспору з їхнім неприхованим тяжінням до монотеїзму свідчать про поступовий занепад античних релігійних традицій. Давні вірування зазнали руйнування ще й тому, що внаслідок численних державних змін і перетворень, воєн і розрухи було порушено полісні традиції в суспільно-політичному житті міст, більшого поширення набули синкретизм і впровадження нових культів.

Характер і пропагування культу Бога Всевишнього розвивалися тими ж шляхами, що й християнство. Цілком можливо, що його фіаси першими сприйняли нову релігію або ж послужили взірцем для ранньохристиянських громад на Боспорі. Принаймні саме тут зафіксовано найдавніші в Північному Причорномор'ї пам'ятки з християнською символікою: розпис склепу в Китеї і перстень із сердоліком кінця III ст.

304 роком датується надгробок із епітафією одного з перших пантікапейських християн — Евтропія. У IV ст. тут з'являються й інші надмогильні написи та амулети. У Пантікапеї і Китеї було відкрито християнські некрополі.

Про організацію тут єпархії свідчить підпис боспорського єпископа Кадма під документами I Вселенського собору в Нікеї 325 р. Єпарх Ісгудія згадується в почесному написі за царя Дуптуна. За свідченням Амміана Марцелліна, один із ревних захисників християнства імпера-

тор Юліан 362 р. приймав у Константинополі боспорських послів, які, певно, вже були християнами.

Деякі археологічні спостереження на поховальному комплексі Царського кургану переконують, що перші адепти Христа використовували великий склеп як молитовню. На його стінах виявлено безліч хрестів. На межі V-VI ст., коли Боспор перебував у складі Візантії, в Пантікапеї і Тірітаці збудували невеликі християнські храми. Ймовірно, що тільки з цього часу християнство стає тут панівною релігією. Але наскільки широко воно охопило різні верстви населення, сказати важко. З надмогильних та інших написів IV-VI ст. відомо близько 50 імен боспорських християн. Не набагато більше відкрито і простих християнських поховань цього часу. На відміну від Херсонеса на Боспорі не зафіксовано трагічних акцій з причин насильницької християнізації греків. Це пояснюється тим, що в провідних містах завдяки культу Бога Всевишнього і його синодам були підготовлені необхідні умови для його мирного сприймання. Проте боспорські греки, як і багато інших язичників, що охрестились, і надалі шанували свої давні божества, особливо пов'язані із сівбою та збиранням урожаю, дотримуючись деяких звичаїв у поховальному обряді і приватних віруваннях.

* * *

Роль та значення античних держав і античної культури в історії Європи важко переоцінити. Їхні досягнення лягли в основу багатьох сфер сучасного життя. Насамперед це мистецтво, філософія, історія, математика, поезія, драма, театр, юриспруденція. Навряд чи буде перебільшеним твердження, що майже немає такої галузі людських діянь, яка б не мала свого зародження ще за античних часів. Це повною мірою стосується і давньої історії України.

А тому слід наголосити, що значення античних держав Північного Причорномор'я в історії давнього населення, яке мешкало на теренах сучасної України, не вичерпується лише їх взаєминами з навколишніми племенами, котрі жили у той же час. Тисячолітня епоха існування античної цивілізації в Північному Причорномор'ї глибоко відбилася на житті та культурі наступних поколінь. Її традиції лягли в основу духовного розвитку населення ранньосередньовічних міст Криму. Античні елементи бачимо також у культурі наступних поколінь населення Південно-Східної Європи, зокрема, в орнаментиці, можливо, навіть у плануванні деяких типів жител на зразок карпатської гражди.

RESUME

Four main ancient states (Tira in the Lower Dnister Area, Olvia in the Lower Bug Area, Khersones Tavrian in the South-West of the Crimea and Bospor in the Eastern Crimea and Taman Peninsula) appeared during Greek colonisation on the Black Sea coast in the South of Ukraine. Greeks transferred all the achievements and features of their civilisation. Being subjected to constant changes and modifications it had existed there up to V-VI st. AD.

The historical fortunes of the ancient states on the Southern Black Sea Area formed differently. The first three of them had kept democratic state systems with many own typical features for a long time. The oldest and the largest state among ancient Greece-Barbarian Kingdoms was created only in Bospor Cimmerian, as a result of the free-will joining-up some of the towns and the conquest politics of Arkheanaktids and Spartokids kingdom dynasties.

During thousand-years existing a peculiar spiritual culture had been created in this states. Elian culture was the basis of it; but in some branches, fine and applied arts monuments in particular, one could see barbarian influence. Religious believes had received great changes reflecting in every state. Polytheism gradually replaced by monotheism - Christian religion in IV-VI st. AD.

Although Northern states belong to the periphery territories of ancient civilisation they always maintained close contacts with the main centres of the Mediterranean and the Black Sea Areas. During the first centuries AD they fell into the influence of Roman Empire. This contacts were of different types: economic, political, cultural, religious. Due to this contacts ancient cities had achieved a great progress in State organisation, economic and cultural development on the one hand; a regular export of wheat and other food stuffs was a necessity even for the strongest cities of Greece (for example for Athens) on the other hand. All nations living at that time on the territory of Ukraine were involved in trade relations with many cities. History of ancient states is an inseparable part of Greek history. The Greeks favoured acceleration of social and cultural development and state-forming of this nations.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Карта-схема розміщення античних міст та поселень у Північному Причорномор'ї 22
2. Лист на свинцевій платівці. Березань*. VI-V ст. до Н.Х. 8, 36
3. Карта-схема розміщення античних міст і поселень у Нижньому Подністров'ї. . .43
4. Загальний вигляд селища Надлиманське 3. Кінець VI-V ст. до Н.Х. (за С.Б.Охотніковим) 44
5. Червонофігурний кратер. Ніконій. Середина V ст. до Н.Х. 47
6. Протома богині. Ніконій. Кінець VI-V ст. до Н.Х. 47
7. Статуя римського воєначальника. Тіра. II ст. 56
8. Рельєф із зображенням фракійського вершника. Тіра. II-III ст. 58
9. Житловий будинок. Тіра. Кінець III - початок IV ст. (за С.Д.Крижицьким) 59
10. Житловий будинок. Березанське поселення. V ст. до Н.Х. (за С.Д.Крижицьким) 64
11. Хіоський кубок із зображенням комастів у танці. Березань. VI ст. до Н.Х. 65
12. Фрагмент кубка із зображенням воїна. Березань. VI ст. до Н.Х. 9, 66
13. Карта-схема розміщення міст і поселень у Нижньому Побужжі 68
14. Чорнофігурна пеліка. Чортувате 7. Друга половина VI ст. до Н.Х. 10, 70
15. Аск із зображенням комастів у танці. Ольвія. VI ст. до Н.Х. 79
16. Те саме. Вигляд збоку 79
17. Курос. Вапняк. Ольвія. Кінець VI ст. до Н.Х. 80
18. Стела Леокса, сина Молпагора. Мармур. Ольвія. V ст. до Н.Х. 81
19. Лев. Мармур. Ольвія. Кінець V ст. до Н.Х. 82
20. Житловий квартал із напівземлянковою забудовою. Ольвія. Остання чверть VI - перша чверть V ст. до Н.Х. (за С.Д.Крижицьким) 84
21. Напівземлянки. Ольвія (за С.Д.Крижицьким) 85
22. Храм Аполлона Лікаря. Ольвія. Кінець VI - початок V ст. до Н.Х. (за С.Д.Крижицьким) 86
23. Монета у вигляді дельфіна. Ольвія 93
24. Литі бронзові монети – аси. Ольвія 95
25. Монета Емінака із зображенням лучника. Ольвія 99
26. Чорнолакова пеліка. Ольвія. IV ст. до Н.Х. 106
27. Аполлон. Мармур. Ольвія. IV ст. до Н.Х. 107
28. Вигляд Ольвії з боку Бузького лиману (за С.Д.Крижицьким) 109
29. Головний олтар центрального теменосу. Ольвія 11, 110
30. Різноваги. Ольвія. IV-III ст. до Н.Х. 119

---

* *Тут і далі наводиться місце знахідки.*

31. Центральний теменос. За головним олтарем,
на другому плані, – храм Зевса (за С.Д.Крижицьким) 132
32. Кора-Персефона. Теракота. Ольвія. III ст. до Н.Х. 133
33. Кібела. Мармур. Ольвія. III ст. до Н.Х. 133
34. Карбовані бронзові монети – "борисфени". Ольвія 134
35. Голова юнака. Мармур. Ольвія. III ст. до Н.Х. 135
36. Муза (?). Мармур. Ольвія. III ст. до Н.Х. 136
37. Керамічна вставка із зображеннями Еврідіки, Орфея та Гермеса.
Ольвія. III ст. до Н.Х. 138
38. Уявний вигляд ольвійського порту з боку лиману (за С.Д.Крижицьким) . . .12, 140
39. Північна брама міста (за С.Д.Крижицьким) 13, 141
40. Західна брама міста під час розкопок.
На задньому плані – залишки шарових підвалин фланкувальної башти 142
41. Західна брама міста (за С.Д.Крижицьким) 142
42. Центральна частина Верхнього міста (за С.Д.Крижицьким) 143
43. Вигляд великої стої з боку агори (за С.Д.Крижицьким) 12, 144
44. Загальний вигляд центрального теменосу (за С.Д.Крижицьким) 144
45. Сучасний вигляд Нижнього міста Ольвії 14, 145
46. Залишки в Нижньому місті багатих будинків ольвіополітів після розкопок 147
47. Квартал житлових будинків на околиці міста (за С.Д.Крижицьким) 147
48. Подвір'я багатого житлового будинку (за С.Д.Крижицьким) 148
49. Андрон та подвір'я багатого будинку під час розкопок 149
50. Галькова підлога андрону одного з будинків 149
51. Фрагменти сим із зображеннями Медузи Горгони, які прикрашали карнизи
найбільш значних будівель. Ольвія. IV-III ст. до Н.Х. 150
52. Житловий квартал у Козирському поселенні (за С.Д.Крижицьким) 166
53. Захисні мури ольвійської цитаделі з боку лиману (за С.Д.Крижицьким) 167
54. Вигляд залишків крепіди Зевсового кургану в Ольвії. II-III ст. 15, 168
55. Комплекс посуду з поховання II-III ст. Некрополь Ольвії 169
56. Червонолаковий парадний горщик із орнаментом типу барботин.
Ольвія. II-III ст. 170
57. Антропоморфна посудина. Ольвія. II-III ст. 170
58. Посудина у вигляді мавпи. Ольвійський некрополь. II ст. 171
59. Загальний вигляд херсонеського городища 180
60. Херсонес Таврійський та прилегла сільськогосподарська територія 184
61. Ворота Херсонеса IV-III ст. до Н.Х. 187
62. Херсонеська присяга рубежу IV-III ст. до Н.Х. 192
63. Виноробний комплекс 194
64. Богиня Діва. Зображення на срібній монеті кінця III ст. до Н.Х.
(фото В.Степаненка) 198
65. Зображення Аполлона. Теракота 198

66. Зображення Афродіти. Теракота. 199
67. Застібки золотого намиста другої половини IV- початку III ст. до Н.Х.
з підстінного склепу 200
68. План і реконструкція античного театру (за О.І.Домбровським) 202
69. Хвіртка в оборонних стінах III-II ст. до Н.Х. 16, 205
70. Олтарі та колони в культовому приміщенні римського військового загону
на території м.Балаклава (розкопки О.Я.Савелі 1996 р.) 216
71. Постамент статуї Геркулесу, олтар із присвятою Вулканові та латинський напис
про відновлення храму Юпітера Доліхена з розкопок О.Я.Савелі 1996 р. 216
72. Надгробок Аврелія Сальвіана, сурмача IX-го Клавдієвого легіону 217
73. Фрагмент стінки мармурового саркофага Феміста, сина Стратона 227
74. Фрагмент стінки мармурового саркофага із зображенням сатира та менади .228
75. Надгробна стела Ойнанти, дочки Главкія, з віршованою епітафією. I - II ст. . . .229
76. Склеп із нішами-лежанками з некрополя Херсонеса 230
77. Могила кінця I - початку II ст. з урнами, в яких було поховано
останки небіжчиків після тілоспалення 231
78. Золоті прикраси та речі з поховань перших століть н.е. 232, 233
79. Надгробок зі сценою „загробної трапези". II-III ст. 234
80. Мармуровий рельєф із зображенням фракійського вершника. II-III ст. 234
81. Чорнофігурна пеліка із зображенням чоловіків і пантери. Пантікапей.
Друга половина VI ст. до Н.Х. 252
82. Срібні монети з головою лева і восьмипроменевими "зірками".
Пантікапей. Кінець VI ст. до Н.Х. 257
83. Чорно- та червонофігурні алабастри із зображеннями юнака і зайця,
варвара-лучника, юнака-мандрівника та жінки з вінком.
Пантікапей. 480-470 рр. до Н.Х. 264
84. Поліхромна теракота богині землеробства Деметри. Феодосія.
Перша половина V ст. до Н.Х. 268
85. Мармуровий рельєф із зображеннями Артеміди, Аполлона,
Гермеса і Афродіти. Пантікапей. V ст. до Н.Х. 269
86. Храм Аполлона. Пантікапей. V ст. до Н.Х. (реконструкція І.Р.Пичикяна) 274
87. Рельєф із зображенням синів Левкона I – Спартока, Перисада та Аполлонія –
на мармуровій стелі з почесним декретом. Афіни. 346 р. до Н.Х. 282
88. Золота скронева підвіска з головою Афіни Партенос.
Курган Куль-Оба поблизу Пантікапея. IV ст. до Н.Х. 288
89. Зображення весільних обрядових сцен на накривці червонофігурної лекани.
Пантікапей. IV ст. до Н.Х. 289
90. Срібна з позолотою амфора із зображенням скіфів, що приручають коней.
Чортомлицький курган. IV ст. до Н.Х. 289
91. Рельєф дерев'яного саркофага з фігурою Аполлона.
Пантікапей. IV ст. до Н.Х. 292

92. Афродіта з Еротом. Різьблення на пластині із слонової кістки від шкатулки Боспор. IV ст. до Н.Х. 292
93. Червонофігурний кратер із зображенням ритуального танцю. Скіфський курган поблизу Києва. IV ст. до Н.Х. 294
94. Елевсінські божества на червонофігурній вазі. Пантікапей. IV ст. до Н.Х. 295
95. Золота та срібна монети із зображеннями голови сатира, бика та грифона. Пантікапей. Остання чверть IV ст. до Н.Х. 298
96. Мітрідат VI Євпатор. Монета. Понт. I ст. до Н.Х. 307
97. Акрополь Пантікапея. Вид з півночі. III ст. до Н.Х. (реконструкція В.П.Толстікова) 311
98. Надмогильні скульптури жінки і чоловіка. Пантікапей. III-II ст. до Н.Х. 313
99. Теракотова голова бога виноградарства Діоніса. Пантікапей. III ст. до Н.Х. . . .314
100. Бронзовий бюст цариці Динамії. Боспор. I ст. до Н.Х. - I ст. 318
101. Вапнякова скульптура воїна. Пантікапей. I ст. 320
102. Золоті монети Савромата I: голова римського імператора Нерви і бюст боспорського царя. Боспор. 93-124 рр. 321
103. Золотий вінок із зображеннями царя і богині перемоги Ніки. Боспор. III ст. . .322
104. Золоті монети Рескупорида II: голова римського імператора Каракалли і боспорського царя. Боспор. 211-228 рр. 322
105. Група воїнів. Розпис на стіні Стасівського склепу. Пантікапей. II ст. 324
106. Надмогильна стела Афенея, сина Мена. Пантікапей. I-II ст. 333
107. Надмогильна стела Стратоніка. Пантікапей. I ст. 333
108. Голова Деметри. Розпис на плафоні склепу. Пантікапей. I ст. 334
109. Викрадення Кори богом підземного світу Аїдом. Розпис на стіні склепу. Пантікапей. I ст. 334
110. Розпис стіни склепу, зображення майстерні художника-енкауста на кам'яному саркофазі. Пантікапей. I ст. 336
111. Сцена бою. Розпис Стасівського склепу. Пантікапей. II ст. 337

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Анохин В.А. Монетное дело Боспора. - К., 1986.
Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.- К., 1989.
Античная Греция. - М., 1983.
Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. - М., 1984.
Археология Украинской ССР. - К., 1986. - Т.2.
Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. - М., 1964.
Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). - К., 1991.
Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. - К., 1976.
Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. - М., 1989.
Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства. Эллинизм: экономика, политика, культура. - М., 1990.
Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. - М.-Л., 1949.
Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). - К., 1993.
Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. - К., 1994.
Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. - К., 1988.
История Византии. - М., 1967. - Т.1.
Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первые века н.э. - Харьков, 1981.
Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I -III вв. н.э.). - Харьков, 1996.
Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. - V в. н.э. (на материалах Херсонеса). - Харьков, 1989.
Карышковский П.О. Монеты Ольвии. - К., 1988.
Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. ст. до н.е. - К., 1974.
Корпус боспорских надписей. - М.-Л., 1965.
Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура в первые века нашей эры. - К., 1993.
Крыжицкий С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV - II вв. до н.э.). - К., 1971.
Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. - IV в. н. э.). - К., 1982.
Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. - К., 1985.
Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья . - К., 1993.
Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. - К., 1989.

Культура Византии IV - первой половины VII в. - М., 1984.
Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (краткий очерк отечественных теорий колонизации). - К., 1966.
Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. - СПб, 1887.
Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. - М.-Л., 1985.
Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии. - Л., 1988.
Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI - II вв. до н.э. - М., 1981.
Масленников А.А. Население Боспорского государства в первых веках н.э. - М., 1990.
Молев Е.А. Боспор в период эллинизма. - Нижний Новгород, 1994.
Ольвия. Теменос и агора. - М.-Л., 1964.
Очерки истории и археологии Боспора. - М., 1992.
Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени . - К., 1974.
Романчук А.И. Возрождение античного города. - Свердловск, 1991.
Романчук А.И. Были и легенды Херсонеса. - Симферополь, 1995.
Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. до н.э.). - К., 1982.
Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. -К., 1992.
Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. - М., 1986.
Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство. - М., 1996.
Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. - К., 1991.
Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. - Л., 1988.
Соломоник Э.И. Древние надписи Крыма. - К., 1988.
Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. - Симферополь, 1990.
Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. - М., 1985.
Щеглов А.Н. Полис и хора. - Симферополь, 1976.
Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. - Л., 1978.
Эллинизм: экономика, политика, культура. - М., 1990.
Эллинизм: восток и запад. - М., 1992.
Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1959. - № 63.

ЗМІСТ

Передмова

Розділ перший. Греки в Північному Причорномор'ї 17
§ 1. Грецька колонізація 18
§ 2. Основні періоди та етапи загального історичного розвитку еллінської спільноти в Північному Причорномор'ї 26

Розділ другий. Античні міста Нижнього Подністров'я 41
§ 1. Ніконій 42
§ 2. Тіра 49

Розділ третій. Ольвія Понтійська 61
§ 1. Основні етапи історичного та економічного розвитку 62
§ 2. Нижнє Побужжя архаїчного часу 67
§ 3. Нижнє Побужжя класичного часу 97
§ 4. Нижнє Побужжя елліністичного часу 124
§ 5. Ольвія в другій половині I ст. до Н.Х. - третій чверті III ст. 158
§ 6. Ольвія в останній чверті III - третій чверті IV ст. 176

Розділ четвертий. Херсонес Таврійський 179
§ 1. Від поліса до центру територіальної держави (остання чверть V - середина I ст. до Н.Х.) 181
§ 2. Херсонес Таврійський у перших століттях нової ери (друга половина I ст. до Н.Х. - третя чверть III ст.) 209
§ 3. Між античністю та середньовіччям (третя чверть III - перша половина VI ст.) 237

Розділ п'ятий. Боспорська держава 247
§ 1. Автономні поліси 248
§ 2. Утворення і розквіт Боспорської держави 271
§ 3. Боспорська держава елліністичного часу 297
§ 4. Боспорське царство в другій половині I ст. до Н.Х. - VI ст. 317

RESUME 344
Перелік ілюстрацій 345
Рекомендована література 349